ШПАНСКА ГРОЗНИЦА У СРБИЈИ

ОД ЗАНЕМАРЕНЕ, ПРЕКО ПОГУБНЕ ДО ЗАБОРАВЉЕНЕ БОЛЕСТИ

Владимир Кривошејев

Музеј жртава геноцида
Genocide Victims' Museum

Едиција
Sine ira et studio
Без гнева и пристрасности

© Музеј жртава геноцида / Genocide Victims Museum, 2024

Објављивање ове публикације подржали су
Телеком Србија и Фондација Музеја жртава геноцида

Владимир Кривошејев

ШПАНСКА ГРОЗНИЦА У СРБИЈИ

ОД ЗАНЕМАРЕНЕ, ПРЕКО ПОГУБНЕ ДО ЗАБОРАВЉЕНЕ БОЛЕСТИ

Београд,
2024.

О НОВОЈ КЊИЗИ

Како је епидемија шпанске грознице деценијама била заборављена и запостављена тема, истргнути фрагменти, драгоцени за наставак склапања тек недавно започетог мозаика, како они непознати, неоткривени, необјављени, тако и објављени, који претходно нису уочени, или на њих није обраћена пажња, стално ће се проналазити и непрестано проширивати истраживачке визуре.

Непосредно по штампању књиге *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919, са посебним освртом на ваљевски крај*, аутор је у фонду Народне библиотеке Ужице пронашао раније неевидентирану брошуру *Упутство за лечење и сузбијање заразне болести Шпанске грознице* аутора др Душана Стевчића, објављену у Ужицу 1918. године. Потом му је уредник претходне књиге Зоран Колунџија указао на занимљиве опаске које је о свом преболевању шпанске грознице оставио Станислав Краков, а рецензент Јелена Јовановић Симић на слична сећања Милице Јаковљевић Мирјам. Поред тога, колегиница Јелица Илић је са аутором, овај пут у функцији рецензента, поделила резултате својих истраживања о последицама епидемије у Бољевачком срезу и појединим селима из околине Књажевца. Истовремено, анализирајући спискове Азбуковчана умрлих од различитих болести током ратних година са почетка прошлога века, објављених у књизи *Азбуковица у паклу рата 1914–1918, цивилне жртве* (аутор: Милан С. Младеновић), аутор је уочио занимљиву чињеницу која у дескриптивном делу књиге није презентована ни дискутована: шпанска грозни-

ца је, бар према тим списковима, за два месеца свог морталног удара однела више живота од било које друге болести током ратних година, укључујући и велику епидемију тифуса из прве половине 1915. године.

Са друге стране, анализа црквених матичних књига умрлих, као основни доступан истраживачки пут који кроз број жртава може да укаже на размере и последице епидемије, велики је и дугогодишњи посао. У складу са тим, аутор је наставио да анализира и књиге умрлих које није користио приликом рада на претходној књизи. Тај посао је ограничен не само постојањем – сачуваношћу, већ и доступношћу матичарских црквених протокола, што је промењива категорија, тако да обрада црквених књига и даље представља само врх леденог брега. Зато анализа последица пандемије мора да буде дугогодишњи подухват за организовану групу истраживача.

По објављивању прве књиге аутору је био омогућен додатни увид у књиге умрлих из више сеоских парохија из околине Ужица, Љига и Уба, као и за поједина насеља око Пожаревца, Смедеревске Паланке и Плане, Јагодине, Ћуприје и Аранђеловца. Док је приликом припреме прве књиге анализирано 15, сада је директно обрађено додатних 49 црквених књига умрлих. Уз све то, у националним и међународним часописима објављени су нови радови о општим токовима пандемије, међу којима и чланци Бориса Беговића (*Економске последице шпанске грознице 1918–1920, скица за економску историографију једне пандемије*), Дубравке Стојановић (*Чување постеље и узимање на знојење : Свакодневни живот Београђана у време шпанске грознице 1918–1919*), Срђана Сичева (*„Шпанска смрт" у Великој Кикинди (1918–1920) : последице прве пандемије 20. века*), Роберта Бароа (*The site of origin of the 1918 influenza pandemic and its public health implications*) и више других аутора.

Уз анализе нових, консултоване су и претходно анализиране књиге умрлих, како би се и на тим као и новим примерима до-

датна пажња посветила каснијим налетима шпанског грипа, пре свега појави четвртог таласа пандемије, са самог краја 1919. и првих месеци 1920. године.

Нова сазнања су императивно утицала да се настави и са даљим, што је довело до објављивања нових чланака и излагања на научним скуповима,[1] а потом и до низа измена и допуна текста првобитне монографије. Наведене измене утицале су да се у великој мери промени не само концепт већ и обим рукописног корпуса у односу на прво издање. Са првобитних 58 рукопис је повећан на више од 115 хиљада речи, а број коришћених референци извора и литературе са око 200 на више од 300. Тако су, фактички, на трагу старе настале две нове књиге: *Шпанска грозница у Србији, од занемарене, преко погубне до заборављене болести* и *Шпанска грозница у Србији, последице пандемије*.

Објављивањем нових књига истраживачки посао на проучавању епидемије шпанске грознице у Србији није заокружен. Многи делови државне територије остали су неанализирани. Поред бројних других, који такође не смеју да буду занемарени, неопходно је да се помену највећи градови, попут Београда, Ниша и Новог Сада. Ван анализа су остали и Шабац, Чачак, Крушевац, Лозница, Нови Пазар, Суботица, Сомбор... Списак неанализираних делова Србије је знатно дужи од списка анализираних. Тако да и након објављивања ових књига истраживачки посао на проучавању последица светске пандемије у Србији не сме да буде завршен, како за самог аутора, тако и за друге истраживаче који буду исказали интересовање за конкретну тему.

---

[1] Видети у: Извори и литература ауторове радове од 2021. године и даље.

ШПАНСКА ГРОЗНИЦА *vs COVID-19*

Настанак претходне, као и књиге која се налази пред Вама инспирисан је пандемијом вирусне болести *COVID-19* која се од краја 2019. године брзином млазног авиона проширила целим светом, доводећи до драстичних промена у животима људи. У историографској потрази за другим обољењима која су харала светом и доводила до „великог страха", а која могу да буду пандан актуелној болести, често помињане куга и колера нису адекватан пример; не само зато што клиничка слика болести није слична, већ ни врста изазивача. Најближи пример за упоређивање је пандемија друге вирусне болести, оне која је на крају Првог светског рата и по његовом завршетку завладала светом, односећи бројне животе – *шпанске грознице*. Обе пошасти спадају у зоонозе, болести изазване вирусима који, после мутација, са животиња прелази на људе. Истина, изазивачи су вируси различитих типова (корона вирус *SARS-CoV-2* : вирус инфлуенце *A-H1N1*) али су обе пошаст не само респираторне, већ шире системске болести, код којих се уочавају постморбидне компликације дужег трајања, али по свему судећи, прележавање болести са почетка прошлога века је омогућавало снажнији и стабилнији имунитет него што је то случај са актуелном болешћу.

Док актуелна пандемија још траје,[2] отварају се питања упоређивања тежине две сродне, а опет различите болести, степена смртности од њихових последица, као и дужина трајања.

---

[2] Док је у свим претходним таласима био поштеђен оболевања, за разлику од чланова његове породице, аутор се заразио короном у новембру 2023. године, али потпуно асимптомски.

У почетку развоја пандемије *COVID-19* јављале су се шпекулације, без потпуних обрађених информација, да је општа укупна смртност на годишњем нивоу у опсегу укупне просечне смртности из претходних година, што није био случај у време пандемије шпанске грознице, када је укупна смртност била знатно већа од просека. Врло брзо се показало да су овакве процене далеко од реалности, а да таква минимализација морталних последица нове епидемије представља друго лице исте медаље коју чини панично максимализовање. Ипак, стопа прекомерног морталитета у пандемији *COVID-19* на глобалном нивоу, израчуната на основу броја умрлих од болести, без броја индиректних жртава, закључно са 31. јануаром 2021. године, износила је 0,028%,[3] а то је далеко испод 2-3% колико је забележено у случају шпанске грознице.

А шта је тачно? Да ли је актуелна корона болест мало опаснија и тежа од сезонског грипа, или је то болест која сатире човечанство својим морталним бичем? Да ли је опаснија ова „чума" или она од пре једнога века?

Одговоре на постављена питања није захвално дати, не само због недостатка завршних анализа последица актуелне пандемије, већ пре свега због низа околности које се односе на разлике ширег спектра историјских околности у два различита временска периода.

Вирус шпанског грипа је харао у време када су људи били исцрпљени и физички и психички, вишегодишњим трајањем Великог рата. Услед пада животног стандарда, већина становника ратом захваћених подручја се недовољно и неквалитетно хранила, што је, уз нижи ниво хигијене, узроковало драстичан пад општег имунитета. Неопходно је да се спомене и недостатак лекара и другог медицинског особља, као и рад болница у веома

[3] Беговић, 2021. Будући да пандемија још није окончана, можда ће будуће анализе указати на већу прекомерну смртност, али тешко да ће она моћи да се приближи показатељима прекомерне смртности из времена ширења пандемије шпанске грознице.

ограниченим капацитетима. Уз то, лекарска брига није била свима доступна, не малим делом због материјалних разлога, али и зато што је велики број становника живео у удаљеним, руралним срединама, далеко од медицинских установа. Затим, нивои образовања и опште културе, са којима су директно повезане и здравствена култура и хигијенске навике, били су знатно испод данашњег нивоа. А вирусологија је још увек била у повоју, тако да током трајања пандемије њен узрочник није био изолован и утврђен. Наравно, вакцине није било. Уз све то, а што је веома битно, и сва друга медицинска достигнућа била су далеко испод данашњег нивоа.

Када све наведено узмемо у обзир, морамо да обратимо пажњу и на чињеницу да је шпански грип био „класно селективна болест". Истина, он при заражавању није правио разлику између „класа". Више-мање подједнако су оболевали сви који су долазили у контакт са вирусом: и војници и њихови надређени, радници и сељаци, као и чиновници, аристократија, министри, па и владари. Разлика која указује на „класну селективност" се одражавала у степену смртности оболелих. А то нас враћа на поменуте проблеме везане за пад имунитета услед слабе исхране, опште хигијене и навика становања, као и на проблем недоступности стручне медицинске бриге, што због материјалних разлога, што због удаљености. У таквим околностима појединци са снажнијим организмима и јачим имунитетом, а којима је медицинска брига била доступнија, имали су осетно већу шансу да преживе. И они су умирали због последица болести, али у знатно мањем проценту. То ћемо, између осталога, видети и на примеру Србије, упоређујући смртност на нивоу: град – приградска сеоска насеља – забачена села.

Зато, када се пандемија *COVID-19* оконча и обаве све статистичке анализе, очекивани резултат да је од ње страдало знатно мање становника него од пандемије шпанске грознице неће указати на степен снаге болести, а тиме ни на морталну снагу

узрочника. Мања смртност сада, у односу на 1918. годину, указаће на чињеницу да је опште имунолошко стање становништва знатно повећано, да је ниво здравствене културе виши, да је медицинска брига доступнија ширем слоју становништва и да је медицина, генерално, знатно напредовала. А што се тиче снаге болести и њеног узрочника, на то би, пре свега, требало да укаже релативно слична, ако не и тежа клиничка слика у поређењу са оболелима од пре сто година, а што спада у домене медицине, а не историографије.

Питање дужине трајања пандемија и даље мора да остане отворено. Шпанска грозница се у три таласа, са врло кратким међупаузама, ширила светом нешто дуже од годину дана, од краја зиме 1918. до пролећа 1919. Потом је наступила пауза од нешто више од пола године, и изгледало је да је пандемија окончана, да би на самом крају 1919. наишао четврти талас. Његов удар је потрајао до пролећа. Тиме је пандемија шпанске грознице потрајала нешто дуже од две године, да би наредних година вирус који ју је изазвао, уз додатне мутације, постао изазивач веома налета сезонског грипа, понекад са смртним исходима.

Са друге стране, у тренуцима када се овај рукопис закључује, почетком 2024. године, пандемија короне, започета током зиме 2020, ушла је у пету годину, са врло кратким међупериодима између различитих таласа, али и са знатно блажим последицама него током првих неколико година.

УВОД

По завршетку Великог рата 1918. године, у целом свету је дошло до опште еуфорије изазване радошћу због краја тешкоћа, погибија, разарања, немаштине и глади, али и због стварања нових држава, прекомпоновања светске мапе и прерасподеле моћи. Та еуфорија је у великој мери у други план потиснула нове недаће које су захватиле скоро цео свет, а до којих је довела највећа пандемија икад забележена, пандемија шпанске грознице, односно шпанске инфлуенце, шпанског грипа или шпанске болести (*The Spanish Flu*, *La Grippe espagnole*, *The Spanish Influenza*...). Ова нова болест се појавила на почетку 1918. године и брзо се проширила светом. Како је нагло почела, пандемија се нагло и завршила почетком пролећа 1919. године, али је имала и своје продужено деловање током исте године, па се током зиме следеће 1920. године, уочава њен нови налет, после којег пандемија престаје, али вирус који је био њен изазивач остаје присутан и постаје узрочник сезонских удара грипа, неретко са већим морталним последицама.

У литератури се често срећу паушалне информације да је током пандемије оболело више од трећине светске популације тога времена,[4] а од њених последица је страдало најмање пет пута више људи него од ратних сукоба у Великом рату, много више него од свих других познатих пандемија.[5]

---

[4] Према релативно поузданим проценама, две године по завршетку ратних страдања, 1920. године у свету је живело 1.863 милиона људи (Беговић, 2021, према: Madisson, 2003).

[5] Видети: Radusin, 2012a; према другим ауторима.

Велике смртне последице пандемије шпанске грознице никада нису биле спорне, али ни у потпуности прецизно сагледане. Прве информације, изнете у америчкој и британској штампи на почетку 1919. године, када је главни мортални талас пандемије прошао, али она још није била окончана, указивале су на шест милиона жртава,[6] а пре краја исте године дошло се до процене о „око 20. милијона" упокојених.[7] Нешто више од пола деценије касније, 1927. године, изнета је процена да је број страдалих од шпанског грипа око 21 милион.[8] Поред тога, дуго је био уврежен и став о мањем броју жртава: да је у свету било оболело око 200, а умрло око 10 милиона људи,[9] али и став изнет у енциклопедији *Британика* о око 25 милиона, уз напомену: „иако неки истраживачи предвиђају да је узроковао чак 40-50 милиона смртних случајева"[10].

После првих процена број упокојених је, са додатним анализама и обраћањем пажње на удаљена жаришта, у колонијалном и постколонијалном свету, повећан. Наилази се и на информације о паушалних 20-40,[11] као и 25-39 милиона,[12] али и на заокружених око 30 милиона.[13] Затим су почели да доминирају ставови о већој смртности. Изнете су тврдње да је од последица шпанске грознице само у Индији умрло 10 милиона људи,[14] а да је у целом свету било оболело око 500, а умрло око 50 милиона, да би се

---

6 Такву информацију из *Тајмса* преноси *Застава* (23. марта 1919, стр. 3), а потом и др Ст. З. Иванић 1925. године у новинском чланку *Како се преноси грип*, уз напомену „за неколико месеци 1918": *Време*, 17. 3. 1925. Видети и: Вонић, 2014: 226 и Хутинец, 2006.

7 *Застава*, 6. 11. 1919, 3.

8 Радовановић, 2010: 20; Honigsbaum, 2018.

9 Миленковић, 2007: 160, према: *Мала Просветина енциклопедија*.

10 Influenza pandemic of 1918–19 | Cause, Origin, & Spread | Britannica. Accessed March 19, 2022. https://www.britannica.com/event/influenza-pandemic-of-1918-1919.

11 Хутинец, 2006 (према другим ауторима).

12 Радовановић, 2010: 20.

13 Patterson and Pyle, 1991.

14 Хутинец, 2006 (према другим ауторима).

последњих година усталиле и информације да је болест однела знатно више живота, „преко 50 милиона", па и „од 50 до 100 милиона".[15] А уочава се и „спуштања лествице" на 40 милиона.[16]

Почетком развоја пандемије *COVID-19*, у различитим медијима су често преношене поменуте максималне процене о „50 милиона", „више од 50 милиона", и „до 100 милиона" жртава пандемије шпанског грипа, али је Ричард Баро са сарадницима 2020. године објавио рад у којем се поново износе знатно умереније процене о 40 милиона.[17] Тиме овај проблем и даље остаје отворен и питање је да ли ће на њега икада бити дат релевантан одговор. У сваком случају, и са већом и са мањом смртношћу, пандемија шпанске грознице је била највећа пошаст те врсте коју свет памти.

Драстичне разлике у бројевима оболелих и преминулих који су изношени у различитим периодима резултат су и ранијег релативног занемаривања пандемије шпанске грознице од стране историографије и историје медицине. А занемаривање је почело још у време њеног развоја. На почетку су последице болести скриване, као војна тајна у ратним условима, а потом је уследила општа еуфорија због завршетка рата која је пандемију поставила у други план.

На зачуђујуће занемаривање епидемије и њених последица још пре завршетка трећег таласа, током зиме 1919, указао је *Тајмс*, а пренели други медији: „Иако нема тачних статистичких података може се број жртава од шпанске болести проценити кроз 12 недеља ужасног харања на 6 милиона. И зачудо, поднео је свет то све са равнодушношћу, иако је болест 5 пута више уништавала него рат".[18]

Делимично исказано интересовање било је првенствено са медицинског аспекта, али не и са аспекта историографије и исто-

---

15 Johnson and Mueller, 2002; Honigsbaum, 2018.

16 Радовановић, 2010: 20.

17 Barro, Ursua, Weng 2020 (видети и: Беговић, 2021).

18 *Застава*, 23. 03. 1919, 3.

рије медицине. Тако аутори *Енциклопедије Британика*, у издању из 1924. године, набрајајући најзначајније догађаје 20. века, не помињу пандемију шпанског грипа. Две године касније, у једном есеју енглеска књижевница Вирџинија Вулф се са нескривеним чуђењем запитала како то да велика пандемија шпанске грознице, упркос веома тешким последицама, није постала централна тема белетристичке литературе.[19] Осврћући се на занемаривања велике пандемије британски професор епидемиологије и медицинске статистике др Мејџор Гринвуд је 1935. године констатовао да је емоционални утисак који је она оставила био слабији од оног које су произвели многи мање тешки епидемиолошки догађаји.[20] А нешто више од четири деценије касније, амерички историчар Алфред Крозби, збуњен када се, започињући истраживања, сусрео са недостатком референци у савременој америчкој литератури, шпанску грозницу назива „заборављеном пандемијом Америке".[21] А тако је било не само у Америци већ широм света.

Примарни разлози за зачуђујуће занемаривање крију се у две чињенице. Са једне стране, епидемија је свој врхунац достигла у времену завршетка рата. „Док су многе породице сахрањивале своје мртве уз звуке звона, други људи су излазили на улице да прославе мир", што је појаву страшне болести потиснуло у други план. Са друге стране, тада се није имала глобална представа о размерама пандемије, нарочито у удаљеним крајевима колонијалног света.[22]

Како констатује Никола Анушић, пандемија је била и остала у сенци Првог светског рата. Јавност је њу и њене последице доживљавала и прихватала само као наставак ратних страдања, тим пре што су ударни мортални пикови били краткотрајни.[23] Уз

---

19 Vázquez-Espinosa, Laganà and Vazquez, 2020.

20 Honigsbaum, 2013; Honigsbaum, 2018.

21 Honigsbaum, 2013.

22 Honigsbaum, 2018.

23 Према: Цветнић и Савић, 2018.

све то, тиха смрт у кревету, од последица болести, није доживљавана као „херојска“, попут оне на ратишту, и зато јој је придавана мања пажња. Тако је, према речима британског историчара медицине Ниала Џонсона, шпански грип био и дуго остао „незапажени убица из сенке у знатно широј причи о Великом рату“.[24]

Тумачећи овакав заборав као својеврстан феномен, британски историчар медицине Марк Хонигсбаум указује да иза њега стоје емоционални разлози. Они су, са једне стране, индиковани развојем негативних емоција изазваним дугогодишњим ратним страхотама које су доводиле до појаве страха, а потом до умора од њега, што је узроковало емоционално потискивање и својеврстан стоицистички приступ, олакшавајући надвладавање позитивних емоција изазваних завршетком рата као почетног узрока страха, и потискивање нове опасности.[25]

На потискивање у заборав велике пандемије сведоче и етноантрополошка истраживања реализована у селу Ставе у ваљевском крају, која су указала да се, непуних седам деценија после налета, шпанска грозница изгубила из народног сећања; поистовећивана је са колером.[26]

Пандемија шпанске грознице почиње да долази у жижу интересовања током друге половине 20. века, можда не толико због новог приступа прошлости, мада је и развој друштвене историје томе сигурно допринео, колико због нових сличних дешавања. На буђење интересовања за шпанску грозницу вероватно је утицала појава других пандемија, прво сродних, азијског (1957/58), потом и хонгконшког грипа (1968/1969), а касније и *HIV*-а. Тада почињу да се јављају обимнији радови који су се бавили овом тематиком, али углавном у америчкој и британској историографији, односно у оним државама на чијој територији током Великог рата није

---

[24] Према: Honigsbaum, 2013.

[25] Honigsbaum, 2013.

[26] Јовановић, 1988: 92.

било ратних дејстава и разарања, тако да је већа истраживачка пажња могла да се усмери у другим правцима.[27] Са друге стране, у државама у којима су се ратни сукоби активно одигравали, које су имале велике ратне губитке, и у којима су се по завршетку ратних дејстава одиграле значајне политичке и територијалне промене, историографија је у први план интересовања и даље постављала војни, политички и дипломатски аспект рата на чијем крају је пандемија избила.

Славојка Бештић Бронза наводи да се додатно повећање пажње истраживача према феномену пандемије из 1918/19. године уочава и након почетка развоја „вирусне археологије", односно након првих истраживања Џефрија Кеј Таубенбергера, који је од 1996. године започео активности ексхумације упокојених америчких војника како би изоловао узрочнике њихове смрти. Те активности су довеле и до организације конгреса посвећеног шпанском грипу који је 1998. године одржан у Јужној Америци.[28]

Наставак појачаног интересовања за пандемију из времена Великог рата се уочава на почетку овога века. После пандемије *SARS*-а из 2002/3, као и пандемија „птичјег" (2003) и „свињског грипа" (2009) и *MERS*-а (2012), које се „глобалним селом" нису ширили брзином кочија или локомотиве, већ брзином млазног авиона, изродио се „велики страх", што је довело до додатног интересовања и за шпанску грозницу, „мајку свих пандемија савременог света". Тада се појављују и нови радови, и то у све већем броју.[29] Томе је додатно допринео и Таубенбергер, када је 2005.

---

[27] Тако се, између осталих овом темом бавио и Алфред Крозби (Alfred W. Crosby) објављујући 1976. године монографију: *Epidemic and Peace: 1918* (Greenwood Press), а четрнаест година касније и рад: *America's Forgotten Pandemic: The Influenza of 1918*, (Cambridge University Press, 1990).

[28] Beštić Bronza, 2020.

[29] Између осталог 2003. године је објављено и реиздање Крозбијеве монографије: *America's Forgotten Pandemic: The Influenza of 1918*, али и нове књиге попут: Howard Phillips and

године објавио да је коначно успео у свом науму и да је изоловао вирус – узрочник, секвенцирајући његове гене из остатака давно упокојених.[30]

Додатни импулс проучавању шпанске грознице и њених последица донело је и планетарно обележавање стогодишњице Првог светског рата, на чијем крају је пандемија избила. Сада се ратној тематици све више приступа и са аспекта све развијеније друштвене историје, што је иницирало да се широм света пандемији посвети појачана пажња. Између осталога, на Новом Зеланду су се појавиле две књиге професора Гофрија Рица,[31] а приступило се и пописивању имена свих тамошњих, како се сматра, око 9.000 жртава шпанске грознице.[32] Тада је у САД Универзитет у Мичигену развио својеврсну дигиталну Енциклопедију инфлуенце 1918–19. у Америци.[33] Потом се, са стогодишњицом избијања пандемије, интересовање додатно повећава.[34]

David Killingray (eds.), *The Spanish Influenza Pandemic of 1918--1919: New Perspectives*, London and New York: Routledge, 2003; John M. Barry, *The Great Influenza: The Epic Story of the Deadliest Plague in History*, Penguin, 2005; Kirsty E. Duncan, *Hunting the 1918 Flu*, University of Toronto Press, 2006; María-Isabel Porras-Gallo and Ryan A. Davis, *The Spanish Influenza Pandemic of 1918–1919: Perspectives from the Iberian Peninsula and the Americas*, Boydell & Brewer, University of Rochester Press, 2014; María Isabel Porras Gallo, Ryan A. Davis, *The Spanish Influenza Pandemic of 1918–1919: Perspectives from the Iberian Peninsula and the Americas*, Boydell & Brewer, 2014, Laura Spinnay, *Pale Rider: The Spanish Flu of 1918 and How it Changed the World*, Vintage 2017 и др. сл.

[30] Taubenberger, 2005, Jordan, Tumpey and Jester, 2019.

[31] Geoffrey W. Rice, *Black Flu 1918: The story of New Zealand's worst public health disaster* (Canterbury University Press, 2017) и *That Terrible Time: Eye-witness accounts of the 1918 influenza pandemic in New Zealand* (Hawthorne Press, 2018).

[32] Reeve, 2018.

[33] Influenza archive: www.influenzaarchive.org.

[34] Између осталога, 2018. године се појављују и две књиге Катарине Арнолд: *Pandemic 1918 : The Story of the Deadliest Influenza in History* (Arnold, 2018a) и *Pandemic 1918: Eyewitness Accounts from the Greatest Medical Holocaust in Modern History* (Arnold, 2018b), а 2019. и књига: Jaine Beitnauer: *The Spanish Flu Epidemic and Its Influence on History, (*Philadelphia 2019).

Снажније интересовање за шпанску грозницу и њене последице се одразило и на хрватску историографију где се од почетка новог миленијума појављује више чланака различитих аутора,[35] као и најмање једна монографија.[36]

У Србији, пак, „велики страх“ изазван новим епидемијама није био много изражен, тако да није био иницијатор настанка историографских истраживања везаних за пандемије из претходног времена.[37] Изузетак представљају радови Милорада Радусина објављени 2006. и 2012. године,[38] посвећени управо великој пандемији шпанске грознице. Поред њега, овој пандемији су задовољавајућу пажњу посветили Тома Миленковић у монографији о трстеничком крају у Првом светском рату, која је објављена 2007. године, као и Митар Јосиповић у монографији свог завичаја, села Стрмово, поред Дрине.[39] Истине ради, и пре тога се срећу појединачни радови који су третирали проблематику велике пандемије, али као и Миленковићев и Јосиповићев рад, на мањим територијама, попут чланака Милисава Ђенића за Златибор и Живојина Гавриловића за Шајкашку.[40] Поред тога, поједини, и не бројни, радови мањег обима, са тежиштем на медицинским аспектима епидемије, у медицинским часописима су објављивани и између два светска рата.[41]

---

[35] Хутинец, 2006, Пантић, Марјан и Ловрић 2006, Драженовић и Баршин, 2006, Вонић, 2014, Цветнић и Савић 2018, Мишур, 2019.

[36] Anušić Nikola, *U sjeni Velikog rata : pandemija španjolske gripe 1918–1919 u sjevernoj Hrvatskoj* (Zagreb: Srednja Europa, 2015).

[37] Претходно поменуте болести са почетка 21. века у Србији и нису достигле веће епидемијске размере, нити имале теже последице. Примера ради, „свињски грип“, односно инфлуенца А (H1N1)-9 „углавном се манифестује као блага акутна респираторна болест, која обично погађа младе; мали број пацијената развија тешке облике болести“ (Mikić and ct, 2011).

[38] Радусин, 2006, Радусин 2012а и Радусин 2012б.

[39] Миленковић, 2007; Јосиповић, 2016.

[40] Ђенић, 1985; Гавриловић, 1995.

[41] Попут: Миловановић, 1921, Радосављевић, 1925, Кујачић, 1929. и сл.

Лекар и етнолог др Милорад Драгић (Београд 1891 – Београд 1986), истакао је да не постоје подаци о броју жртава подлеглих епидемији шпанског грипа у Београду,[42] а то се односи и на целу Србију. Свеобухватних истраживања, као ни комплетније синтезе на ову тему, до појаве чланака М. Радусина, није било. Болест је, заиста, са истраживачког аспекта била заборављена. О њој нема помена ни у важним историјским изворима, као што су поједини пуковски ратни дневници,[43] па тако ни у бројној литератури. Спорадични, фрагментарни, селективни и изоловани подаци о пошасти *шпањолке*, како се понегде ова болест називала у народу, могли су да се пронађу у појединим корпусима мемоарске и дневничке грађе, попут сведочења Перке Спасенић, Наталије Матић Зрнић, Наталије Аранђеловић и других, о којима ће даље бити више речи. Поред тога, помене на страхоте пандемије оставио је и Бранко Ћопић који је, описујући ситуацију у свом босанском завичају, писао: „Устрајно и свемоћно селима је господарила *шпанска грозница*. Продрла је свуда".[44] Сличне краће информације срећемо и код других аутора литерарних дела, попут прича и приповетки Војислава Чолановића,[45] Гордане Брајовић[46] и Вере Златковић Бјелица.[47] Срећемо их и у прози Вељка Петровића,[48]

---

[42] Драгић, 1980, пренето у Драгић, 1992. 147.

[43] Попут дневника: *Ратовање Петог пешадијског пука Краља Милана 1912–1920* (Ранковић, 2007).

[44] Ћопић Бранко, *Пет бојовника: Насрадин-хоџа. Делија Мартин. Николетина Бурсаћ. Стриц Ница. Перо Бандић*, Београд: Просвета, 1968, 378.

[45] „Море података", *Летопис Матице српске* књ. 381, април 1958: 334: „Улето 1918 избеглице је стала да десеткује *шпанска грозница*. То вам је, кажу, нешто као овај наш грип, само у далеко опаснијем облику. У колонији је настао прави помор. Био је наређен карантин".

[46] *Живи богови*, Београд: Народна књига Алфа, 2004: 48: „*Шпанска грозница* хара Београдом. Умрла је и Косара Бобић Елезовић, жена којој је посвећена једна од најлепших и најтужнијих песама на свету – *На дан њеног венчања*".

[47] *Ткање живота*, Београд 1971: 232: „А у Београду, шпанска грозница. Умирали су на Милошевим рукама".

[48] Вељко Петровић, *То су они – то смо ми: проза 1963–67*, Нови Сад: Матица српска, 1970,

Антологији савремене српске сатире[49] и збирци песама *Живи песак*.[50] Кратка сећања на страдања проналазе се и у књигама *Београд наше младости*[51] и *Мој пут кроз Јасеновац*,[52] док је Мирко Иконић своју збирку приповедака назвао по шпанској грозници.[53]

Неоспорно је да је списак радова и историографске и литерарне провиниjенције, у којима се само успутно помиње шпанска грозница, знатно већи. Краће или нешто дуже осврте на шпанску грозницу, углавном личне природе, можемо пронаћи и у *Аутобиографији* пуковника др Милана Пецића,[54] као и у сећањима Флоре Сендс,[55] Станислава Кракова,[56] Милице Јаковљевић Мирјам,[57] Петра Живковића[58] и других аутора. Све су то углавном појединачни фрагменти, који до сада нису склапани у целину, што додатно указује да је пандемија доживљавана само као једна од ратних потешкоћа, и то не херојска, због чега јој није посвећена већа пажња ни током двадесетог, ни почетком двадесетпрвог века, али ни приликом обележавање стогодишњице Великог рата. Тако је ова епидемија у литератури углавном за-

---

188: „Али, у те дане, о чему свет још није био тачно обавештен, почела је већ да се шири и да хара такозвана *шпанска грозница*."

49 Мирослав Егерић, Београд: СКЗ, 1979: 311: „Мој тата је умро /.../, додао сам: Ранили га Руси на Карпатима, па дошо кући и умро од шпањолске".

50 Милорад Ђурић, Београд: Просвета 1993: 263: „Умирали су пажљиви посленици на које се огњено насмешила *шпанска грозница*".

51 Димитрије М. Кнежев, Београд: Филип Вишњић, 2001: 274: „Да се витални српски народ поврати од патњи, немаштине, па и болештина као што су биле *шпанска грозница* и тифус".

52 Бошко Југовић, 2000: 134: „*Шпанска грозница* је у то вријеме опустошила села. Како рече старина Сава, звана Гага, само из једне куће Бањаца било је пет шкриња – сандука у једном дану!".

53 *Шпанска грозница и друге приче*, Пожега: Жиравац, 2015.

54 Кривошејев и Станојловић, 2020.

55 Милер, 2013.

56 Краков, 2019.

57 Јаковљевић, 2009.

58 Живковић, 2016.

немаривана, а тамо где је и помињана, то је чињено успутно и стереотипно.

На један од примера како се помен шпанске грознице на стереотипан начин среће у литератури наилазимо у раду Селиха Селимовића. Сабирајући све недаће које су током рата снашле сјеничко-пештерску висораван, Селимовић крајње уопштено пише: „Наступиле су неродне и гладне године, затим су харале разне заразне болести као што су тифус, шпанска грозница (шпањолка), дизентерија, сифилис".[59] Тек нешто већу пажњу овој пошасти посветио је Јован Ћирић, бавећи се здравственим приликама у Пироту и околини: „Познато је да је у току 1915. године беснела незапамћена епидемија пегавог тифуса. Она је однела четвртину становништва ондашње Србије (СИЦ!). А *при крају рата, као права мора, дошао је шпански грип* – шпанска грозница, која је добила своје име по томе што се први пут појавила у Шпанији (СИЦ!). И ова је болест однела десетине хиљада намученог и изнуреног становништва због разних оскудица и дугог трајања рата. То што се догађало у читавој земљи није мимоишло ни Пирот са његовом околином. Многи Пироћанци враћали су се тада из заробљеништва и интернације и били најчешће жртве ових епидемија. Поуздани статистички подаци из тог времена нису познати".[60]

У монографији о пожаревачком крају у Великом рату, шпанска грозница се помиње само у једној реченици, и то успутно, у делу где се опсежније презентују страдања од тифуса: „Смртних случајева је било и међу цивилним становништвом тадашњег Пожаревачког округа, на чијој територији је свој данак односила и смртоносна шпанска грозница".[61]

Сличан однос према пандемији се уочава и у завичајној монографији о селу Врмџа: „У првој половини 20. века, Србију (Југо-

[59] Селимовић, 2014.

[60] Ћирић, 1972: 83.

[61] Димитријевић и др, 2014: 178.

славију), а тиме и сокобањски крај (укључујући и Врмцу) погодила је пандемија смртоносног шпанског грипа (шпанске грознице) која је нанела велику штету и однела значајан број људских живота. Ова болест харала је у периоду од почетка новембра 1918. до почетка маја 1919. године."[62]

Стереотипни приступ заступљен је и у монографији о Смедереву у Великом рату: „Током целог рата Србију прате и друге болести и заразе: трбушни тифус, дизентерија, велике богиње, колера, дифтерија, менингитис, те коначно, на крају рата, велика епидемија шпанске грознице". За разлику од претходно наведених монографија, шпанска грозница се овде помиње и на другим местима, али такође успутно, с тим што јој је нешто већа пажња посвећена када је реч о француским војницима умрлим у Србији.[63]

А списак литературе у којој се шпанска грозница не помиње, упркос томе што би требало, сходно теми и времену којима се бави, много је дужи. Између осталога, у зборнику са научног скупа: *Ваљево 1914–1918.* (Ваљево: Народни музеј Ваљево 2000) о епидемији шпанске грознице нема помена, као ни у зборницима са бројних других научних конференција, попут, примера ради: *Архив, медији и култура сећања о Првом светском рату*[64] и *Велики рат 1914–1918. у мемоарима и ратним дневницима.*[65] Шпанска грозница се ни једном речју не помиње ни у чланку *Здравствена култура у Крагујевцу и Шумадији у време великих епидемија у 19. и 20. веку.*[66]

Индикативан је пример из завичајне монографије *Азбуковица у паклу рата 1914–1918, цивилне жртве,*[67] где се епидемији тифуса из 1915. посвећује пуна пажња, уз кратко наглашавање

---

62 Јевтић, Тошић Малешевић и Младеновић, 2020: 262.

63 Лазић, 2018: 359, 485, 499, 517, 526–527. и 531.

64 Одржан у Новом Саду, у октобру 2014.

65 Одржан у Нишу, у октобру 2018. године.

66 Илић, 2020.

67 Младеновић, 2015.

да је после ње најмасовнија била епидемија шпанске грознице. Накнадне анализе су указале да је у списку умрлих који је презентован у тој монографији више оних које је покосила шпанска грозница него тифус.

Тако, деценијама уназад, у радовима српске историографије, уз ретке поменуте изузетке, о шпанској грозници или није било речи, или је само помињана као једна од успутних ратних потешкоћа; све до 2020. године. Развојем пандемије *COVID-19* долази до „великог страха" који коначно буди интересовање за стару пандемију. У условима изолације током трајања ванредног стања и непосредно после њега, настали су први радови на конкретну тему овога аутора,[68] али и других истраживача.[69]

Нова пандемија је изазвала појачано интересовање за шпанску болест широм света, тако да су се врло брзо појавили не само бројни нови чланци, већ и књиге, попут: *Pandemic 1918: Eyewitness Accounts from the Greatest Medical Holocaust in Modern History*, коју је написала *Catharine Arnold*, затим *The Pandemic Century: A History of Global Contagion from the Spanish Flu to COVID-19* британског историчара медицине Марка Хонигсбаума, или *Największa pandemia hiszpanki u progu niepodległej Polski*, пољског аутора Лукача Мјешковског, које су објављене током 2020. године. Тим путем је кренуо и аутор ове монографије, чије стварање је започело у условима карантина и самоизолације током 2020. године, када је објављена и прва монографија. Истраживања су настављена и током наредних година, за нове књиге које у односу на претходну представљају знатно измењено и проширено издање. Штампању

---

[68] Кривошејев, 2020а; Кривошејев, 2020б; Кривошејев, 2020в; Кривошејев, 2020г; Кривошејев, 2021. (Комплетнију библиографију радова на конкретну тему аутора монографије видети у списку литературе)

[69] Радојчић, 2020а и 2020б; Илић, 2021а, 2021б, 2021в и 2021г; Јосиповић, 2020; Беговић, 2021; Сивчев, 2021а. Krivošejev and Lović – Obradović, 2020; Кривошејев, Кривошејев и Радосављевић, 2020; Кривошејев и Никезић, 2021; Кривошејев и Станојловић, 2021; Krivošejev, Lović – Obradović and Bjeljac, 2021.

оба издања претходило је објављивање више чланака и излагања са научних скупова.[70]

Циљ ове књиге је да на једном месту синтетизује основне опште информације о развоју пандемије шпанске грознице, као и да обједињено презентује до сада фрагментарно познате чињенице о њеној појави у Србији, и прошири их резултатима најновијих истраживања, уз осврт на последице по демографску структуру становништва.

Као што је већ наглашено, о чему ће даље бити више речи, почетни извор информација била је објављена, а делом и необјављена, мемоарска грађа, као и чланци из оновремених новина. Необјављена архивска грађа, бар када је реч о Историјском архиву Ваљево, није могла да пружи конкретне информација о појави болести, броју оболелих у односу на целокупно становништво, као и о њиховом збрињавању.[71] Посебно је индикативна чињеница да током темељног истраживања није пронађена ни једна фотографија која би на било који начин директно визуелно документовала присуство велике пандемије у Србији, како међу српском војском тако и међу цивилима. Изузетак представља снимак српских интернираца оболелих у Холандији.[72]

За разлику од немогућности да се утврди укупан број оболелих у односу на број становника, могуће је да се на основу црквених књига умрлих дозна број смртних случајева у конкретним насељима,[73] уз пажњу наметнуту чињеницом да су многи црквени протоколи били неажурно вођени и да је неретко тешко прецизно установити узрок смрти, о чему ће даље бити више речи.

---

[70] Видети у списку литературе под: Кривошејев.

[71] У Историјском архиву Ваљево, од регистрованих докумената везаних за пандемију за сада су пронађена само малобројна акта Општинског суда Ваљево, која указују на случајеве тражења инвалидске потпоре за породице појединих преминулих.

[72] Vendrig, Vendrig and Stienen, 2016.

[73] Што су већ радили раније наведени ретки истраживачи: Ђенић, 1985; Гавриловић, 1995; Миленковић, 2007. и Јосиповић, 1915.

Такође је могуће да се на основу информација о броју становништва дође и до података о проценту страдалих у односу на целокупну популацију, и да се тако дозна и учешће шпанске грознице у укупном шестогодишњем ратном губитку Србије.

Наведена истраживања представљају дуготрајан поступак који мора да буде темељно реализован на територији целе државе, или пак на основу прецизно осмишљеног узорка. У овом раду су презентовани резултати детаљних анализа уписа у књиге умрлих са различитих територија Србије, али тешко да би обрађени узорак могао бити именован као репрезентативан. Тиме је, фактички, истраживање тек започето, и потребно је да буде настављено, тимски, од стране више аутора, уз објективну потешкоћу: многе црквене књиге умрлих из тог времена нису сачуване, нису ажуриране или нису доступне.

Неопходно је да се нагласи да се подаци преузети из црквених књига умрлих односе превасходно на мештане преминуле и сахрањене у свом селу, те да велики број војника који су преминули у војним болницама дуж линија продора, као и касније, у местима у којима су били стационирани, неретко није регистрован у њима, а када и јесте, то је чињено накнадно, са закашњењем. Иста опаска се односи и на интернирце и заробљенике преминуле у иностранству, у логорима или на путу ка отаџбини, као и у болницама у различитим градовима у Србији, поред којих их је навео пут ка свом огњишту.

*

* *

У складу са наведеним чињеницама, ни ово друго, знатно проширено, двотомно издање монографија не пледира да апсолутно обради заступљену тематику, већ да, презентујући досадашња сазнања обогаћена резултатима нових истраживања, буде почетни путоказ будућим истраживачима. Концепцијски је организовано у две књиге. У овој, првој, у својеврсном предговору

приређен је краћи есеј у којем се епидемија шпанске грознице пореди са епидемијом *COV-19*, која је на известан начин била инспиратор за настанак ове књиге. Даља разрада истраживачких резултата презентована је у два дела. У првом делу (*Шпанска грозница*) приказане су најопштије одлике развоја пандемије у свету, од симптома и узрочника, преко првог жаришта и три таласа ширења, до најопштијег приказа последица.

У другом делу рада (*Шпанска грозница у Србији*), после уводног разматрања о ратним санитетским приликама, посебно су третиране појаве пандемија у прва два таласа, и то како међу српском војском на Солунском фронту и његовом ширем залеђу, тако и у окупираној, а потом ослобођеној Србији. Додатна пажња је посвећена и ситуацији у Србији по ослобођењу. Потом су дате и информације о каснијим појавама болести.

*

* *

Аутор захваљује на помоћи, подршци и саветима колегама по интересовању, члановима Секције за историју медицине Српског лекарског друштва: пре свега др Јелени Јовановић Симић из Музеја Српског лекарског друштва при Музеју науке и технике и професору др Драгану Микићу са Војно-медицинске академије, који су били и рецензенти првог издања књиге, као и председику Секције за историју медицине СЛД др Зорану Вацићу, др Милораду Радусину и др Александру Недоку. Захвалност дугујемо и колегиници из Народног музеја Србије др Биљани Ђорђевић на уступљеном рукопису сећања њеног деде, уметнику Зорану Мујбеговићу на изради карата и колегиници Бојани Обрадовић за превод резимеа. Захвалност такође дугујемо и рецензентима нове двотомне монографије, поново колегиници др Јовановић Симић, проф. др Александру Животићу (Филозофски факултет БУ), научном саветнику др Кости Николићу (Институт за савремену историју) и вишем научном сараднику пуковнику др Далибору Денди (Инсти-

тут за стратешка истраживања) на драгоценој помоћи, као и колегама које су несебично помагале у проналажењу и достављању грађе: Мирјани Станишић и Бранкици Ресан (Народна библиотека Србије), Јелици Илић (Народни музеј Зајечар), Александру Никезићу (музејско одељење Центра за културу Алексинац), Митру Јосиповићу из Рогачице, Јелени Вукчевић (музејско одељење Народног универзитета Трстеник), др Далибору Денди (Институт за стратегијска истраживања), Горану Маринковићу (Универзитетска библиотека Ниш), мр Лидији Мустеданагић, др Драги Његовану и мр Дарјушу Шамију (Музеј Војводине), Славку Степановићу (Историјски архив Крагујевац) Жељку Марковићу (Историјски архив Ужице), Жељку Поповићу (Српска радња, Крф), Алекси Томићу (*Margo In*, Ваљево), колегама Дејану Поповићу из Ваљева, Бранку Богдановићу из Београда, Мирославу Лазићу (Музеј у Смедереву), Александру Ђукићу (Удружење Челник, Љиг), Милану С. Младеновићу (Општинска управа Љубовија), Николи Тошићу Малешевићу (Сокобања), Марији Тешић (Катастар непокретности, Уб), Зорици Петровић (Народни музеј Аранђеловац), Слободанки Цветковић (Историјски архив Пожаревац), Нинославу Станојловићу (Јагодина), др Ивану Ристићу (Крушевац) и Фабијану Вендригу (*secanje.nl*).

Посебни захвалност аутор дугује и супрузи Татјани на стрпљењу, као и младим колегама, мастер историчарима Алену Радосављевићу и Јелени Кривошејев Радосављевић, за помоћ пружену при анализи црквених књига умрлих.

Без драгоцене подршке свих наведених не би ни настала ова монографија, на којој је рад започео у условима ограниченог кретања и контаката условљеним пандемијом *COV-19*.

Захвалност дугујемо и издавачу Музеју жртава геноцида и његовом директору и уреднику др Дејану Ристићу, који су препознали потребу објављивања ове књиге.

Неопходно је да се захвалимо и Српском лекарском друштву, као и матичној кући аутора, Народном музеју Ваљево.

ШПАНСКА ГРОЗНИЦА

ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

По свему судећи, пандемија шпанске грознице[74] је представљала највећу здравствену кризу са којом се свет икада упознао. Била је то једна од пандемија вирусне болести инфлуенце, односно грипа,[75] које су и раније погађале свет. Претходна сродна пандемија, пандемија *рускоī īрипа*, догодила се 1889/90. године. Болест је прво уочена у Сибиру и Казахстану, да би се преко Москве проширила на Европу, а потом и на територију Америке. Претпоставља се да је ова пандемија однела око 360.000 живота.

Према општим медицинским ставовима, грип представља контагиозно обољење респираторног система узроковано вирусима инфлуенце који припадају фамилији ортомиксовирида. На основу антигених карактеристика вируси инфлуенце су подељени на типове *A*, *B* и *C*, који су морфолошки слични.

Вируси инфлуенце инфицирају око 10.000.000 људи широм света сваке године. Начин преношења вируса са једне на другу особу је капљичним путем, преко ваздуха, посредством аеросола који се формирају при кашљању, кијању или говору, а ређе

---

[74] Сама реч грозница (*врућица*, *оīьица*, лат: *febris*) не означава конкретну болест већ симптом, при коме се неко лоше – грозно осећа. Грозницу карактерише повишење температуре које активира повећање мишићног тонуса што узрокује дрхтање.

[75] Лат: *influential* = утицај; односно грипа: франц: *La grippe*, од *gripper* = захватити, зграбити (енг: *the flu*, скраћено од *Influenza*): Радовановић, 2010.

се преноси директним контактом или помоћу контаминираних предмета. Болест почиње нагло, а испољава се симптомима и знацима обољења горњих и/или доњих дисајних путева, а често је праћена и системским манифестацијама као што су повишена температура, главобоља, малаксалост, болови у мишићима и зглобовима. Праћена је и симптомима инфекције респираторног тракта, најчешће кашљем и гушобољом. Спектар клиничких манифестација варира од благих, афебрилних респираторних симптома сличних назебу, до озбиљних обољења са тешком прострацијом и респираторним симптомима и знаковима. Код појединих особа грип се може манифестовати само повишеном температуром, малаксалошћу и конфузним стањем, без икаквих респираторних симптома.[76]

Додатна компликација која прати грип може бити запаљење плућа, како примарно, изазвано вирусом, тако и секундарно, изазвано бактеријама које нападају већ ослабљен дисајни механизам, али и комбиновано, изазвано од оба узрочника. У појединим случајевима може доћи и до застоја рада срца.

ИСТОРИЈСКЕ ПАНДЕМИЈЕ ИНФЛУЕНЦЕ

Појам епидемија[77] означава нагло ширење заразне болести, односно болести која се лако преноси и од које оболева велики број људи, док се појам пандемија[78] употребљава за епидемију која је захватила велики простор: више континената, а са прерастањем света у „глобално село“ и цео свет, или већи његов део.

---

[76] http://www.simptomi.rs.

[77] Епидемија, од старогрчке речи: *πιδήμιος / epidēmios* = код људи (*ἐπί / epí* = о, код + *demos* = народ, људи).

[78] Пандемија, од старогрчке речи: *πάνδημος / pándēmos* = оно што се односи на све људе (*πᾶν / pân* = сви + *δῆμος / demos* = народ, људи).

Поред многих других аутора, општу синтезу историјских пандемија изнела је и Ј. Радованов. Анализирајући и синтетизујући различите референтне радове, она наглашава да су у најстаријим временима живот људи у изолованим насељима и спорији начини транспорта условљавали да епидемије инфлуенце углавном немају глобални, пандемијски карактер.

Прве описе инфлуенце оставио је још Хипократ на прелазу 5. и 4. века пре нове ере указујући на њене симптоме. Претпоставља се да је инфлуенца могла бити узрочник масовних оболевања забележених у Европи 1173. и 1293. године, као и у више наврата током 14. (1323, 1357, 1386/87) и 15. века (1411, 1427, 1438, 1482). Термин инфлуенца је први пут употребљен у Италији током епидемије из 1357. године. Та реч потиче од латинске речи *influentia* што значи утицај, а употребљена је зато што се сматрало да је болест изазвана утицајем небеских тела, мада има и мишљења да се односи на утицај хладноће.[79]

Прва пандемија, односно оболевање које надраста епидемијске одлике и шири се са континента на континент, забележена је 1510. године, када се болест из Африке проширила на целу Европу. Нова још већа пандемија регистрована је из Азије ка Европи 1557/58. године, а наредна, са веома високом стопом морталитета, 1580. године. Данас се већина аутора слаже да је то била прва пандемија која се са великом сигурношћу може приписати инфлуенци. Ширење вируса је отпочело током лета у Азији и наставило се преко Мале Азије до Европе и Африке. Након тога, наредних 150 година бележе се углавном мање епидемије локалног карактера, а од већих које су захватиле добар део Европе треба споменути оне 1610, 1658/59. и 1675. године.

Поједини аутори, на основу оскудне документације, сматрају да је вирус инфлуенце први пут пренет на тло америчког континента током пандемије 1557–1558. године, а са великом сигурно-

[79] Радованов, 2016; Радовановић, 2010: 18.

шћу може да се тврди да је епидемија која је у Чилеу избила 1617. године била изазвана инфлуенцом.[80]

За разлику од наведених, ранијих, пандемије које се јављају од 18. века су много боље документоване. Прва је избила у Русији 1729. године и у року од три године, у неколико таласа, захватила цео свет. Након ове пандемије, па све до 1747. године, наступа период изузетно интензивне глобалне активности инфлуенце, при чему број смртних случајева повезан са оболевањем од грипа достиже свој максимум 1742. и 1744. године. Наредна регистрована пандемија је отпочела 1761. у Америци и током 1762. године је захватила Европу и друге делове света. То је прва пандемија инфлуенце која је била студиозно праћена и документована у медицинским часописима тога доба, што је допринело да се значајно унапреде сазнања о клиничким и патофизиолошким карактеристикама грипа.[81]

Главне одлике модерних пандемија грипа[82]

	Број светске популације	Подтип	Број репрод.	Заражени (проц. и бр.)	Број умрлих	Стопа смртности
Руски грип 1888/90.	1,53 млрд.	X3H8 или X2H2	2.10 (ИКР, 1.9–2.4)	20–60% (300–900 милиона)	1 мил.	0,10–0,28%
Шпански грип 1918/20	1,80 млрд.	X1H1	1,80 (ИКР, 1,47–2,27)	33% (500 мил. или > 56% > 1 млрд.)	17 – 100 мил.	2-3%, или ~ 4%, или ~ 10%

[80] Радованов, 2016.

[81] Радованов, 2016.

[82] Hilleman, 2002 и Potter, 2001; према: https://en.wikipedia.org.

Азијски грип 1957/58	2,90 млрд.	X2H2	1,65 (ИКР, 1,53–1,70)	> 17% (> 500 мил.)	1– 4 мил.	<0,2%
Хонгкон. грип 1968/69	3,53 млрд.	X3H2	1,80 (ИКР, 1,56–1,85)	> 14% (> 500 мил.)	1–4 мил.	<0,1%
Свињски грип 2009	6,85 млрд.	X1H1 / 09	1,46 (ИКР, 1,30–1,70)	11–21% (0,7–1,4 млрд.)	151.700– 575.400	0,01%
Типични сезонски грип сваке године	7,75 млрд.	A / X3H2, A / X1H1, Б , ...	1,28 (ИКР, 1,19–1,37)	5–15% (340 мил.- 1 млрд.) 3–11% или 5–20% (240 мил. - 1,6 млрд.)	290.000– 650.000 годиш.	<0,1%

За пандемије које су трајале у периоду 1780–1782, 1788–1790. и 1830–1831. године заједничко је да су отпочеле у Југоисточној Азији. Интензивна активност вируса инфлуенце забележена је и током 1832–1833. као и 1836–1837. године, мада постоје неслагања у погледу тога да ли су у питању засебне пандемије или раздвојени удари једне пандемије, започете још 1830. године.

Пандемија која је отпочела у Европи 1847. године је, услед врло ограничене експлозивности, благих симптома, спорог ширења и ниске стопе морталитета, у великој мери била неспецифична.[83]

[83] Радованов, 2016.

Табела смртности од грипа,
на 100 хиљада становника (по Добрейцеру)[84]

Год.	Британија	Немачка	Холандија	Данска	Шпанија	Норвешка	Швајцарска	Шведска
1913	17	8	8	11	43	4	23	5
1914	16	8	5	5	38	2	11	5
1915	30	9	10	20	32	8	23	18
1916	25	10	10	15	34	7	-	6
1917	22	11	7	16	35	4	-	4
1918	336	293	259	336	710	286	543	471
1919	122	68	23	138	101	67	-	126
1920	28	96	36	97	86	14	94	49
1921	24	27	7	5	27	2	12	8
1922	56	64	52	46	37	20	44	37
1923	22	39	11	21	38	13	14	4

Наредна велика пандемија била је поменути снажни налет „руског грипа“ 1889/90, са „реповима“ до 1893. године. Она је имала типичан пут ширења из Азије ка западу и изузетно брзо је захватила скоро целу планету. Светом се проширила пре настанка вирусологије као науке, те прави вирусни узрочник није благовремено препознат, него је пандемија погрешно приписана бактерији – Фајферовом бацилу, првобитно названом и *Bacillus influenzae*, а данас *Haemophilus influenzae*. А та бактерија неретко, као секундарни патоген, прати инфекције примарно изазване другим изазивачем – вирусом. На основу епидемиолошких студија које су спроведене касније, а током којих су серо-

[84] Испанский грипп, на: https://ru.wikipedia.org/.

лошким методама испитани серуми рођених пре и после 1889. године, закључено је да је највероватнији узрочник ове пандемије био вирус подтипа *H3*.[85] Сматра се да су генски потомци овога вируса били изазивачи наредних сезонских ендемичних појава грипа, све до налета новог – шпанског.

И друга половина 20. века је довела до појава неколико пандемија грипа. Најпознатије су пандемија из 1957/58. године (азијски грип; узрочник вирус: *A-H2N2*), када је оболело 70 милиона људи и пандемија из 1968/69. (хонгконшки грип; узрочник вирус: *A-H3N2*).[86]

Нови век и миленијум донели су и нове претње: епидемије *SARS*-а из 2002/3. (узрочник корона вирус *SARS-CoV*), као и „птичјег" (2003; узрочник вирус инфуенце: *A-H5N1*), „свињског" односно „мексичког грипа" (2009; узрочник вирус инфлуенце *A-H1N1*), и *MERS*-а („камиљи грип"; 2012; узрочник корона вирус *MERS-CoV*), а од краја 2019. године светом је почела да хара и пандемија *COV-19*, изазвана корона вирусом *SARS-CoV-2*.

УЗРОЧНИК ШПАНСКЕ ГРОЗНИЦЕ

Битно, чак примарно питање за истраживање било које болести, везано је за њеног узрочника.

Када је шпанска грозница почела да хара светом, уплашена лаичка јавност имала је различите идеје везане за настанак болести. Оне су биле веома бројне, а због ратних услова масовно разбољевање и умирање је понекад, кроз теорије завера, повезивано са деловањем ратних противника.

---

85 Радованов, 2016.

86 Радовановић, 2010; Радованов, 2016.

Уз низ других, неретко фантастичних тврдњи, у Сједињеним Америчким Државама се наилази и на оне које су појаву болести приписивале деловању Немаца. Према једној, ратни непријатељи су клице заразне болести допремили подморницама, из којих су их, у виду гаса, испуштали у окружење, односно, њихови агенти су их даље, на друге разне начине ширили по територији САД. Колале су приче да агенти отрове стављају у храну и воду, али и да су се инфилтрирали у војне кампове као санитетски персонал, те да војнике заражавају кроз редовно војно вакцинисање. Војни органи су у једном тренутку озбиљно разматрали неке од ових могућности.

Колале су и друге гласине, попут оне да болест изазива отров унет у тада, а и данас, масовно коришћен немачки Бајеров аспирин.[87] Лажне, паничне информације су се ширile и у другим државама. Како ћемо даље видети, сличне теорије јављале су се и у Србији, од оне да су болест донели Немци са истока, до идеја да непријатељ у повлачењу трује бунаре. Са друге стране, једна немачка болничарка је окривљавала српске лекаре да трују заробљене противничке официре и војнике. У Ирској су могли да су чују и гласови да су узрок болести штетни гасови који излазе из масовних гробница на западном фронту, одакле их ветрови разносе по свету.

Док су овакве приче навелико колале, медицинска струка је настојала да утврди право порекло болести. На почетку су прављене разне шпекулације. На основу првобитних, како ћемо видети погрешних сазнања да је болест потекла из Шпаније, а сходно информацијама да је оболела и шпанска војска у Мароку, у једном тренутку је провејавао став да је болест могла стићи из Северне Африке, те да је реч о малтешкој, папатачи или денга грозници, чији су изазивачи бактерије из рода *Brucella*, *Phlebovirus* из групе *C* и денга вирус из рода *Flavivirusa*.

---

87 Arnold, 2018a.

На тренутке се помишљало и на кугу, чији је изазивач бактерија *Yersinia pestis*. Тако је биограф др Алексе Савића забележио недоумице које су се уочиле у Солуну и на Крфу: „Када је била она јака грипа 1918. г. где се нагло умирало после један, два дана боловања, бојазан и зли карактер те епидемије створили су сумњу да је то куга. Др Савић је тада испитао и несумњиво утврдио да то није плућна куга него јака грипа. После те констатације дануло се душом у санитетском одељењу Врховне команде. Он је тада био и референт за епидемиске болнице".[88]

Када је утврђено да је нова болест, у ствари, грип, односно инфлуенца, највише је било заступљено старо, поменуто мишљење да је њен узрочник Фајферов бацил (*Haemophilus influenzae*), који је већ четврт века (од појаве руског грипа) погрешно сматран изазивачем те болести. А, како је већ наглашено, Фајферов бацил је неретко бивао изазивач секундарних компликација – запаљења плућа већ ослабљених деловањем главног изазивача. Могло се чути и мишљење да је изазивач шпанске грознице Фриедландеров бацил, а било је и других претпоставки.[89]

У таквим околностима се често дешавало да дође и до погрешне дијагнозе. Крајем наредне 1919. године, када је шпанска инфлуенца поново харала у београдским касарнама, сада већ у блажем облику, догађало се да су у војну болницу стизали болесници са претходно постављеним дијагнозама *тифус* или *маларија*, што је брзо одбацивано.[90] Овакви случајеви отварају питање везано за често дијагностификовање маларије у тренуцима почетка пробоја Солунског фронта, када се војска налазила на терену где је она била ендемски укорењена.[91] Можда је дијагно-

---

88 Шаулић, 2022: 60.

89 Хутинец, 2006, Пантић, Маријан и Ловрић, 2006, Радованов, 2016; видети и: Радосављевић, 1925.

90 Радосављевић, 1925; Станојевић, 1992: 472.

91 Недок, Тодоровић и Микић, 2018а и 2018б.

стификована „по аутоматизму“, а да је у појединим случајевима то био шпански грип? А шта је њега изазивало?

Још на почетку смртоносног удара другог таласа пандемије, поменути др Алекса Савић је, преносећи информације добијене од француских колега, писао: „Услед великог броја смртних случајева, који су се десили у кратком времену многи су у први мах помислили да се то појавила нека нарочита нова болест. Чак се помишљало на плућну кугу. Но одмах потом увидело се да је то болест *инфлуенца* или *Grippe*, која је се и раније година, с времена на време епидемично појављивала“. Он описује и експерименте које су француски лекари *Ch. Nicolle* и *Ch. Leballey* објавили тих дана, закључујући: „Из овога излази да је проузроковач инфлуенце тако сићушна кужна клица да пролази кроз чемберлендов филтер, док сви други познати бацили, који се са данашњим оптичким справама могу да виде, увек остају непроцеђени у томе филтру. Дакле према овом најновијем схватању проузроковач инфлуенце био би невидљиви микроорганизам, тзв. *Virus filtrani*, као што је то на пример проузроковач малих и великих богиња, шарлаха и мрасе“.[92]

По завршетку пандемије, када су се сазнања, али и осећања слегла, почела су темељнија истраживања узрока са задатком да се конкретизује тај „невидљиви микроорганизам“ – „*Virus filtrani*“. Први значајни кораци ка откривању главног узрочника шпанске грознице, а генерално и грипа уопште, начињени су почетком тридесетих година прошлог века, када је вирус инфлуенце *A* изолован из свиња, а убрзо и из човека.[93] До коначног открића конкретне подврсте узрочника која је изазвала страхоте на крају Великог рата, проћи ће још седам деценија. Крајем деведесетих година прошлог века Џефри Кеј Таубенбергер из Института за патологију америчке армије, заједно са старијим шведским

[92] Савић, 1918.

[93] Радовановић, 2010.

колегом Јоханом Хултином започео је истраживање посмртних остатака умрлих од шпанске грознице. Слична истраживања Хултин је покушао да спроведе још четири деценије раније. После неуспешних Таубенбергерових настојања да се генетски трагови вируса изолују из остатака америчких војника који су умрли у војним логорима у Јужној Каролини и Уптону у Њујорку, они су 1997. године, у Бревингу (*Brewing*), у вечитом леду Аљаске, где је Хултин истраживао још 1951, пронашли квалитетан материјал за анализе. Ексхумирани су очувани делови плућног ткива једне жене. Рад на комплетној реконструкцији вируса, у којем је учествовала шира мрежа сарадника, потрајао је неколико година и довршен је 2005. Истраживачи су утврдили да је у питању птичји вирус, највероватније од дивљих барских птица, са којих се пренео на живину на фармама, а даљом мутацијом на сисаре, на животиње и на човека.[94]

Сходно типу, вирус, изазивач шпанске грознице спада у категорију *A* вируса, а за његов подтип је одређено име *H1N1* (*A-H1N1*). Сматра се да је већина каснијих пандемија инфлуенце била узрокована вирусима који су садржали кључне гене утврђеног вируса шпанске грознице, због чега је пандемија шпанске грознице именована као „мајка“ већине каснијих пандемија.[95] Истој подкатегорији вируса припада и вирус „свињског“ односно „мексичког грипа“ чија је пандемија регистрована 2009. године. Вирус „свињског грипа“, назван *A-H1N1/9*, фактички је птичји, али је мутацијама прешао на сисаре. Насупрот томе, вирус „птичјег грипа“, који је пандемирао 2005, носи ознаку *H5N1*, док су пандемије *MERS*-а, *SARS*-а и *COV*-19 биле изазване другачијим, корона вирусима.

У складу са наведеним чињеницама уочавамо да у време када је пандемија шпанског грипа била активна, будући да је изазивач

---

94 Taubenberger, 2005, Jordan, Tumpey and Jester, 2019.

95 Радусин, 2006, Radusin, 2012a и Radusin, 2012б. Више у: Jordan, Tumpey and Jester, 2019.

био непознат, вакцина против њега није могла бити произведена, али данас постоје мишљења да би вакцина против „свињског грипа“ из 2009. године била делотворна и против шпанског грипа, имајући у виду сличну основну структуру изазивача обе болести: *A-H1N1*.[96]

ШИРЕЊЕ ЕПИДЕМИЈЕ

Од првих тренутака када се шпански грип појавио било је јасно да је болест веома „прилепчива“ и да се брзо и веома лако преноси капљичним путем. Зато су на њеној мети била места са колективним смештајем, попут војних касарни, заробљеничких логора, избегличких кампова и сл, где на малом простору борави, спава, дружи се, ради и обедује велики број људи, често већи од предвиђеног капацитета смештајног објекта. У додатним околностима изазваним четворогодишњим ратовањем, када је војска била исцрпљена, слабо храњена и неотпорна, узрочник болести је међу војницима налазио погодно тло за развој и даље ширење. Још лакше се преносио међу изгладнелим заробљеницима и избеглицама, али касарне су биле примарна места за пандемијску експлозију, због транспорта војске са једног на друго место. У томе су велики значај имала транспортна средства, скучени, пренатрпани простори железничких композиција и бродова.

Ратно стање је подразумевало брз и чест транспорт бојног материјала, опреме, санитетског материјала и прехрамбених производа. Такође је подразумевало, уз стална премештања војника, и склањање рањених и оболелих у позадину, одласке кући на одмор и лечење и враћања у јединицу, заробљавања и размене заробљеника. Ратне страхоте су доводиле и до померања избеглог

[96] Medina and ct, 2010.

цивилног становништва, али и до сталних контаката са житељима неутралних држава, које су неретко биле базе за различите логистичке подршке зараћенима из оба блока. Уз све то, поједина градска насеља су била пренасељена.[97]

Упркос ратним потешкоћама током ратног стања, вођен је и регуларан привредни и друштвени живот. Радиле су фабрике, школе, биоскопи... Људи су се окупљали и једни на друге преносили узрочнике заразе.

Све наведено је доводило до убрзаног мешања цивила и војника, што је погодовало брзом развоју и ширењу веома вирулентне болести. Тако је шпански грип пронашао идеалне путеве за убрзано ширење и међу војском и међу цивилним становништвом, и то са једног на други крај земљине кугле. Томе треба додати и слабу хигијену и лошу исхрану, али и стални стрес, што је утицало на драстичан пад имунитета, утичући да последице заразе буду веће него икада раније.

СИМПТОМИ И КОМПЛИКАЦИЈЕ

Основни симптоми шпанске инфлуенце били су: висока температура и бол у грудима и другим деловима тела. Тако је 30. јула (17. јула по јулијанском календару) Београђанка Наталија Аранђеловић у свој дневник записала: „Данас се никако не осећам добро. Грозница ме ломи, испод груди ме боли већ 4-5 дана".[98] Бол у грудима и грозница су неретко били праћени и општом слабошћу. Опис такве слабости је у свом дневнику оставила позната

---

[97] Један од примера је Осијек, где је, у страху од пљачке и палежи изазване појавом зеленог кадра, цивилно становништво из околине бежало у град где је живело у нехигијенским условима (Вонић, 2014).

[98] Аранђеловић, 2018: 393. Неопходно је да се нагласи да Н. Аранђеловић није конкретно навела од које је грознице оболела.

добровољна болничарка, али и подофицир српске војске, Британка Флора Сендс. Сведочила је да се „жестоко тресла од грознице“, да није могла „ни корак да направи“, због чега су јој уступили коња. Записала је и: „Преслаба да стојим и не могу ништа него да чекам да ме амбуланта покупи“.[99]

За разлику од Флоре, која се брзо опоравила и вратила свакодневним активностима, санитетски пуковник др Милан Пецић је знатно дуже боловао. Он у *Аутобиографији* наглашава како је „поседовао јак имунитет за заразне болести“ и да од детињства није боловао: „све до 1918. када сам на Крфу боловао од грипа“.[100] Указујући на тежину болести која га је савладала, Пецић је записао како ни поред потенцијалне животне опасности није имао снаге да устане из кревета:

„Све до почетка октомбра 1918. био сам увек здрав, почетком октомбра оболим од грипа, али сам службу у комисији вршио. У октомбру сам се опоравио добро али средином новембра поново се разболео од грипа. Сада мене комисија прегледа и предлаже три месеца боловања у Крагујевцу, и ја сам требао са Крфа да кренем лађом за Дубровник. /.../ Лађа је ишла мирно, но када је дошла према Котору, дошао је један официр са лађе и будио је све официре једног по једног. Узмите, вели, појас за спасавање па одмах на кров лађе. Ово је вршено зато, ако би лађа наишла на мину, да будемо сви готови за спасавање. Ја сам лежао у своме кревету, поред кревета био је појас за спасавање. Пробам да подигнем појас, али нисам могао, био ми је врло тежак. Када нисам могао да се попнем на кров, ни појас да изнесем, ја се решим да останем у кревету и да се топим са лађом“.

Др Пецић, који је кући у Крагујевац стигао 22. новембра, даје и додатне информације о тежини болести, указујући на дуготрајност опште изнурености организма:

---

[99] Милер, 2013: 273–274.

[100] Кривошејев и Станојловић, 2020: 197.

„Цео месец децембар непрестано сам кукао и тек у јануару и фебруару ишло је набоље. Када су изашла три месеца боловања, које сам добио на Крфу, онда ми је у Крагујевцу боловање продужено још два месеца, март и април, и по истеку овог боловања био сам способан за рад.“[101]

На сличном, дугом боловању био је и генерал Петар Живковић. Он се присећао да се разболео убрзо по пробоју Солунског фронта и да је остао у Скопљу. Ту је боловао два месеца. У Београд је стигао по његовом ослобођењу, а потом је „по савету лекара“ отишао на тромесечни опоравак, у Француску, у Ницу.[102]

Поред високе температуре, грознице, болова и опште слабости, симптоми болести су били и кијање и кашаљ. У тешким случајевима пацијенти су имали толико снажан кашаљ да су поједини покидали чак и своје трбушне мишиће.[103] Један од симптома била је и промена боје коже. Тако је један амерички лекар записао: „Ти људи се појављују са симптомима који одговарају нападу грипе или инфлуенце, и када буду примљени у болницу крајње брзо развијају највискознији тип пнеумоније који је икад виђен. Два сата након пријема они имају махагони тачке преко образа, а неколико сати касније можеш видети цијанозу која се шири од њихових ушију преко лица, све док не постане тешко разликовати црног човека од белог“.[104]

Др Алекса Савић је још 1918. године писао: „Као крупна компликација појављује се лобуларно запаљење плућа. Карактеристично је код овог запаљења постајање појединих ограничених запаљених огњишта у плућима, која се често перкусијом и аускултацијом, један од другог, могу ограничити“. Оболели би убрзо поплавели због недостатка кисеоника, будући да су им се плу-

---

101 Кривошејев и Станојловић, 2020: 163–166.

102 Живковић, 2016: 94.

103 Радојчић, 2020.

104 Радусин, 2006.

ћа пунила црвенкастом желатинском масом, односно пенушавом крвном течношћу која их је полако гушила.[105]

Неки пацијенти су повраћали, а други нису могли да контролишу своје понашање, мокрење или дефекацију; код многих се развијала и сепса.[106] Код оболелих су регистровани и убрзан рад срца, пад притиска, али и хеморалгијски симптоми: искашљавање крви, крварење из носа, па и ушију и очију. Тако се Ваљевка Перка Спасенић лаички присећала: „Обично се крв отварала на нос и онда је бивало лакше, температура спада. Онима којима се није крв отворила, обично је силазило у плућа".[107]

Болест је врло брзо по њеној појави била препозната као инфлуенца, али са великим бројем разноврсних додатних компликација. Понекад је до смртног исхода дошло услед погоршања здравственог стања болесника са другом претходно регистрованом, хроничном или акутном болешћу. Смрт је неретко наступала и услед престанка рада срца, али најчешћа фатална последица шпанске грознице било је запаљење плућа. Људи су умирали од пнеумоније, примарне, вирусне или секундарне, бактеријске, до које је долазило услед оштећења бронхијалног система изазваног примарном болешћу. Као што је већ наглашено, честе су биле секундарне заразе Фајферовим бацилом, што је у почетку довело до погрешног препознавања узрочника пандемије.

Масовно су умирале до разбољевања здраве особе, а компликације шпанског грипа су убрзавале крај живота оболелима од хроничних болести. Тако, у књизи умрлих из цркве у Јагодини наилазимо на записе о узроку смрти: „шпанска и старост" или „шпанска – и раније била претежно болесна, шпанска и мана срца, шпанска

---

[105] Радусин, 2006, Савић, 1918, Радојчић, 2020. Комплетније о слици болести у: Радосављевић, 1925.

[106] Радојчић, 2020.

[107] Трајковић, 1980: 73.

и туберкулоза".[108] А за мајку Милице и Стевана Јаковљевића, која је у јесен 1918, по сведочењу ћерке, умрла од шпанског грипа, у крагујевачкој књизи умрлих је као узрок смрти уписано: „мана срца".[109]

Неопходно је да се нагласи да се претходни описи токова болести односе на најтеже пацијенте, са израженим компликацијама на плућима, код којих је исход често био фаталан. Свакако да је, као и код других инфлуенци, али и других болести, било и оних са знатно блажом клиничком сликом, са и без додатних компликација. За разлику од др Пецића и генерала Живковића, чији је опоравак потрајао неколико месеци, релативно блажу клиничку слику имала је Наталија Матић Зрнић, која је боловала око недељу дана,[110] а и Флора Сендс, која се после неколико дана слабости, три дана проведена у постељи и још неколико дана опоравка, вратила свакодневним активностима.[111] Сличан ток болести је задесио и Станислава Кракова.[112] Вероватно је било, и то немало, и оних у већој или мањој мери асимптоматских болесника, који су болест „преносили на ногама".

У појединим случајевима код пацијената су се уочавали и неуролошки проблеми попут бунила и сл. У књизи умрлих цркве у Крчмару је за једну особу која је преминула почетком новембра, а упис извршен накнадно, месец дана касније, додата напомена да је умрла „у ненормалном стању узрокованом шпанском болешћу, утопила се".[113] А Џексон Рив, истраживач из Новог Зеланда је приметио да би неке смрти, забележене као самоубиство, могле бити резултат очаја због ситуације коју је грип донео.[114]

---

108 Кривошејев и Станојловић, 2021.

109 Видети даље.

110 Матић Зрнић, 2002.

111 Милер, 2013: 275–276; видети и: Крипнер, 1986: 222.

112 Краков, 2019.

113 Кривошејев, 2020а.

114 Reeve, 2018.

Др Драгић је забележио да су се на нервном одељењу Београдске болнице појављивали пацијенти са симптомима као што су несвестица, несигурност при ходу, летаргично стање са укоченим изразом лица, „као да носе маску“, па и са тежим психичким променама.[115]

Оваквим последицама шпанске грознице велику пажњу је већ 1919. године посветио др Лазар Станојевић, у чланку *Необичне неуридите иза шпаньолске болести са клиничког гледишта*, са описом конкретних случајева.[116] Поједини аутори у могуће последице шпанске грознице убрајају и појаву „летаргичног енцефалитиса“ – болести спавања, уочене током двадесетих година.

Познат је и пример тока болести америчког председника Вудроа Вилсона, који је од шпанске грознице оболео почетком 1919. године, за време мировних преговора у Паризу. По преболевању, изгубио је снагу воље и концентрације. Свуда су му се причињавали шпијуни, а одустао је и од чврстих ставова које је претходно заступао.[117]

Индикативно је да је код оболелих чији је исход био фаталан, болест веома брзо захватала организам, са врло кратким периодом инкубације. Описујући стање у Новом Саду, Трива Милитар се сећао да је болест „нештедимице и невероватном брзином обарала и старо и младо и то врло често већ неколико сати после обољења“.[118] Дешавало се понекад да оболели умре у року од свега неколико часова након првог симптома. Тако су хроничари у САД забележили да су се поједини људи преко ноћи разболевали и умирали ујутру, на путу за посао.[119]

---

115 Драгић, 1992: 148.

116 Станојевић, 1919.

117 Видети даље.

118 Милитар, 2015: 157–158.

119 Шћекић, 2020: 15.

На брз развој болести указују и напомене унете у књиге умрлих са територије Златиборског среза. Андријана Чумић је дошла из Алиног Потока у Рожанство да обиђе родитеље; ту се разболела и умрла. Драгиња Јанковић је из Трнаве дошла у Гостиље да обиђе болесну сестру Дивну Ђедовић, али је болест и њу савладала.[120] Са друге стране, Јова, супруг Наталије Матић Зрнић, у Врању је преминуо једанаестог дана по уоченом почетку болести.[121]

ЈАВНЕ МЕРЕ ПРЕВЕНЦИЈЕ

Од почетка пандемије било је јасно да је њен узрочник неки микроорганизам који се шири ваздухом, капљичним путем, те да се у организам уноси преко дисајних органа. Зато је ношење маски постало уобичајено. Негде је било само препоручено, с тим што се новчано санкционисало кијање и кашљање на јавном месту, без маске, а понегде обавезно. У Француској је кажњавано пљување на улици, а у Аризони је било забрањено руковање. Препоручивано је и ношење рукавица.

У Сан Франциску, као и у неким другим градовима, ношење маски „са четири слоја“ било је обавезно, а казна за кршење ове мере била је од 5 до 10 долара, или десетодневни затвор. Хиљаде људи је ухапшено, затвори су били препуни, а суднице су радиле у сменама. Казне због неношења маски на једном боксерском мечу су платили и градоначелник и неки други функционери. Ове мере су поделиле грађане; једни су их подржавали, а други критиковали. Долазило је и до сукоба па и ватрених обрачуна. Због оваквих тензија, мера обавезног ношења маски, која је била краткорочна, временски ограничена, није обновљена; а дошло је

---

120 Ђенић, 1985.

121 Матић Зрнић, 2002.

и до краја другог таласа. Након појаве трећег таласа пандемије и нових жртава, обавеза је поново уведена, а поделе су ескалирале. Тада је основано и удружење (лига) против ношења маски и организовани су протести; сукоби су обновљени, а пред вратима куће главног градског лекара пронађена је и деактивирана бомба.[122]

Једна од најчешћих мера превенције било је избегавање јавних скупова, понегде праћено и ограничавањем кретања и увођењем полицијског часа. У већини држава захваћених пандемијом затваране су школе, биоскопи, позоришта и друга места окупљања већег броја грађана, а ограничаван број људи у транспортним средствима. У Кливленду су забране биле веома рестриктивне. Свако окупљање већег броја људи, било за коцкарским столовима, било у цркви, ригорозно је кажњавано.[123]

У Окланду, на Новом Зеланду, градске власти су наредиле да се затворе „сва јавна места, простори за забаву, билијар сале и стрељане". Многе фирме су донеле одлуку да прекину са радом, не само због великог броја оболелих међу запосленима, већ и ради социјалних мера које су ту биле веома изражене: да би се омогућило да запослени негују оболеле чланове породице или да волонтерски учествују у спровођењу различитих санитетских активности које су градске управе организовале.[124]

Широм Новог Зеланда су и запослени и незапослени добровољно учествовали у пружању помоћи, радећи не само као болничари, већ и у информативним телефонским службама за проверу стања пријављених оболелих, као и у њиховом снабдевању разним потрепштинама, али и у транспорту и сахрањивању преминулих. Организовани су и пунктови за издавање лекова сиромашним становницима. Овакве мере допринеле су да у градови-

---

122 Грабанцијаш, 2021.

123 Influenza archive : www.influenzaarchive.org/cities/city-cleveland.html#

124 The 1918 influenza pandemic; видети и: Rice, 2020.

ма смртност буде минимална, за разлику од руралних средина, нарочито оних насељених маорским домороцима, који су због изолованости имали нижи степен имунитета, али им је и стандард исхране и становања био знатно нижи.[125]

Према подацима објављеним у Сједињеним Америчким Државама, градови који су рано, непосредно по избијању епидемије, спроводили широке мере изолације и превенције: затварање школа и цркава, забрану масовних окупљања, обавезно ношење маски, изолацију оболелих и строго одржавање хигијене, имали су ниже стопе морбидитета и морталитета, од 30% до 50% у односу на градове који су каснили са доношењем сличних мера, или су оне биле мање рестриктивне. Међу тим градовима били су Сан Франциско, Милвоки, Канзас Сити и Сент Луис.

Пример Сент Луиса је додатно илустративан због тога што су градске власти, охрабрене ниском стопом смртности, почеле да ублажавају рестрикције непосредно после потписивања примирја и самоиницијативног јавног окупљања грађана тим поводом. Врло брзо је дошло до наглог пораста оболевања, који је прекинут враћањем старих мера.[126]

Насупрот овим, градови који су каснили са увођењем рестриктивних мера, или су их прерано ублажили и нису контролисали њихово спровођење, прошли су знатно лошије. Пример је Филаделфија, где је крајем септембра, на почетку развоја епидемије, док су се други градови затварали, одржана велика јавна манифестација *Парада слободе*, намењена прикупљању средстава за ратни буџет. Градске власти су претходно повеле кампању против кашљања, пљувања и кијања у јавности, али су ипак дозволиле и организовале параду којој је присуствовало 200 хиљада људи. Непуну недељу касније, град је

---

125 Исто.

126 Pambuccian, 2020; www.influenzaarchive.org/cities/city-stlouis.html#.

преплавио епидемијски талас и за кратко време је умрло 0,75% становништва.[127]

Пример Аустралије је веома индикативан. После закаснелог ширења првог бенигног таласа, крајем лета 1918. године, ова држава – континент са 5,3 милиона становника увела је строге поморске и копнене карантинске мере. Зато ју је други талас пандемије заобишао, да би је захватио трећи, изазван масовним повратком аустралијских војника са европских ратишта. Он се појавио у јануару, али је постао масовнији и прве животе однео у марту. Потрајао је до почетка лета 1919. године.[128]

Поред Аустралије, строге карантине су примењивале и неке друге државе, али и локалне области. Карантин је спречио појаву болести на делу Самоанских острва под америчким протекторатом.[129] Строге карантинске мере, са забраном путовања и оружаним стражама, онемогућиле су да се епидемија из Рејкјавика прошири на унутрашњост Исланда.[130] Оружане straже, постављене на свим прилазима појединим селима на Аљасци, допринеле су да она буду поштеђена страхота које је епидемија донела у суседним насељима.[131]

Поред рестриктивних мера, у циљу превенције је спровођен и широк спектар едукативних активности. Пре свега, објављивана су разна упозорења, као и упутства са препорукама за превенцију и лечење болести, што у штампи, а што у виду летака, плаката и брошура.

У Кини су власти по градовима издале наредбу да се куће прскају кречним растворима, а ради дезинфекције ваздуха паљене су биљке које су биле у употреби у кинеској традицио-

---

127 www.influenzaarchive.org/cities/city-philadelphia.html#.

128 Rice, 2020.

129 Stout, 2020.

130 Gottfredsson, 2008.

131 Jordan, Tumpey and Jester, 2019.

налној медицини.[132] На Новом Зеланду су на трамваје постављени уређаји којим су улице прскане цинк-сулфатом, а што је, како се данас сматра, било бескорисно.[133]

ЛЕЧЕЊЕ

Пошто конкретни узрочник епидемије није био препознат, сви покушаји да се створи вакцина против нове болести остали су безуспешни. Углавном су се сводили на лутања у правцу припрема серума против секундарних, бактеријских инфекција које су пратиле примарну вирусну болест.

Фактички, главни напори били су усмерени на настојања да се начини вакцина која би деловала на Фајферов бацил.[134] Покушаји припреме оваквих вакцина су регистровани у већем броју земаља: у САД, Француској, Британији, Аустралији и др. Аустралијске власти су касније сматрале да је њихова вакцина, иако није спречавала шпанску грозницу, спасла многе животе, спречавајући бактеријску упалу плућа, као фаталну последицу вирусне инфекције.[135] Такво мишљење се уочава и у другим државама.

Будући да се њена права природа није познавала, болест је називана „загонетна“, „мистериозна“, „тајанствена“, а лечење је углавном било усмерено на сузбијање симптома а не и самог узрочника, што није могло бити потпуно ефикасно. Оболелима је препоручиван карантин. Једна од лекарских препорука била је и строго мировање, односно, како се понекад говорило, „чување постеље“, и то не само док не прођу симптоми, већ и током наредних недеља, како се болест не би вратила, у још тежем

---

132 Cheng and Leung, 2006.

133 The 1918 influenza pandemic.

134 Eyler, 2020; Youngdahl, 2011; Youngdahl, 2018.

135 Rice, 2020.

облику, са „силаском на плућа“, што би могло бити фатално.[136] Већ је било наглашено како је, строго мирујући, Флора Сендс релативно брзо преболела инфлуенцу, док је др Милан Пецић симптоме осетио у октобру, али на њих није обраћао пажњу. Наизглед се брзо опоравио, да би му се болест повратила у новембру и држала га закованог за постељу неколико месеци, пошто је претходно, болестан, превалио пут од Крфа, преко Дубровника, до Крагујевца.

Поред препорученог мировања, саветована је и изолација оболелих, темељно чишћење простора, редовно прање руку и купање, испирање уста и носа сланом водом и различитим дезинфекционим растворима, често проветравање простора и промена постељине. Још једна од препоручених мера била је врућа купка пре спавања.

Лекари су оболелима преписивали кинин и аспирин и сугерисали узимање течне хране, чајева, лимунаде, стављање хладних облога, па и умерено конзумирање црног вина, коњака, вермута... Препорука је гласила и: „Узимати што већу количину алкохола, кафе и јаке хране, само храна не треба да буде чврста већ по могућству житка“.[137] Са друге стране, могли су се, истина ређе, чути и савети да треба да се избегава алкохол. Понегде се сматрало да пушење погоршава симптоме, па је оболелим пушачима саветовано да се суздрже током болести, али није постојала никаква организована кампања у том смислу. Упркос томе, наилазимо на рекламе у новинама из тог времена у којима се, као лек за инфуенцу, рекламирају *Smo – co* „медицинске цигаре“, као и медицинске наргиле и други уређаји за инхалацију.

У Аустралији и Новом Зеланду једна од примењиваних терапија је била инхалација цинковим испарењима.[138] У Кини је пре-

---

136 *Вечерње новости*, 21. 11 / 4. 12. 1918, Антић, 1918, Савић, 1918, Стевчић, 1918.

137 *Вечерње новости*, 21. 11 / 4. 12. 1918.

138 Rice, 2020.

длагано да се више пута дневно пије што више супе, али и да се једе „камени“ шећер, а препоручивани су, и дељени становништву, биљни тоници.[139] И у Србији је препоручивано конзумирање течности. Тако се Перка Спасенић сећала: „Ја сам ишла у апотеку да питам шта да радим са комшилуком. Они ми кажу: само чорба, црно вино, липов чај и аспирин“.[140] Занимљиве су и препоруке које је дао извесни др Хејзле. Он је саветовао: „Болесник треба да поједе лагано, у току 6–8 сати један тањир салате од црвене репе (цвекле). Сутрадан неће имати више грознице.“[141]

У појединим случајевима су лекари пацијентима, попут Јовану, супругу госпође Наталије из Врања, препоручивали да се, уз друге течности (вода, чај, вино...), пије млеко.[142] Деда Драгољуба Виторовића је причао свом унуку да је, док је лежао у привременој болници у ваљевском суду, одбио да пије млеко које су му давали лекари, и преживео је, а његов сапатник из исте собе је редовно конзумирао млеко и умро.[143] А умро је и Јован из Врања.

Флора Сендс је у свом дневнику записала да јој је драгоцену помоћ пружио др Сишо, француски ветеринар из њеног пука: „Преписао ми исто оно што би дао коњу. Било како било, то је једина лекарска помоћ коју сам добила, али била је врло делотворна.“[144]

Једна од мера која је током пандемије постала уобичајена везана је за праксу „лечења на отвореном“, односно „лечење на ваздуху“. Ова метода, позната одраније, била је заснована на идеји да се клице развијају „због лошег ваздуха“. Зато је током 19. века често примењивана за плућне болеснике. Таква схватања су, са

---

139 Cheng and Leung, 2006.

140 Трајковић, 1980: 73.

141 *Жена*, 1. 01. 1919, 56.

142 Матић Зрнић, 2002.

143 Виторовић, 2020.

144 Милер, 2013: 276.

једне стране, иницирала потребу за сталним проветравањем болесничких просторија, а са друге стране, изношење болесника у болничка дворишта или на тремове.

Метода лечења на отвореном је масовно примењивана и током пандемије шпанске грознице, с тим што је сада имала и додатне узроке – недостатак болничког простора за пријем већег броја болесника. То је довело до формирања привремених болница на отвореном простору, са болесницима смештеним под шаторима или павиљонима. А и привремене болнице у затвореном простору су постављане у великим, прозрачним објектима, са високим плафонима, са „пуно ваздуха".[145]

Поред „академске", и „народна медицина" је имала своје препоручене методе: пушење, једење белог лука... Тако је лекар и етнолог др Драгић сведочио да је од Београђана, али и по селима, чуо да су, поред тога што су пили чајеве од зове, липе и камилице, белог слеза и сл, често употребљавали бели лук, једући га у пресном стању. Неки су стављали облоге од истуцаног белог лука помешаног са сирћетом, а други облоге натопљене комовом ракијом. Поједини су користили катран и то тако што су га стављали на врућ цреп и болесник је удисао испарења. Веровали су да су та средства спасла животе многима.[146] Ваљевка Перка Спасенић се сећала да су много боље прошли они који су се први разболели, још током лета, „јер су јели лубенице и прали главу хладном водом."[147] Расхлађивање главе је била једна од мера коју су и лекари предлагали.[148]

Етноантрополошка истраживања везана за народну медицину, спроведена у селу Ставе у ваљевском крају, указала су да је

---

145 Hobday and Cason, 2009.

146 Драгић, 1980б.

147 Трајковић, 1980: 73.

148 Петровић др Сима, „Инфлуенца – грип", *Српске новине*, 16. август 1918; *Вечерње новости*, 21. 11 / 4. 12. 1918.

коришћен универзални лек за многе болести: облоге од винског и шљивовог сирћета,[149] док су на територији Јадра „остали живи само они који су стално јели бели лук и пили ракију". Поред овог начина лечења неки су тада као лек гутали и зрна плавог камена, после чега су пили доста воде".[150]

Марија Грујић, комитски јатак у Црној Гори, сећала се: „Постојало је у народу увјерење да болеснику који има високу температуру не треба давати воду. Старе жене су нам забрањивале да болеснима дамо и једну кап воде. Чини ми се да су због тога многи непотребно поумирали. Изнад Мушовића Ријеке била се разбољела једна група комита. Лежали су у пећини. Ја сам им сваког дана, кријући од старијих жена, доносила воду и сви су преживјели. Сви други које је захватила ова болест а воду им нијесу давали, поумирали су."[151]

Занимљива су и сведочења црногорског комите Јове Бакића. Описујући огромну смртност у Црној Гори, Бакић наводи да је припаднике његове чете, који су сви били оболели, лечио и излечио народни видар Ново Радулов Меденица, дајући им бољни тоник који је правио тако што је млео бели лук, линцуру и најљућу паприку. Ту смесу је сипао у боцу ракије, остављао да одлежи преко ноћи и ујутру процедио. Поред тога, редовно им је давао да пију и сурутку.[152]

Будући да је за лечење и превенцију препоручивано конзумирање и јаких алкохолних пића, то су многи произвођачи и трговци користили за рекламе, углавном коњака и вермута, мада су пандемију злоупотребљавали и дистрибутери дугих артикала, између осталих, виски и различитих минералних вода па и млека.[153]

---

149 Јовановић, 1988: 92.

150 Кнежевић, 1964: 491.

151 Кордић и Ашанин, 1985.

152 Кордић и Ашанин, 1985.

153 Хутинец, 206 и Пантић, Маријан и Ловрић, 2006.

Рекламирани су и продавани и дезинфектори за телефоне, распршивачи „који штите од грипа“, као и различите маске, заштитна одећа, обућа, уређаји за инхалацију и сл, али и препарати, обогаћена храна, сапуни, дезинфектори (најчешће *Lysol*), средства за испирање уста, масти за нос и сл.

Усисивачи, као средство за одржавање хигијене, рекламирани су као успешни у сузбијању ширења болести. Тако је фирма *Анри Мишел* из Цириха нудила усисиваче *Кондор* за усисавање патогена; базелска фирма *Ханс Шнеберґер* распршиваче „перолина" који су дезинфиковали просторије; *Чарлс Бранстон и Ко* из Онтарија – „генераторе озона на бази виолетног зрачења" (терапеутски апарат заснован на Теслином калему), а Анри Бордијер с универзитета у Лиону, пионир у примени електрицитета у медицини, тврдио је да његова „машина за краткоталасну дијатермију" грип лечи за неколико минута.

Бенигним, па и корисним се чинило оглашавање водоник-(су) пероксида, формитрола, еукалиптусових таблета и уља као и шпанске минералне воде *азоадас* и америчке *ѝлуто*, пуњене на сланим изворима Френч Лика у Индијани.[154]

Компанија *Бел* и друга сродна предузећа су масовно затварање људи у карантине искористили за појачану рекламу увођења телефона ради одржавања контакта са најближима, а произвођачи радио-апарата, грамофона па и клавира су рекламирали своје производе, препоручујући их као вид породичне забаве приликом боравка у карантину.

Пандемију су злоупотребљавали и произвођачи обуће, рекламирајући своје топле и непромочиве ципеле, будући да свака болест почиње од хладних и мокрих ногу, као и фабрике бицикала, препоручујући вожњу по природи и чистом ваздуху. Пандемију су користили и власници хотела у планинским и бањским местима, рекламирајући своје капацитете као места и за боловање и опо-

[154] Богдановић, 2021.

равак. Рекламирани су и комерцијални курсеви за медицинске сестре, као све профитабилније занимање. Поред комерцијалних маркетиншких порука уочава се и промотивни материјал (плакати и новински огласи) едукативног карактера који указује на пожељне мере предострожности.[155]

ЖАРИШТЕ

Питање почетног жаришта пандемије се своди на утврђивање локације на којој је превасходно „птичји вирус" почео да мутира и да прелази, прво на домаће животиње – сисаре, пре свега на свиње, а потом и на човека, и да постаје морталан. А то је процес који се није догодио преко ноћи, већ је вероватно потрајао више месеци, ако не и година.

Општеприхваћено име болести указује да је она потекла из Шпаније, али то је погрешна информација за коју је заслужна ратна цензура. Наиме, грозница је брзо захватала Европу, а потом и скоро цео свет. Прве на удару су биле зараћене државе. Њихове власти су због ратних прилика у почетку скривале информације о болести која се појавила и међу војском и међу цивилним становништвом. Са једне стране, оболевање војника су третирале као војну тајну, а са друге су криле појаву непознате болести са којом нису умеле да се изборе, страхујући да би то могло поразно да утиче на морал становништва. Постоје тврдње да су на почетку пандемије француски лекари, у циљу прикривања стварне ситуације, нову непознату болест намерно дијагностиковали као колеру или дизентерију.[156]

---

[155] Истраживања студената Академије струковних студија Западна Србија, одсек у Ваљеву, смер маркетинг и туризам (ментори: др Биљана Рабасовић и др Владимир Кривошејев); публикована 2022/23. године, у виду изложбе, у Академији и у библиотеци у Лазаревцу

[156] Radusin, 2012б.

Насупрот зараћених држава, медији у Шпанији, која није била учесник рата, отвореније су писали о размерама епидемије која их је задесила, нарочито када су оболели највиши државни званичници. Тако је, због транспарентности неутралне Шпаније и цензуре сукобљених страна, створена погрешна прва слика да се жариште заразе налазило у тој пиринејској држави, што је дало име болести.[157]

Док погрешни појам *шпански грип*, односно *шпанска грозница* није постао устаљен, коришћен је и назив *немачки грип*, пошто су колале гласине да је болест, као вид биолошког рата, вештачки произведена од стране Немачке. Андреј Цвалба наводи да је у валонском делу Белгије, али и у Немачкој, па и у Енглеској, болест у почетку називана *фландријска грозница*, у Пољској *бољшевичка* или *украјинска болест*, у Русији прво *кинеска грозница* и *киргишка болест*, потом *испанка – шпањолка*, *шпанска дама*, на Цејлону *бомбајска грозница* а у Сенегалу *бразилски грип*.[158] Немачки војници су ову болест у почетку називали и *брзи катар*. У Јапану је коришћен и назив *сумо грип*, због мишљења да је до ове острвске државе стигао са сумо рвачима, који су га донели са турнира на Тајвану. У Индији, где је шпански грип оставио веома велике последице, био је устаљен локални назив *бомбајска грозница*. У једном тренутку, краткотрајно, у Француској је коришћен израз *амерички грип*, који би, како ћемо даље видети, могао бити и исправан.

Временом, појам *шпански грип* / *инфлуеца* / *грозница* је постао универзалан, а по свему судећи, потекао је из Британије. У почетку, првих дана јуна 1918. године, британски, али и други медији су јављали о болести која се појавила у Шпанији, али у том тренутку је придев *шпански* имао одлику ознаке државе о којој се извештава, да би већ пре краја месеца исти појам почео да се

---

157 Цветнић и Савић, 2018.

158 Chorązki, 2019.

везује за назив болести која се јавља и у другим државама. Између осталога, *Тајмс* објављује и оглас за *Формаминт таблете*, за спречавање *шпанске инфлуенце*, а убрзо руска *Правда* болест назива *испанка – шпањолка, шпанска дама*. Од јула тај појам постаје уобичајен, па је и српски лист *Народ*, који је излазио на Крфу, већ 14/27. јула објавио чланак са насловом *Шпанска инфлуенца*. Потом у српској штампи почињу да се користе и појмови: *шпански / шпањолски грип, болест, грозница*, као и *шпањолица*.

Од 2015. године, Светска здравствена организација, у намери да онемогући стигму која повезује болести и било коју државу – нацију, препоручује да се појам *шпанска грозница* избегава и да се, уместо њега, користи сложеница *пандемијска инфлуенца – грип 1918–19/20.* (The *1918-19/20 influenza pandemic*), што се делимично и примењује,[159] али стари назив и даље преовлађује.

У самој Шпанији су ову болест повремено називали *напуљски војник*, по истоименој песми из популарне оперете *La canción del olvido*, а на основу анегдотске тврдње да се та песма међу људима шири попут грипа. Понегде се ова болест именује и као *пурпурна смрт*, због специфичне боје коже код самртника, а касније и као *заборављена болест*, због вишедеценијског запостављања од стране истраживача.[160]

Појава нове епидемије се у медијима први пут уочава 22. маја 1918, када су мадридски часописи *ABC* и *El Sol* објавили да је у земљи присутна болест слична грипу. Потом и други шпански медији објављују информације да се „чудан облик болести, епидемијског карактера, појавио у Мадриду", да се болест појављује веома нагло, „неки су људи колабирали на улицама након што су се пробудили као здрави, а потом су најмање три дана патили од грознице" са израженим гастроинтестиналним проблемима и општом малаксалошћу. Затим је 28. маја објављена и вест да се

159 Видети наслове књига: Arnold, 2018. и др. сл.

160 Димитријевић, 2019: 497.

разболео и сам краљ Алфонсо XIII, као и скоро цела влада. Умањујући опасност од непознате болести, називали су је и *тродневна грозница*, указујући да нема разлога за бригу јер оболели врло брзо прездрављају.

Такве вести су преузимале и преносиле стране новинске агенције. Између осталог, и у Хрватској је од краја маја и током јуна јавност информисана о „загонетној", „мистериозној", „тајанственој" болести, која је веома „прилепчива", а која хара Шпанијом. Писало је да је у Барселони оболело 20.000 људи, а у целој провинцији 30% становништва, те да је болест „на неразјашњен начин" пренета у Немачку.[161]

Пошто се епидемија са симптомима истим као и у Шпанији појавила и у другим државама, прве вести из Мадрида су допринеле да се нова болест именује. А болест је у Шпанију, вероватно, пренета из Француске, мада ни она није била њено почетно жариште. По свему судећи, шпанска грозница је у Европу стигла из Сједињених Америчких Држава, које су, ступивши у Први светски рат, 1917. године почеле да своје војнике упућују на европска ратишта, мада постоје и другачија мишљења.

Генерално, већина аутора се слаже са закључком да је вирус по Европи почео да се шири из Француске, али су остала отворена питања како је тамо стигао, а претходно где се мутацијом развио у облик који је постао опасан по људе. Данас постоје три теорије: о азијском, европском и америчком пореклу вируса.[162]

Прва теорија, о азијском пореклу вируса, фактички није јединствена, већ представља скуп више различитих претпоставки које указују на исто извориште – Далеки исток.

Шпански историчар медицине Антон Еркорека, користећи и радове других колега, указује да је епидемија непознатог порекла, са симптомима који подсећају на шпански грип, забележена у Ин-

---

161 Хутинец, 2006, Radusin, 2012a.

162 Видети: Chapple, 2020 и Князев, 2018.

докини још од 1916. године међу „анамитесима", војницима колонијалних трупа из Вијетнама које је Француска мобилисала. У медицинским извештајима болест се називала „анамитска упала плућа".

Други правац могућег ширења пандемије са Далеког истока је Кина. Утврђено је и да је 1917. године болест која је по својим симптомима слична шпанском грипу погодила и становнике кинеских села која се налазе на 500 километара дуж Кинеског зида. То је отворило питања даљег ширења пандемије, пре свега ка САД и Европи.

Према истраживачима који заступају ову теорију, вирус шпанског грипа је из Кине прво стигао до територије Америке, и то са кинеским радницима, масовно ангажованим да као јефтина радна снага замене Американце регрутоване ради одласка на европско ратиште. Тако се вирус раширио целим континентом стигавши и у Канзас и тамошње, али и друге војне базе из којих су Американци упућивани у Европу, где су доносили нову болест. Поред тога, забележено је и да је Британија масовно регрутовала Кинезе које је преко Канаде превозила у Европу, ради њиховог рада у позадини фронта. Ти транспорти су се догодили у фебруару и марту 1918. године. Неки од ангажованих радника су се током транспорта жалили на болест, али су сматрани симулантима; дат им је рицинус и упућени су даље.[163]

Ставови заступника оваквих теорија су мање засновани на конкретним истраживањима а више на искуствима кретања ранијих и каснијих пандемија инфлуенце које су углавном стизале са Далеког истока. Зато поједини аутори сматрају да презентовани епидемиолошки подаци нису довољно снажни да би могли да пруже чвршћу потпору за ове теорије.

Теорија о европском пореклу вируса заснована је на разрађенијој хипотези британског виролога Џона Оксворда који указује да би почетно жариште могла да буде велика британска војна

[163] Barry, 2004; Erkoreka, 2009; Abrahams, 2017; и Князев, 2018.

база *Етапл* (*Etaples*) на северу Француске, у области Ламанша, јужно од Калеа. База је била пренатрпана људством, лоцирана недалеко од морских мочвара насељених различитим барским птицама, а у свом саставу је, ради исхране војника, имала и фарме. Све то: барске птице, фарме, велики број људи на малом простору, у близини стационирана складишта бојних отрова и њихова испарења која су ветрови доносили са фронта, могло је да утиче на мутацију птичјих вируса и преласка на свиње са фарме, па на људе.

У бази *Етапл* је још 1916. године регистрован својеврстан „гнојни бронхитис" са основним симптомима сличним онима који су се уочавали 1918. године. Слична болест се појавила и наредне 1917. године са друге стране Ламанша, у војној бази *Олдершот* (*Aldershot*) на југу Британије, недалеко од Лондона.[164] Код ове претпоставке је остало отворено питање континуитета даљег ширења до 1918. године, тим пре што ни током 1916. и 1917. нису документована већа распростирања заразе.

Данас је најприхваћеније мишљење америчких медицинских истраживача Џефрија Таубенбергера и Џона Берија, које је подржао и амерички историчар Алфред Крозби, да је почетно жариште пандемије било на територији Сједињених Америчких Држава, конкретно у изразито руралној области Хаскел у Канзасу (*Haskell County, Kansas*), те да болест није дошла са кинеским радницима, већ да се ту развила.

Хаскел је познат по фармама и узгоју свиња и живине, где су фармери били у свакодневном контакту са животињама, што је погодовало мутацији примарно птичјег вируса *A-H1N1* и његовог преласка са птица на сисаре и човека.[165] Накнадна истраживања из периода после Великог рата регистровала су велику смртност животиња на фармама, нарочито свиња.

---

164 Radusin, 2012a, према: Oxford, 2005; видети и: Abrahams, 2017.

165 Barry, 2004; Alfred W. Crosby, *Epidemic and Peace: 1918, 2003*.

Постоје документоване индиције да се међу цивилним становништвом грозница појавила још на самом почетку 1918, ако не и крајем 1917. године, што би се, игром случаја, преклапало са почецима и епидемијских удара сезонског грипа.[166]

Локални лекар др Лоринг Минер је у јануару уочио појаву веома снажног грипа са додатним синдромима: главобоља, бол у мишићима, сув кашаљ... У фебруару је и локални лист обавештавао јавност о разболевању од пнеумоније и опоравку појединих мештана. Са цивилног становништва Канзаса епидемија је почела да се шири Сједињеним Америчким Државама. Забележено је да је и Њујорку њен почетак регистрован већ средином фебруара.[167] Тако је стигла и до војних база. Једна од највећих налазила се у Канзасу.

Пре, али вероватно и после појаве епидемије, младићи из Хаскела упућивани су у регрутни камп *Фунстон* поред Форт Рајлија (*Funston, Fort Riley*), у којем је било смештено више од 56.000 америчких војника који су се спремали да крену на европско ратиште. Још током друге половине фебруара 1918. године, локални медији су извештавали о оболевању војника који су дошли кући на одсуство, па се, упркос болести, вратили у базу, као и о посетама рођака војницима у кампу. Између осталог, лист *Монитор* је 28. фебруара забележио да је извесни Ернест Елиот отишао да посети брата у Фунстону, упркос томе што му се дете разболело. А вероватно он није био једини. Тако се болест пренела у војну базу, где је у условима касарнског живота доживела праву експлозију.

Почетак масовног оболевања је у Фунстону регистрован 4. марта, више од две недеље касније него што су накнадна истраживања регистровала почетак пандемије у Њујорку (?!). Први се у војну болницу јавио кувар Алберт Гичел, жалећи се на кашаљ,

---

166 И пандемија короне је почела као локална епидемија у Кини крајем 2019, да би се током наредне године претворила у пандемију.

167 Yang 2014. и Liang 2021.

главобољу и високу температуру.[168] До ручка се на преглед јавило стотинак војника са истим симптомима. До краја недеље, тај број је порастао на 500, а у наредне три недеље на 1.100. Код 237 оболелих развила се и пнеумонија, а њих 38 су преминули.

Кретањем становништва из Канзаса, прекомандама војника у друге базе, али и уобичајеним кретањима војске и цивилног становништва, вирус се и пре експлозије епидемије ширио даље по Сједињеним Америчким Државама. Видели смо да је још средином фебруара, пре појаве у Фустону, регистрован у Њујорку. Епидемија се ширила и по другим деловима Америке,[169] и већ током пролећа један патолог из Чикага је приметио да би то могла да буде нека нова болест.[170] Очекивано је било да се појави и у војним базама ван Канзаса. Већ 18. марта масовно оболевање је регистровано и у регрутним центрима у Џорџији, а пре краја априла и у скоро свим базама у САД. Између осталог, и у војном кампу Девенс, пројектованом за 10.000, где је било стационирано 45.000 војника. Ту је, касније, током септембра, оболело 20-40% људства.

Из Фунстона, као и других база, амерички војници су бродовима упућивани на фронт, углавном у Француску. Одатле је вирус у концентричним круговима, уз мутирање, почео да се шири Европом и светом, брзином железничког и бродског транспорта. Велика америчка епидемија претворила се у светску пандемију. А каснији додатан импулс ширењу заразе представљао је завршетак ратних дејстава, повратак војника у њихове домове широм света и масовни дочеци, као и повратак заробљених, интернираних и расељених лица.

---

[168] Мада постоје и мишљења да су у Фунстону прво оболели неки кинески уговорни радници: Wever and Bergen, 2014 (вероватно према: Vaughan, W. T., Influenza: An Epidemiologic Study (Baltimore 1921).

[169] Barry, 2004, видети и: Radusin, 2012a, Цветнић и Савић, 2018.

[170] Barry, 2004, Radusin, 2012a.

ТРИ ИЛИ ЧЕТИРИ ТАЛАСА

Генерално посматрано, пандемија шпанске грознице се на светском нивоу развијала у три ударна, повезана таласа, са краћим међупериодима између. Први, пролећни,[171] тачније пролећно-летњи талас из 1918. године био је релативно благ. Јесењи талас, из исте године, био је погубан, док је зимски, са почетка 1919, веће последице имао само на неким територијама, углавном оним које су биле мање погођене другим таласом. Мада није био леталан као други, на трећи талас је обраћена већа пажња јавности будући да се одиграо по завршетку рата, што је омогућило да разбољевање и последице буду изнете у први план. По завршетку трећег таласа, „репови" пандемије су уочавани и наредних година, нарочито током зиме 1919/20, и зато постоји став о четвртом таласу. Болест је у блажим облицима, као сезонски грип, уочавана и касније, углавном без већих последица, бар у односу на претходне, али се, истина веома ретко, помиње и пети талас 1921,[172] мада је то генерално била година смиривања, по свему судећи чак и са мањим последицама него што су их имали налети сезонског грипа из наредних година.[173]

Након упућивања америчких војника на фронт у Европу, епидемија се претворила у пандемију. По свему судећи, већ почетком априла, ако не и раније, вирус је стигао прво у Француску, где се искрцавао највећи део америчког људства. Вероватно је ширење пандемије по Европи почело из луке Брест, која је била главна приступна тачка транспорта америчких војника и кроз коју је дневно пролазило више од 40.000 људи. Од два ми-

---

[171] Иако се болест појавила током зиме, први месеци њеног ширења имали су одлике епидемије, а у пандемију прераста у пролеће, након ширења ван територије САД.

[172] У листу *Време* од 17. 3. 1925, др Стеван Иванић помиње пет таласа до 1921. године, али наредне 1926. године, у истом листу, од 15. 04, Иванић помиње четири таласа; видети даље.

[173] Видети даље.

лиона америчких војника, колико је учествовало у рату, 790.000 се искрцало у Бресту.

Из Француске се вирус врло брзо пренео на суседне земље, укључујући и неутралну Шпанију, која је са Француском имала веома разгранате пословне везе, од производње за потребе француске армије и привреде, до обезбеђивања радне снаге која је требало да замени регрутоване француске раднике. Брзо је угрожен и Португал, а болест се ширила и на друге територије, укључујући и простор Солунског фронта и његовог залеђа. У мају су регистрована оболевања и у Британији, Немачкој, Аустроугарској, Скандинавији, Пољској, па потом у Русији, Кини, Индији, на Новом Зеланду...[174]

У Сједињеним Америчким Државама, конкретно у Њујорку, ширење прва три таласа је утврђено на следећи начин: први талас је оквирно трајао од 15. фебруара до 1. јуна 1918. године, други од 1. августа до 2. децембра, а трећи од 3. децембра 1918. до 30. априла 1919. године.[175] У другим деловима света, па и другим деловима САД, ситуација је била делимично другачија; у Европи се пандемија појавила касније, током марта, најкасније почетком априла.

Генерално посматрано, први талас је личио на типичне епидемије грипа; најугроженији су били болесни и старији, док су се млађи, здрави људи лако опорављали. Трајао је до почетка друге половине лета и прошао је без већих последица, бар у поређењу са наредним, мада су и тада забележени спорадични смртни случајеви, углавном због додатних компликација на плућима. Из тог времена су сачувана сећања америчке медицинске сестре Ширли Милард, која је у априлу 1918. године у свој дневник уписала: *„Преплављени смо случајевима грипа. Мислила сам да је то само тешка прехлада, нешто попут класичног грипа, али ово је много горе од тога. Ови људи имају високу температуру, толико високу*

---

174 Barry, 2004, Radusin, 2012a, Цветнић и Савић, 2018.

175 Yang 2014. и Liang 2021.

да не можемо да верујемо да је то истина, и често је меримо поново да би били сигурни".[176]

Како је већ наглашено, медији заинтересованих страна о појави болести прво нису извештавали, затим су почели да пишу о развоју епидемије у Шпанији, а тек потом и у другим државама. Међутим, већина информација је, ради сузбијања панике, имала умирујући тон: то је нагла али безопасна болест која пролази брзо, „за три дана", и без већих последица. Зато је болест тада називана и *тродневна грозница*. У почетку о смртним случајевима није било речи, али како је време протицало, помињали су се и мортални исходи, прво ретки, а потом све бројнији.

Пратећи извештаје у хрватској штампи, Горан Хутинец је уочио да је прва вест о појави нове болести објављена 29. маја, када је јављено да нека тајанствена, потпуно непозната, а веома прилепчива „упала црева" влада Шпанијом и да су оболели шпански краљ, премијер и други министри. Потом је извештавано да се разболео велики број грађана, али да болест није озбиљна, да би од половине јуна биле преношене информације да је мистериозна болест много дуготрајнија него што се првобитно мислило, а да има и преминулих.

Тек од почетка јула хрватска јавност сазнаје да се шпанска болест проширила и на друге европске државе, да је регистрована у Великој Британији, али и да је забележена широм Немачке, те да се појавила и у Бечу и Будимпешти. А онда је 9. јула јављено да је епидемија уочена прво у Пожеги, међу војницима и цивилима, а потом и у другим деловима Хрватске, као и у Босни и Херцеговини. Од тога тренутка опасност од болести се поново минимализује. Писало је да је у Шпанији, где је оболело више стотина хиљада људи, забележено тек неколико смртних случајева и указивало се на брзо оздрављење оболелих.[177]

---

176 Arnold, 2018b.

177 Хутинец, 2006.

По свему судећи, шпанска грозница је пре територије Хрватске стигла до Баната. *Торонтalске новине* су још 24. јуна објавиле да се болест појавила међу руским заробљеницима у Араду, одакле се брзо ширила, тако да је за кратко време забележена у свим градовима.[178]

Стиче се утисак да је болест у почетку, током пролећних месеци, у априлу, као и у мају, од када се уочавају прве медијске вести о њој, била блага, али када је током лета у Европи, у јуну, када први талас у Америци јењава, и јулу достигла пик, симптоми су постали тежи, а појављивале су се компликације, углавном запаљење плућа, које је доводило до смртног исхода. Достизањем овога снажнијег пика, почетком друге половине лета, први талас пандемије је нестао изненада, како се и појавио. Ништа није наговештавало проблеме који ће настати још пре почетка јесени.

По окончању првог таласа пандемије, уследило је кратко затишје, током којег је вирус додатно мутирао, чиме је створен нови сој који је био заразнији и смртоноснији. После паузе током августа, пре краја тог месеца, уочава се почетак другог таласа пандемије.[179] Прва уочена жаришта била су велике луке, опет француски Брест, али и знатно удаљенија пристаништа на другим деловима света, амерички Бостон и Сијера Леоне у Африци. Од краја августа и током септембра болест се убрзано шири по Европи и свету, слично као и претходни пут, пре свега железничким и поморским транспортом.[180]

И нови талас пандемије, сада са бројним смртним исходима, на територију Хрватске је стигао преко Мађарске. Болест се појавила крајем септембра, после знатно више од месец дана по-

---

178 Пејин, 1989: 191.

179 Цветнић и Савић, 2018; мада је поновно повећано оболевање међу америчким војницима у Европи регистровано још током прве половине августа: Wever and Bergen, 2014.

180 Цветнић и Савић, 2018.

што је други талас експлодирао у Француској, а у октобру је већ увелико харала на целој хрватској територији. Хрватска штампа од првог дана октобра извештава о појави сада опасне епидемије широм Европе, али и у Аустроугарској. Пише да се болест, која односи бројне животе, појавила у Будимпешти, Бечу, Прагу... За разлику од претходног таласа пандемије, сада се наглашава да је смртност велика. Зато је и реакција власти била оштрија него неколико месеци раније.

Локалне власти у Хрватској брзо реагују и већ 5. октобра издају упозорења и упутства за понашање; 10. октобра су затворене све школе у Загребу, а 11. октобра и у Осијеку. Забрањују се јавни скупови, рад биоскопа, затварају се шеталишта. Грађани се упозоравају да се болест преноси капљично, ваздухом. Оболелима од шпанске грознице је сугерисано да се не играју својим животима, већ да, чим осете симптоме, легну у кревет, ако су у могућности да позову лекара, да нигде не излазе и да не раде ништа. Тада се проширују болнички капацитети и отварају привремене болнице, нарочито за сиромашне, за које се појачава и рад народних кухиња које деле топлу чорбу. Због великог броја оболелих, лекари не могу да стигну до свих пацијената, тако да многи грађани, нарочито у руралним, забаченијим крајевима, остају без икакве медицинске помоћи, препуштени сами себи.[181]

Током трајања другог таласа, краковски лист *Глас народа* (*Głos Narodu*) је у вечерњем издању од 22. октобра 1918. године објавио кратку али драматичну белешку из Сокалског округа (близу Лавова). Према извештајима новинара, у околини није постојало ниједно домаћинство у којем неко није оболео. Смртност је била огромна. Читаве заједнице леже у грозници и нема ко да им помогне. Многим болесницима избија крв из уста и носа. Столари у селима и градовима не раде ништа друго осим ковчега.[182]

---

[181] Хутинец, 2006 и Мишур, 2019.

[182] *Policja*, 2020.

Други талас пандемије је окончан после око два месеца трајања. Тамо где је разболевање почело раније, раније се и завршило, нагло, како је и отпочело. Понегде се то догодило већ крајем новембра, а негде је масовно разболевање са смртним исходима потрајало и до пред крај децембра 1918. године. Потом, генерално почетком наредне 1919. године, а понегде већ крајем децембра 1918, започео је трећи епидемијски удар. Питање је колико је на његову појаву утицало даље мутирање вируса, а колико завршетак Првог светског рата и масовни повратак војника са ратишта и заробљеника из логора у своје домове на различитим континентима, као и јавни скупови и дружења уприличена тим поводом.

На територијама где је претходни талас оставио веома тешке последице, трећи талас се донекле са њим и спојио, и деловао је као његов „реп" са знатно мањим морталитетом. Насупрот томе, последице трећег таласа су биле знатно уочљивије на територијама где се други талас није потпуно развио, или их је потпуно заобишао, попут Аустралије. Аустралија је претходно, захваљујући изолованости, успела да примени снажне карантинске мере, али је сада, након повратка војника својим кућама, пандемија ту однела више хиљада живота.

И трећи талас је трајао неколико месеци, мада се понегде продужио све до пред крај пролећа, зависно од тога када је где почео. Генерално, смртност је била знатно мања него током другог таласа, али је вирус и даље био смртоносан. Грип је током фебруара само у Паризу однео животе око 2.600 жртава.[183] Број умрлих од грипа је 1918. у Шпанији досегао око 147.000, док је број умрлих 1919. године био нешто преко 21.000. Тако је однос умрлих у другом и трећем таласу био 1 : 7, мада су у другим државама разлике биле и другачије. У Британији, која је током другог таласа била знатно мање угрожена од Шпаније, тај однос је био оквирно 3 : 1, док су у веома угроженој Србији разлике биле неупоредиво веће.

---

[183] Radusin, 2012б.

Постоје претпоставке да је трећи талас највеће морталне последице имао на територијама јужне хемисфере Земљине кугле, са другачијим распоредом годишњих доба у односу на северну хемисферу, тако да је ту он био летње-јесењи, односно јесење-зимски. На то указује пример из Чилеа, најјужнијег региона Латинске Америке, где је главни удар смртности започео више од годину дана после главног морталног удара у Европи и Сједињеним Државама. Почео је у хладнијим месецима и трајао је од јула 1919. до фебруара 1920. године. Смртност је била знатно већа у најјужнијим регионима него на северу земље.[184]

Како је већ наглашено, велика смртност изражена током трајања другог, па делом и трећег таласа епидемије била је узрокована додатним компликацијама инфлуенце и оболели су најчешће умирали услед компликација на плућима.[185] Тако се Ваљевка Перка Спасенић лаички присећала: „У појединим кућама је шпанска грозница трајала по целу зиму. /.../ Онима којима се није крв отворила, обично је силазило у плућа и они су умирали или одмах или касније, па чак и у пролеће од туберкулозе".[186] Ова, крајње лаичка опсервација која указује на комордибитет две болести, шпанске грознице и туберкулозе, има своје потврде и у стручним и научним радовима који указују на велику смртност туберкулозних болесника, који су као веома осетљива категорија становништва страдали услед пандемијске болести.[187]

Индикативно је да се трећи талас у Европи појавио почетком зиме, а завршио почетком пролећа. Био је заступљен управо у периоду уобичајеном за активирање сезонског грипа. А и последице су, бар на оним територијама где је други талас наишао у

---

184 *Chowell, 2014.*

185 Radusin, 2012а и Radusin, 2012б.

186 Трајковић, 1980: 73.

187 Анушић, 2018.

пуној снази, тако да је трећи био блажи, биле релативно сличне снажном сезонском удару.

Завршетком трећег таласа, пандемија се није у потпуности завршила. Вирус и болест коју он изазива нису нестали, али је оболевање прво изгубило снагу, затим пандемијски, интерконтинентални, а потом и епидемијски карактер. Појаве „репова" болести су уочаване и наредних неколико година у виду снажних налета сезонског грипа.

Први снажнији удар уочен је на самом крају 1919. године, у децембру, и трајао је до пролећа 1920. На острву Света Килда, од 80 острвљана разболело се њих 40, а у Бечу је регистровано 40.000 оболелих.[188] Морталне последице које се тада уочавају биле су неупоредиво блаже него 1918, али не и 1919. године. У појединим градовима у САД, попут Њујорка, и не само ту, више људи је умрло у периоду од децембра 1919. до априла 1920. него током трећег таласа.[189]

Овај налет болести се третира као четврти талас пандемије. Заиста је захватио велики део света, али се у извесној мери разликовао од претходних таласа. Првенствено, између првог и другог, као и другог и трећег таласа, протекло је релативно кратко време, неколико недеља. Насупрот томе, између смиривања трећег и почетка четвртог таласа, међупериод је био знатно дужи – више од пола године. Уз то се, после дуже паузе, уочава нови удар, за разлику од прва два, управо у периоду који је уобичајен за појаве сезонског грипа. А потом, наредне зиме, 1920/21, смртност је, генерално, била знатно мања.

Аргументи због којих се појава болести током зиме 1920. не квалификује као сезонски грип, већ као четврти талас шпанске грознице везани су, са једне стране, за широку – пандемијску распрострањеност болести, а са друге стране, за повећану смрт-

188 Nelson, 2020.

189 McHugh, 2022.

ност не само у односу на време пре пандемије, већ и на време трећег таласа. А и тада су више умирали млађи људи, док су жртве грипа из ранијих година, као и наредних, биле већином особе у познијем добу, што одликује сезонски грип.[190]

По свему судећи, четврти талас био је и крај пандемије. Почетком 1923. године, др Славко Хирш је известио стручну јавност како је у Берлину крајем 1920. године епидемија била завршена, те су током 1921. године појаве грипа биле на нивоу као пре рата, да би се од децембра те године поново јавио већи број оболелих, што се и у Хрватској, конкретно у Осијеку, уочава од јануара 1922. Сада је ток болести био знатно лакши, са мањим компликацијама, а тиме и са мањом стопом смртности. У осијечкој болници је лечено 50 пацијената, од којих је 15 имало и запаљење плућа, а забележен је само један летални (смртни) исход.[191]

Потом су, у појединим годинама и на појединим територијама, уочавани веома снажни налети сезонског грипа, мада генерално са знатно мањом смртношћу. Тако лист *Време* 7. априла 1925. обавештава јавност да је епидемија грипа, која је претходних месеци регистрована у Црној Гори, била толико снажна, да је стање подсећало на оно из 1918. године.

Таунбербергер сматра да вирус шпанског грипа никада није потпуно нестао. Развојем природног имунитета, сој из 1918. почео је да мутира и еволуира, те је болест попримила сезонски карактер, уз знатно блажу клиничку слику и са мањим смртним последицама. Даље мутације довеле су до тога да гени вируса из 1918. године буду присутни у структури вируса који су изазвали већину наредних епидемија грипа, бар када је реч о вирусима *A* типа. Зато се, како је већ поменуто, сматра да је вирус *A-H1N1* из 1918. године директни предак скоро сваког наредног сезон-

190 Erkoreka, 2010, Yang, Petkova, Shaman, 2014, Nelson, 2020, Ansart ect, 2009.

191 Хирш, 1923.

ског и пандемијског грипа, због чега је назван „мајком свих пандемија“.[192]

У складу са тим, Радовановић сматра да је до 1918. године, током претходне три деценије, светом доминирала сезонска инфлуенца изазвана вирусом подтипа *H3*, који је био узрочник претходне пандемије „руског“ грипа из 1890. године. Појавом шпанске грознице стање се променило. „Подтип *H1N1* групе А вируса грипа, одговоран за шпанску грозницу, уз сталне измене одржао се до 1957. године као искључиви, а затим као важан узрочник сезонских варијација учесталости ове заразе. Потоње пандемије учиниле су да му се придруже, али да га не истисну, подтипови *H2N2* (азијски грип, 1957) и *H3N2* (хонгкошки грип, 1968).“[193]

ПОСЛЕДИЦЕ

Као што је већ наглашено у уводном делу, истраживања су указала да је од последица шпанске грознице само у Индији умрло 10 милиона људи, али постоје и нове процене да је на том потконтиненту пандемија однела 16, па и 17 милиона живота, односно више од 6% укупне популације.[194] Само тај пример указује да су последице биле веома велике, али да дуго нису у потпуности сагледане.

У уводу је такође наглашено и да су се процене о броју жртава пандемије на целом свету кретале од 6 милиона, колико је изнето на почетку 1919. године, када пандемија још није била завршена и када су постојали извештаји само из развијенијих земаља,[195] преко

---

192 Taubenberger, 2005; Jordan, Tumpey and Jester, 2019.

193 Радовановић, 2022; видети и Радовановић, 2010.

194 Хутинец, 2006, Дуарте, 2020, према Роберту Бароу; Beštić-Bronza, 2020.

195 *Заставa*, 23. 03. 1919, 3 (пренето из *Тајмса*).

10, 20, 21, 30, 37 и 40 милиона жртава.[196] Пред крај прошлога века, после објављивања нових радова, међу којима и чланка о географској заступљености пандемије, који су написали Давид Патерсон и Џералд Пиле, усталила се процена да је од шпанске грознице било оболело око 500 милиона људи, односно трећина светске популације тога времена, а да је умрло 10% заражених, односно око 50 милиона, што је чинило око 3% светске популације.[197]

Нешто касније, на почетку новог, двадесетпрвог века, после објављивања резултата истраживања која су спровели Џонсон и Милер, све више је прихватана процена да су последице пандемије биле и веће и да је од ње умрло преко 50 милиона, па и „од 50 до 100 милиона" људи,[198] мада је већ тада било и аутора који су број жртава „враћали" на 40 милиона,[199] а има их и сада.[200]

Почетком новог века појављују се нове процене и за различите територије. Тако Јувал Ноа Харари пише: „У Индији је вирус шпанске грознице побио пет посто становника, то јест петнаест милиона људи; на Тахитију четрнаест посто, на Самои двадесет посто, у рудницима бакра у Конгу умро је сваки пети рудар. Пандемија је укупно однела између педесет и сто милиона жртава за мање од годину дана. У рату је од 1914. до 1918. изгинуло четрдесет милиона људи."[201]

Како видимо, процене броја умрлих од последица пандемије су веома различите. Очигледно, питање броја жртава остаје и даље отворено, али ни минимална процена не негира чињеницу да је пандемија шпанске грознице била највећа и најморталнија

---

196 Видети у уводу, као и: Радовановић, 2010: 20.

197 Patterson and Pyle, 1991.

198 Johnson and Mueller, 2002.

199 Рид и Таубенбергер; према: Радовановић, 2010: 20.

200 Barro, Ursua, Weng 2020 (видети и: Беговић, 2021).

201 Харари, 2018: 19.

светска пандемија, те да је однела знатно више жртава него борбена дејства рата на чијем крају је избила.

Разлози за варирање процена броја жртава, које донекле личе и на лицитирање, делом су засновани на новим конкретним истраживањима. Тако је постојало мишљење да је уз нека удаљена и изолована океанска острва, попут Нове Каледоније, коју је захватио тек „реп“ епидемије 1921. године, и то у благом облику, и Исланд био поштеђен пошасти коју је вирус шпанског грипа са собом носио.[202] Али, када се на велику пандемију обратила додатна пажња, установљено је да је 19. октобра, из САД и Данске, бродовима *Botnía* и *Willemoes*, вирус стигао до Рејкјавика. У року од шест недеља, на овом северном острву умрло је скоро 500 особа, од чега половина у главном граду. Хитном интервенцијом, увођењем карантинских мера, забраном путовања и оружаним стражама, даље ширење болести је заустављено.[203] Такође се сматрало да у Данској пандемија није имала велике последице, али су темељнија истраживања указала да је било 900.000 оболелих, а да је умро сваки педесети, односно 2% од броја оболелих.[204]

Поред нових истраживања, а стиче се утисак, чак и више од њих, „лицитационо“ повећање броја жртава засновано је и на примени разноврсних савремених статистичких демографских образаца у претпостављању страдања на удаљеним територијама, пре свега многољудне централне и далеке Азије, али и забачених делова Африке и Јужне Америке.

Славојка Бештић Бакар сматра да бројеве умрлих до којих се дошло статистичким путем треба узимати са огромном дозом скептицизма.[205] Њен став, наравно, не негира чињеницу

---

202 Анушић, 2015, према: Цветнић и Савић, 2018.

203 Gottfredsson, 2008.

204 Kolte, 2008.

205 Видети у: Beštić–Bronza, 2020.

да је шпанска грозница однела бројне животе и да се они на планетарном нивоу морају мерити десетинама милиона. На то указују и примери из истраживања која су обављена на различитим мањим територијама. Некада су она била експлицитна, заснована на увиду у архивску грађу, са разним извештајима, пописима, регистрима, књигама умрлих..., а некада су и ту била базирана на статистичким обрасцима, где једна мала грешка у полазној претпоставци може да доведе до велике грешке у закључку.

Додатно интересовање за шпанску грозницу, изазвано актуелном пандемијом корона вируса иницирало је и најновија истраживачка сагледавања, тако да су 2020. године истраживач са Харварда Роберт Баро и његови сарадници Урсуа и Венг изнели претпоставку да је укупан број жртава пандемије био мањи него што се донедавно сматрало. Користећи методу утврђивања „прекомерне смртности" у вишегодишњем низу, а на основу узорка већем од 90% светске територије (?!), изнели су процену која укупан број жртава пандемије „враћа" на око 40 милиона.[206] Наведени метод не указује само на директне жртве пандемијске болести, већ и на индиректне, попут оболелих од других болести, који нису могли да добију адекватан медицински третман због преоптерећености санитетских капацитета услед великог броја оболелих од шпанске грознице. Тиме би број директних жртава пандемијске болести био још мањи. Процењених 40 милиона, што директних, што индиректних жртава пандемије, представљало је 2,15% тадашње светске популације.[207]

Ако се прихвате процене да је од шпанске грознице било оболело 500, а умрло 40 милиона људи, то указује на чињеницу

---

[206] Barro, Ursua, Weng, 2020.

[207] Ако се тај проценат примени на данашњу светску популацију, број умрлих би глобално био 165 милиона (Беговић, 2021).

да је паушални морталитет оболелих био 8%, а реално и мањи, ако се искључе индиректне жртве пандемије.[208]

Без обзира на то што питање броја жртава и даље остаје отворено, неоспорно је да је пандемија захватила скоро цео свет. Свуда је становништво оболевало у великом броју али са различитим процентом смртности. Стопа леталности се много разликовала не само од државе до државе, већ и од области до области, па и између блиских насеља. Неретко су те разлике биле драстичне. У појединим ескимским селима на Аљасци је од шпанске грознице умрло 70% становника, па и више. У забаченом сеоцету Бревинг, где су Џефри Кеј Таубенбергер и Јохан Хултин пронашли одлично очуване делове плућног ткива жртве шпанске грознице, који су им помогли да изолују узрочника болести, умрло је 70 од 82 одрасла житеља, и то за 5 дана, од 15. до 20. новембра 1918. године.[209] Са друге стране, нека друга насеља на Аљасци су била у потпуности поштеђена страхота епидемије, пре свега због увођења локалног карантина који је подразумевао и постављање наоружаних стражара на неколико миља од прилаза насеобини.

Веома велика смртност је забележена у Ирану. Процењује се да је умрло између 900.000 и 2.400.000, или 8% до 22% укупног становништва. Великом морталитету допринео је драстично снижен имунитет становништва, до чега је довела „персијска глад 1917–1919", али она и њене друге последице спречавају додатно прецизирање жртава пандемије.

Тешка судбина задесила је и поједина домородачка племена у Јужној Америци, где су нека села затрта. Слично је било и у Африци; у урбаној средини, у Кејптауну умрло је „само" 4% становништва, док је у целој Кенији умрло 5,78% житеља.[210] На острвљу Гуам је смртност била нешто мања него у афричким се-

---

208 Беговић, 2021, према: Barro, Ursua, Weng 2020.

209 Jordan, Tumpey and Jester, 2019.

210 Беговић, 2021, према: Barro, Ursua, Weng 2020.

лима и ту је умрло „само“ 5% аутохтоне популације, али је 14% становништва умрло на Фиџијским острвима.[211] Чак 22% становника (8.500) је преминуло на Самоанским острвима под управом Новог Зеланда, на које је вирус стигао 7. новембра 1918. године, са новозеландским бродом *Талун*.[212]

Насупрот наведеним примерима, захваљујући увођењу строгог карантина, на делу Самоанских острва под америчким протекторатом није забележен ни један смртни случај.[213] У Јапану је умрло 390.000 људи, а пандемија је захватила и Кину,[214] у којој је, у руралним срединама, смртност била велика. Забележено је да је у једном селу преминуло 40 од 200 житеља, али је у појединим великим градовима, укључујући Хонг Конг и Шангај, смртност била релативно ниска, чак и у поређењу са САД и Британијом. Процењено је да је у Шангају умрло око 0,13% становника, односно мање од 2% оболелих, што је, како смо видели, на нивоу смртности у Данској, док је у Сан Франциску умрло око 9% оболелих. Кинески аутори претпостављају да је главни разлог мање стопе смртности била масовна употреба биљних препарата традиционалне кинеске медицине, који су за апсолутну већину Кинеза били једини, али и лако доступан метод и превенције и лечења.[215] Са друге стране, заступници теорије о далекоисточном – кинеском пореклу пандемије сматрају да би мањи број жртава у Кини могао да се припише претходним оболевањима, приликом којих је становништво стекло имунитет, док вирус још увек, накнадним мутацијама, није постао изразито морталан.

Роберт Баро је 2000. године проценио да је у Сједињеним Америчким Државама умрло око 0,5% популације – 550.000 љу-

---

211 Цветнић и Савић, 2018; видети и Radusin, 2012a.

212 The 1918 flu pandemic.

213 Stout, 2020.

214 Цветнић и Савић, 2018; видети и Radusin, 2012a.

215 Cheng and Leung, 2006.

ди,[216] мада постоје процене да је умрло 675.000 људи.[217] Утврђено је и да је на западноевропском фронту, током одсудних битака за његов пробој, погинуло 26.000 америчких војника, док је 45.000 њих умрло од шпанског грипа, и то 15.000 на тлу Европе а 30.000 у САД.[218]

Што се тиче Европе, процењује се да је шпански грип однео 2.640.000 живота, што је било 1,1% европске популације у то време.[219] Стопа смртности оболелих је током октобра 1918. износила 3,8%, а понегде и знатно више, попут Заморе, града на западу Шпаније, где је била већа од 10%. Процењено је да је у целој држави по којој је добила име, болест однела 168.000 живота, што би представљало 1,36% становништва.[220]

Процењених 1,1% жртава у Европи је осетно више од 0,5% у САД, што може да се припише ратним страхотама које су се обрушиле на европско тло, и допринеле како олакшаном ширењу вируса, тако и смањеном имунитету становништва. Из истих разлога, у Британији, на чијем тлу нису вођене борбе, процењена је најмања смртност у Европи (0,3–04%).[221]

На територији Баскије, и у њеном шпанском и француском делу, од шпанске инфлуенце и компликација респираторног система умрло је 1,21% становништва, али уз велике разлике по локалним областима. Тако је у области Аија умрло 0,75%, а у области Ороско 2,57% житеља. Свуда је главни мортални удар био током другог таласа, сем у Герници, где је знатно већа смртност регистрована у првим месецима 1919. године.[222]

---

216 Према: Дуарте, 2020.

217 Jordan, Tumpey and Jester, 2019.

218 Wever and Bergen, 2014.

219 Радовановић, 2010.

220 Радусин, 2020б; Беговић, 2021, према Barro, Ursua, Weng 2020.

221 Ansart, Pelat, Boele, 2009; Spreeuwenberg, Kroneman, Paget, 2018.

222 Erkoreka, 2008.

Заокупљена не само токовима Великог рата већ и Октобарском револуцијом и њеним последицама, руска историографија до скоро није придавала већу пажњу пандемији *испанке*, како је тамо називана шпанска грозница. Ипак је забележено да први пролећно-летњи талас епидемије није оставио веће последице, али је у августу и септембру 1918. године оболело 700.000 становника Кијева и околине, где је умрло 10.500 људи (1,5%). У Москви и њеним областима је регистровано око 30.500 смртних случајева, а стопа смртности је била око 2%. Највише су биле погођене области Владимир и Вјатка, а најмање Архангелск и Минск.[223] Постоје процене да је у Русији умрло око 450.000 људи, 0,4% становништва, што би представљало једну од најмањих стопа морталитета у Европи,[224] али и крајње другачија мишљења, по којима је у Русији страдало око 2,7 милиона, односно близу 2% популације.[225] Имајући у виду општу слику стања смртности у свету и Европи, као и тешкоће које су Русију пратиле током рата и револуције, ова друга претпоставка делује одрживије.

У Пољској је процењено да је умрло око 15% заражених, да је у Варшави од 820.000 становника умрло 2.000 (0,24%), а у целој држави 250.000 становника. Ту је стање додатно компликовано и истовременом појавом тифуса и дизентерије,[226] што се, како ћемо даље видети, уочава и у појединим деловима Србије. У Финској је умрло 21.000, а у Шведској 34.000 људи.

Постоји и мишљење да је у Италији, Шпанији и Португалу страдало од 1,4 до 2,3% становника, док су у Европи највише страдале балканске земље у којима је умрла отприлике свака тридесета особа.[227] Према неким истраживачима, од последица

---

223 Бабак, 2018.

224 Patterson and Pyle, 1991; Johnson and Mueller, 2002.

225 Spinney, 2018: 167–169.

226 Chorązki, 2019 и WiO Warszawa, 2020.

227 Князев, 2018.

пандемије је страдало најмање 80.000 Бугара, што је приближно око 2% становништва земље у то време, а знатно теже последице су биле у Грчкој и Србији, где је пандемија убила 2,5%, односно 4,2% становништва (!?).[228] Страховито делује информација да је у Грчкој, на егејском острву Скирос, епидемија букнула крајем октобра и за месец дана од 3.200 становника оболело је њих 3.000, а умрло 1.000 (!?).[229]

Истраживања реализована у Мексику указала су да је од последица пандемије у држави Чиапас умрло 10%,[230] у граду Толуци 1,9%, а у Мексико Ситију 0,7% становништва, што је двоструко више од смртности у Њујорку и Копенхагену. Тумачења ових разлика у смртности између Мексико Ситија и Толуција су усмерена на лошије социоекономске услове живота и проблеме са приступом здравственој заштити.[231]

Генерално, скоро свуда је знатно више страдало становништво из неразвијенијих крајева и из нижих класа, тако да је, што се смртности тиче, шпанска грозница била „класно селективна болест". Повећана смртност међу оболелима који су припадали нижим класама била је узрокована падом имунитета услед слабе исхране, опште хигијене и навика становања, као и недоступношћу медицинске бриге, што због материјалних разлога, што због удаљености. Тако је процењено да је у Индији умрло преко 6% припадника нижих класа, а припадника виших класа и Европљана испод 1%.[232]

На Новом Зеланду умрло је око 9.000, од 1,15 милиона становника.[233] Ту је смртност Европљана била осетно мања од 1% и,

---

228 Цеков, 2020; навод; порекло истраживања остаје непознато!

229 Mammas and ct, 2018.

230 Цветнић и Савић, 2018; видети и Radusin, 2012a.

231 *Chowell, 2007; Chowell, 2010.*

232 Дуарте, 2020.

233 Reeve, 2018.

зависно од области, кретала се од 0,05 до 0,97% житеља, док је међу маорским становништвом била вишеструко већа: од 1,5 до 7,5%,[234] са просеком од око 5%. Умрло је 2.500 Маора, којих је у острвској држави било око 51.000.

Смртност домородаца у Полинезији је била још већа. На појединим острвима је страдала и петина становника.[235] Са друге стране, релативно мала смртност забележена је у Уругвају – 0,22%, што је мање него у Аустралији.[236]

Што се Аустралије тиче, захваљујући строгом поморском и копненом карантину, други, најморталнији талас пандемије није стигао до њених обала, али ју је, након повратка војника, захватио трећи, бенигнији. Он је превасходно преплавио велике градове, пре свега Сиднеј и Мелбурн, али знатно мање: Бризбејн, Перт и Аделаиду. Сматра се да је од 5,3 милиона становника умрло њих 15.000, што је представљало једну од најмањих стопа смртности у свету – 0,27%. На потпуно изолованој Тасманији, смртност је била још мања – 0,08%.

И у Аустралији је смртност међу домородачким становништвом била веома велика. Само у резервату Еураба, у којем је живело 100 Аборицина, умрло је њих 54. Један лекар је забележио да су они, суочени са болешћу, заузимали фаталистички став и одбијајући сваку помоћ, препуштали се судбини.[237]

У САД је већа смртност уочена међу емигрантима, пре свега италијанским, који су се релативно скоро уселили, него међу стандардном популацијом. На то су утицали лошија исхрана, скучени услови живота и проблеми у приступу здравственој заштити. Парадоксално звучи да је стопа смртности међу Афроамериканцима била релативно ниска.

---

234 The 1918 flu pandemic.

235 Rice, 2020.

236 Беговић, 2021, према: Barro, Ursua, Weng 2020.

237 Rice, 2020.

Истраживања реализована у Великој Британији су указала да је на територији Енглеске и Велса од последица шпанске грознице умрло мање од 0,4% становника, с тим да је током јесењег таласа умрло 0,27%, а током зимског 0,10% Британаца. Тако је оквирни однос умрлих током два таласа био око 3 : 1 (а у Шпанији, како је наглашено, 7 : 1).

За Енглеску је карактеристично да је у изразито урбанизованим срединама морталитет био за 30–40% виши него у руралним крајевима. Са друге стране, док смртност у градовима није много варирала у зависности од броја становника, у руралним срединама је највећа смртност уочена у најмање насељеним областима. При томе мора да се има на уму специфичност насељенијих британских села, која у појединим случајевима нису само центри пољопривредне производње, већ и полуурбанизована места боравка припадника виших класа, док су она мања села сличнија генералној слици руралних насеља.

На „класну селективност" шпанске грознице указују и упоредне анализе смртности на тлу Европе. Наглашено је да се процењује да је у Европи умрло око 1,1% становника, али је разлика у смртности међу државама различите економске моћи и развојног нивоа била велика. Видели смо да је у Шпанији умрло 1,36% становништва, у Бугарској око 2%, у Грчкој око 2,5%, али у Британији мање од 0,4%, Немачкој 0,76% и Француској 0,75%. Истовремено, у великој, мултинационалној Аустроугарској, са великим разликама у стандарду живота међу различитим областима, умрло је 1,6% становника.[238] У развијеним областима смртност је била осетно мања него у неразвијеним. У Варшави је страдало 0,24% грађана, док је на територији Хрватске смртност била осетно већа.

Новија истраживања вршена у Хрватској су такође показала велике разлике у смртности између различитих области и суседних насеља. У Загребу је већ почетком октобра оболело 80–90%

---

238 Murray, Lopez, Chin, 2006; Price-Smith, 2008.

становништва.[239] Од почетка септембра до краја 1918. године умрле су 2.234 особе, од тога 536 од шпанске грознице, а за 325 је као узрок уписано запаљење плућа, што је, како је наглашено, била главна фатална компликација пандемијске болести. Током првих месеци 1919. године, страдало је још 14 особа. Тако је шпански грип однео животе 0,81% становника Загреба.[240]

У Осијеку је смртност била знатно мања. Ту су, као и у Загребу, прве жртве регистроване крајем септембра 1918. године, али је до краја пандемије умрло око 70 људи, што је представљало око 0,25% градске популације.[241] Зато је у селима Сесветског Пригорја умрло више од 300 људи.[242] Смртност је била знатно већа, али и неуједначена и у различитим насељима у долини Неретве. У Опузену је током целе 1918. године умрло 99 људи (1917. године – 29, а 1919. године – 28), од тога 74 особе од шпанског грипа, да би почетком 1919. умрла још три оболела. Ту је пандемија однела животе 8% становништва. Та чињеница указује да је у областима где је други талас оставио велике последице, трећи био скоро занемарив. Видели смо да је однос умрлих током два таласа у Британији, са малом смртношћу, био оквирно 3 : 1, у Шпанији, са знатно већом, али не и катастрофалном 7 : 1, а у Опузену је тај однос био оквирно 25 : 1.

За разлику од Опузена, у Метковићима је умрло око 1%, у Добрању 2%, у Боровцима – Новом Селу 1,7%, али је зато у Видоњу страдало 10%, а у Деснима – Багаловићи 13% становника села.[243]

Према ранијим проценама Николе Анушића, на северним територијама Хрватске је од последица пандемије страдало око

---

239 Хутинец, 2006.

240 Пантић, Маријан и Ловрић, 206.

241 Вонић, 2014.

242 Фофић, 2019.

243 Мишур, 2019.

5.500 људи.[244] Дорчић наводи да је у целој Хрватској умрло око 100.000, а Џонсон и Милер наводе 109.000 преминулих.[245]

У сачуваној документацији аустроугарске војне управе Босне и Херцеговине забележено је да се само у октобру 1918. године разболело око 40.000 а умрло око 4.000 људи.[246]

Што се Словеније тиче, ни ту нису спроведена темељна, свеобухватна истраживања, прво због недостатака медицинских картона и свих потешкоћа које су донеле дугогодишње борбе на Сошком фронту 1915/18, а потом и због сложене геополитичке ситуације 1918/1919, јер је епидемија избила на самом крају Првог светског рата, када је, након распада Аустроугарске, формирана Краљевина СХС. Делимична истраживања су указала да је између септембра 1918. и марта 1919. године, у Љубљани и околним селима од грипа умрло 414 људи, а 60% од тога броја упокојило се током октобра. Највише оболелих (107) умрло је у парохији Св. Петер. И овде је најугроженије било становништво из нижих класа.[247]

У Црној Гори су током аустроугарске окупације (1916–1918) харале разне заразне болести. До појаве шпанске грознице, били су најраспрострањенији пегави тифус, трбушни тифус, туберкулоза, дизентерија, маларија и сифилис. Изгладнело становништво није могло да се одупре овим болестима, па је жртава било много. Ипак, број умрлих од свих заразних болести био је незнатан у односу на помор који је направила шпанска грозница.[248] Упечатљива су запажања Кордића и Ашанина: „Шпањолска грозница, како је народ назвао *шпањолка* и *шпањолица*, однијела је за неколико мјесеци више живота него све три године рата.

---

244 Према: Цветнић и Савић, 2018.

245 Дорчић и др, 2019; Johnson and Mueller, 2002.

246 Хутинец, 2006; видети и Radusin, 2012б.

247 Keber, 2018.

248 Чукић, 2020.

Ова опака болест почела је да хара по црногорским селима већ у августу 1918. године (?!) и да по кућама оставља праву пустош. Само током тога месеца у Никшићком округу је од шпањолице умрло 1,5% становника. У неким планинским селима лешеви умрлих данима су стајали по кућама, јер више живих није било да их сахрањују".[249]

У монографији о Ровцима и Ровчанима, Стеван Поповић пише: „Шпанска грипа је пустошила као некад куга и колера. Она скоро није мимоишла ниједну кућу. Особито су ђеца била њене жртве".[250]

Паушалне оцене говоре да је у Колашину шпањолка однела три до четири пута више жртава него сва ратна дејства.[251] Комита Јово Бакић се сећао: „Било је дана када су гробља постајала тијесна, када није било мјеста за нове гробове, па је по двоје сахрањивано у једном гробу. Сјећам се, на примјер, да је гимназиста Михаило Дрљевић умро заједно са својом сестром, па су заједно сахрањени у једном гробу".[252]

Са друге стране, током свих година Првог светског рата, у Љешанској нахији забележено је 98 погинулих и 19 жртава окупаторског терора, док број умрлих од шпањолке није прецизиран, али се процењује да је умрло више од 200 особа.[253] У Зети, у селу Бериславци, које је имало 75 кућа са 450 становника, од последица шпанске грознице умрло је 225 душа.[254]

За територију Македоније не постоје синтетизовани расположиви подаци, сем забелешке сећања на време епидемије: „У Македонији је умрла младост, није било младожења и невеста, није било венчања, плеса и веселља, није било песама и насмеја-

---

249 Кордић и Ашанин, 1985: 233.

250 Поповић, 1990.

251 Чукић, 2020.

252 Чукић, 2020, према: Кордић и Ашанин, 1985.

253 Чукић, 2020, према: Ђуришић, 2003.

254 Чукић, 2020, према: Пеличић, 1997.

них лица, није било дечјих игара. Није било града, села, улице, куће, нетакнуте. Земља се испразнила, живот увенуо, више се није имало шта изгубити".[255]

За ову епидемију било је карактеристично да није, како је уобичајено, убијала најнеотпорније, најмлађе и најстарије, него је највише мртвих било међу становништвом у пуној снази, у доби од 20 до 40 година (50% преминулих), а са највећом смртношћу код доби од 25 до 34 године, осетно већом него од пет до 15, мада је и смртност деце испод пет година била веома велика. Такође се уочава и нешто већа смртност мушкараца него жена и релативно мања смртност старијих особа.

Џон Бери наводи мишљење лекара да је повећана смртност становништва у пуној снази последица реакције имунолошког система, који би требало да је најјачи управо код становништва у тим годинама. Имунолошки систем је превише снажно реаговао против узрочника оболења, при чему је уништавао не само заражене него и здраве ћелије, што је доводило до фаталног исхода.[256] Тај феномен је назван „цитокинска олуја" (*cytokine storm*).[257]

Феномен цитокинске олује се односи на смртне последице по оболеле, а што се тиче броја оболелих неопходно је да се укаже на чињеницу да је стопа оболевања (број случајева на 1.000 становника) међу старосном групом од 20 до 40 година била на просечном нивоу, и да је, на пример, била знатно нижа него у случају старосне групе између пет и 15 година, али да је та мла-

---

255 Јосимовска, 2014.

256 Barry John, *The Great Influenza: The Epic Story of the Deadliest Plague in History*, New York 2004; према: Вонић, 2014.

257 Цитокинска олуја је прекомерна производња имуних ћелија и њихових активирајућих једињења (цитокина), која се код инфекције грипом често повезује са налетом активираних имуних ћелија у плућа. Добијена упала плућа и накупљање течности могу довести до респираторних тегоба и могу се контаминирати секундарном бактеријском пнеумонијом – што често повећава смртност пацијената (J. R. Teijaro, K. B. Walsh, S. Rice, H. Rosen, M. B. A. Oldstone, „Mapping the innate signaling cascade essential for cytokine storm during influenza virus infection", *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2014).

ђа старосна група забележила далеко нижу стопу прекомерног морталитета. Са друге стране, релативно ниска стопа прекомерног морталитета старијих људи могла би да се објасни имунитетом стеченим у епидемијама инфлуенце у 19. веку, пре свега приликом налета руског грипа.[258] При томе, стиче се утисак да је тај имунитет био делотворнији код људи у касним средњим и раним позним годинама, али да је смртност старијих, од 60 и више година, пропорционално њиховој заступљености у укупној популацији, била нешто већа, вероватно због других здравствених проблема које старост доноси, а које је оболевање од шпанске грознице додатно компликовало.

Релативно, не много изражена, већа смртност мушкараца него жена тумачи се чињеницом да су мушкарци знатно више излазили из својих домова и тако били изложенији зарази, док су жене обично остајале код куће. Међутим, у Индији је било супротно, могуће зато што су индијске жене биле занемарене лошијом исхраном и од њих се очекивало да се брину о болеснима.

Већа смртност жена уочава се и при анализи књига умрлих у Србији, а може да се повеже са смањеним бројем мушког живља, нарочито оног радно и војно способног, услед претходних ратних страдања, заробљавања, интернације и преласка преко Албаније. Али треба имати у виду чињеницу да су и они су умирали од пандемијске болести, и на фронту и у логорима, али њихове смрти или нису, или су ретроактивно регистроване у књигама умрлих, тако да је реално разлика била мања.

Поред демографских последица, пандемија шпанске грознице је утицала и на низ разноврсних друштвених промена. Једна од првих значајних последица те врсте би могао да буде и сам крај рата. У литератури се могу пронаћи подаци да је морбидитет од последица пандемије био осетно већи у водећим државама Централних сила, Немачкој (0,76%) и Аустро-

[258] Беговић, 2021, према: Taubenberger, Morens, 2006.

угарској (1,61%), него у водећим силама Антанте, Британији (0,35%) и Француској (0,75%), што је могло да има утицај на завршни ток рата.[259]

Велика пандемија је, и по окончању рата, довела до низа промена у многим сферама људског деловања. Велика смртност радно способног становништва, додатно увећана нешто мањим ратним жртвама, довела је до недостатка радне снаге. Услед тога, наднице радника су осетно повећане, а повећан је и број запослених жена, што је олакшало и њихову политичку борбу за право гласа.[260] Тако је и пандемија, заједно са Великим ратом али и одјецима Октобарске револуције, допринела јачању социјалне државе.

Међу позитивним променама се посебно издваја реорганизација медицинске службе у целини и давање већег значаја здравственом систему. Примера ради, под утицајем тешкоћа изазваних епидемијом шпанске грознице, у Новом Зеланду је 1920. године донет *Закон о здрављу* за који Гофри Риц сматра да је „најкорисније наслеђе пандемије", засновано на претходно описаним искуствима организовања превентиве и збрињавања оболелих током њеног трајања.[261] А и Лига народа, претеча Уједињених нација је 1923. године основала своју здравствену јединицу, претечу данашње Светске здравствене организације.

Још једно од глобалних позитивних наслеђа пандемије шпанске грознице био је и нови начин пројектовања и градње болничких капацитета, са светлим, пространим собама. Пандемија је дала подстрек и убрзаној модернизацији кућа за становање, са нуспросторијама, водоводом и канализацијом.[262]

---

259 Murray, Lopez, Chin, 2006; Price-Smith, 2008.

260 Дуарте, 2020, Honigsbaum, 2018, видети и: Беговић, 2021.

261 The 1918 influenza pandemic.

262 Honigsbaum, 2018; видети и: Yuko, 2020 и Philcox, 2020.

Еминентни амерички историчар Алфред Крозби изнео је став да је, приликом версајских преговора 1919. године, амерички председник Вудро Вилсон, опхрван тешкоћама своје болести, попустио на притиске Француске да се Немачка драстично казни због иницијалне ратне улоге, што је изазвало незадовољство Немаца и отворило врата каснијој појави национал-социјализма, а тиме и Другом светском рату. Са друге стране, индолентност британских колонијалних власти у време масовног умирања локалног становништва од последица шпанске грознице у Индији, додатно је утицала на незадовољство, доприносећи јачању покрета за независност.

ШПАНСКА ГРОЗНИЦА У СРБИЈИ

РАТНЕ САНИТЕТСКЕ ПРИЛИКЕ

Туберкулоза односно јектика – сушица, мале и велике богиње, шарлах, велики кашаљ, дифтерија – гушобоља, дизентерија – сдобоља, куга, колера, трбушни тифус, пегави тифус, рекуренс – повратна грозница, инфлуенца – грип, само су неке од болести које су се сретале у Србији и пре Великог рата да би, у ратним условима, дошло до њихове кулминације. Концентрација великог броја људи на једном месту, масовна кретања становништва, живот у нехигијенским условима и општа немаштина, неке су од карактеристика ратног окружења које погодују развоју заразних болести и њиховом преласку из ендемије у епидемију.[263]

Према проценама које се износе током последњих деценија, од последица различитих епидемија током ратних година у Србији је страдало око 360.000 људи.[264] Будући да се различити аутори не позивају на извор овог податка, могли бисмо да изнесемо претпоставку да је он настао забуном. Почетни извор могао би да буде послератни Мемоар за Версајски мировни конгрес од 31. марта 1919. године са спецификацијом ратних жртава Првог светског рата по разним основама. У

---

[263] Под појмом ендемија подразумева се уобичајено, чешће или спорадично, појављивање неке болести у једној популацији, док епидемија означава њено неуобичајено масовно појављивање.

[264] Микић, Поповић и Чеканац Радован – Ђурчић Петар – Зељковић Јово – Видановић Мирослав. „Заразне болести и рад српског војног санитета на њиховој превенцији и лечењу на Солунском фронту 1917–1918. године". *Војносанитетски преглед*, вол. 65/2008 супл, 59–69.

њему се не помињу жртве других епидемија, али је наглашено да је налет тифуса 1915. године однео 360.000 живота.[265] Могли бисмо да претпоставимо да, када је врло брзо после рата утврђено да је број жртава те епидемије био знатно мањи, по најчешће изношеним паушалним проценама 135.000,[266] а да се друге епидемије не помињу, наведена цифра је приписана свим епидемијама.[267]

Анализирајући стање у Србији по питању хигијенско-епидемиолошке ситуације на почетку Првог светског рата, Микић, Недок и Поповић[268] су констатовали да су се међу српском војском, још од балканских ратова, спорадично јављала обољења која су ендемично опстајала и међу цивилним становништвом, нарочито у забитим, руралним крајевима. Биле су то, пре свега, цревне заразе: трбушни тифус и дизентерија, али и раније мање сусретане трансмисивне инфекције: пегави тифус и повратна грозница – рекуренс. Неке друге болести су биле од мањег значаја, захваљујући делом обавезној вакцинацији грађанства, попут оне против вариоле, још од краја 19. века, као и високом степену прокужености становништва, када су у питању друге инфекције.

Вредна је помена епизода из Првог балканског рата. При опсади Једрена, и противничке турске и савезничке бугарске јединице биле су угрожене колером. Србија је набавила довољно адекватних вакцина али је због различитих ставова међу лекарима дошло до кашњења у примени. Потпуковник, потоњи санитетски генерал др Слава Милосављевић (хирург!), референт санитета Тимочке дивизије другог позива је, не чекајући дефинитивну одлуку, вакцинисао пукове под својом надлежношћу и спасао их

---

265 Бјелајац Миле. „Ратни губици Србије у Првом светском рату – контроверзе око бројева". *Токови историје*, бр. 1, (2021), 41–84, 49, 51, 72.

266 Кривошејев 2023а.

267 Кривошејев 2023а, 36-37; Кривошејев 2024а.

268 Микић, Недок и Поповић, 2010.

епидемије која је фатално угрозила друге јединице, нарочито нешто касније, приликом Другог балканског рата.[269]

Епидемијске болести су у већој или мањој мери отежавале живот војске и цивила још од почетка Првог балканског рата, да би крајем 1914, по завршетку Колубарске битке, три удружене пошасти експлодирале у страшну *епидемију три тифуса*: трбушног, пегавог и повратног, додатно отежану и појавом дизентерије, дифтерије и других болести које су у сећањима и истраживањима тог периода релативно скрајнуте, да би у први план био постављен пегави тифус.

Како констатују Александар Недок и сарадници,[270] стање у Србији је по завршетку Колубарске битке било идеално за избијање велике епидемије: зимско време, стотине хиљада људи у покрету, избегли народ, војска која се повлачи у кантонмане, заробљеници који се транспортују у унутрашњост земље, наизглед прездравели болесници пуштени кућама и рањеници који лутају и окупљају се око болница ради превијања, опустошени крајеви кроз које је неколико пута протутњао фронт, незапамћена хигијенска запуштеност, општа прљавштина и вашљивост...

Жариште епидемије је била северозападна територија тадашње Србије, на којој су вођене претходне одсудне борбе, са епицентром у Ваљеву и околини. Ту су транспортовани српски рањеници, али је било остављено и више од 3.000 аустроугарских рањеника и оболелих. Стање није било ништа боље ни у другим местима. Услед даљег кретања трупа и становништва, али и слања реконвалесцената на кућно лечење, епидемија три тифуса, закомпликована другим болестима, убрзано се ширила по целој Србији.[271]

---

269 Микић, Поповић, Чеканац, 2008.

270 Микић, Недок и Поповић, 2010: 189, 195.

271 Видети више у: Микић, Недок и Поповић, 2010: 189, 195; Микић, Поповић, Чеканац, 2008.

Иоле прецизан број жртава оваквог епидемијског „инфективног микса“, који је харао до средине 1915, није утврђен. Постојећа, а вероватно, сходно условима, и непотпуна медицинска документација, која би евентуално могла да помогне у прецизирању броја жртава, нестала је при повлачењу на крају 1915. године. После рата, па до данашњих дана, и поред релативно веће пажње коју су историографија и историја медицине поклањале овој епидемији, директна истраживања броја жртава нису никада спроведена, али су изношене различите процене које су се кретале од 100.000 преко 150.000 до 170.000, па и преко 200.000 страдалих.[272]

Прве процене о око 100.000 жртава убрзо после рата износе потоњи санитетски генерал и истакнути историчар медицине др Владимир Станојевић (Брезник, 1886 – Београд, 1978)[273] и један од пионира српске бактериологије, резервни пуковник др Мориц Були (Београд 1876 – Београд 1936). Др Були је написао: „Овим двема заразама (пегави тифус и повратна грозница) пало је на жртву више од 100.000 људских живота“.[274] Потом су сличне информације преносили и други аутори.[275] Касније је Станојевић изнео нове процене о броју жртава тифуса: „135.000 и више, од чега 30-35.000 војника“.[276] Поред тога, у литератури се могу пронаћи и информације „да је укупан број умрлих износио 150.000, међу којима 30-35 хиљада војника“.[277] Постоји и процена по којој је епидемија три тифуса однела око 170.000 живота. Поред 135.000 житеља Србије, око 35.000 српских војних лица

---

272 Исто; видети и Кривошејев, 2023а, Кривошејев, 2023г и Кривошејев, 2024а.

273 Станојевић, 1924.

274 Були, 1925.

275 Видети у: Микић, Недок и Поповић, 2010: 189.

276 Станојевић 1958. Сличне информације се срећу и у другим радовима; видети: Микић, Недок и Поповић, 2010: 195.

277 Микић, Поповић, Чеканац, 2008.

и око 100.000 и више грађанских лица, од ње је страдало и око 35.000 заробљеника. А члан америчке санитетске мисије, харвардски професор др Ричард Стронг је 1920. године навео да му је у Врховној команди речено да укупан број умрлих у Србији износи 171.725, мада, како наводи Александар Недок, таква прецизна бројка није сачувана ни у једном познатом документу.[278]

Са друге стране, постоје реалне претпоставке да је тифус однео знатно мање живота српских војника од раније процењених 35.000. Према званичним подацима српског санитета, од почетка рата 1914. до краја јула 1915. године, око 190.000 војника је боловало од различитих болести, од тога око 55.000 од различитих тифуса. Од свих болести умрло је 16.475, а од тога у периоду трајања тифусне епидемије, од почетка јануара до краја јуна 1915. године, упокојило се 14.916 војника,[279] чиме би војне жртве тифусне епидемије могле да износе до 13.000 људи, што води ка хипотези о 113.000 до 120.000 свих жртава међу становницима Србије.[280]

У сваком случају, скоро да није било насељеног места у којем се, као знак жалости за умрлим члановима породица, нису на кућама виле црне заставе. Било је и породица које су се током епидемије угасиле. Али, уз тифус, војска и становништво били су угрожени и другим епидемијама.[281]

Касније, на самом крају 1915. године, по повлачењу српске војске преко Албаније, више хиљада војника и цивила умрло је на обали Јадрана од колере и дизентерије, чекајући савезничку помоћ. Масовно умирање измучених српских војника од заразних болести, укључујући и тифус, наставило се у прва два месеца 1916. на Крфу, Лазарету и Виду.[282] Потом, по опоравку, али и по

278 Недок, 2017: 43, 75.

279 Бјелајац, 2021: 74.

280 Кривошејев, 2023а; Кривошејев, 2023г и Кривошејев, 2024а.

281 Више у: Кривошејев, 2023а.

282 Микић, Поповић, Чеканац, 2008.

реорганизацији српског војног санитета, отпочеле су активности на борби против зараза које су се јављале на Солунском фронту, пре свега маларије.[283]

Већ у јуну 1916. године, током 150 километара дугог марша од Халкидикија, кроз мочварни део солунске равнице, ка првим линијама Солунског фронта, а потом и по доласку на фронт, здравствено стање српских трупа се поново погоршало. Дошло је до експлозивног и масовног оболевања војника од маларије, која је постала најзаступљенија болест.[284] Тешкоће које је она изазивала пратиле су српску војску све до завршног пробоја фронта. Ипак, смртност међу војницима је била релативно мала, захваљујући комбинованој, интравенозној, интрамускуларној и оралној терапији кинином.[285]

Не рачунајући маларију, захваљујући ревносним превентивним вакцинацијама са једне и примени хигијенских мера са друге стране, српска војска је на Солунском фронту била у већој мери поштеђена великих пошасти ранијих епидемија у озбиљнијем облику, пре свега пегавца, трбушног тифуса, паратифуса, колере, па и дизентерије. Неопходно је да се помену заслуге др Лудвига Хиршфелда који је у позадини Солунског фронта произвео поливалентну вакцину која је штитила од трбушног тифуса, паратифуса А, Б и Ц и колере. Уочаване су, такође без великих последица, и денга и папатачијева грозница, али о броју оболелих нема прецизних података.[286]

И док се војска, уз, за то време и фронтовске услове, релативно добру санитетску бригу, припремала за одсудне битке и повратак у отаџбину, народ у окупираној Србији је на известан начин био у тежем положају. Истина, у делу државе који се на-

---

283 Кривошејев, 2023а.

284 Микић, Поповић и Чеканац, 2008.

285 Микић, Поповић и Чеканац, 2008; Поповић, Микић и Зељковић, 2008.

286 Микић, Поповић и Чеканац, 2008.

шао у аустроугарској окупационој зони, обновљен је рад здравствених установа. Поједина сећања грађана указују да су окупациони лекари, углавном, али не искључиво словенског порекла, веома коректно обављали свој посао, како на лечењу, тако и на превентиви.[287] Забележено је да су још пре половине 1916. године отпочели вакцинацију становништва, и по градовима и по селима, бринући тако и за здравствену сигурност својих војника распоређених у Србији.[288]

Упркос свему, имајући у виду све потешкоће које је живот под окупацијом у ратним околностима са собом носио, бројне болести су биле уобичајена појава, нарочито у руралним срединама. Ратна немаштина узроковала је лошију исхрану и хигијену, што је доводило до додатног слабљења организма и снижавања имунитета, а тиме и до олакшаног разболевања појединаца. Широм Србије долазило је до различитих, већих или мањих локалних епидемија, са тешким последицама. Тифус, шарлах, дифтерија, дизентерија, богиње и слично, уз туберкулозу су биле болести које су често доводиле до фаталног исхода. Велика смртност је забележена и од запаљења плућа, услед различитих узрока.

Још пре окупације, од почетка ратних дејстава 1914. до краја 1915. године, *гушобоља* – дифтерија је у трстеничком крају однела више стотина живота. Само на парохијској територији села која гравитирају трстеничкој цркви умрло је 157 особа, углавном деце, док је на територији три села из парохије цркве у Стопању ова болест усмртила 85 појединаца, што је више од броја страдалих у епидемији тифуса. Становништво Трстеничког среза је масовно умирало и од великих богиња (*краст̂е*), дизентерије (*срдобоље*), шарлаха, великог кашља, туберкулозе...[289]

---

[287] Трајковић, 1980: 73; Ранковић, 2007: 206–207.

[288] Ђенић, 1985.

[289] Миленковић, 2007: 156–160.

Ове болести су се у трстеничком крају јављале и у наредним, окупационим годинама, од 1916. до 1918, али без епидемијских одлика. Слично је било и у другим деловима Србије. Тако је, примера ради, од *срдобоље* – дизентерије, 1918. године на територији парохије цркве у Севојну (Ужички округ) умрло двадесетак оболелих, око 0,7% од броја пописаних становника 1916. године. У исто време је, у парохији храма у Сечој Реци, умрло деведесетак особа, скоро 2% становништва.[290] Дизентерија је харала и у појединим селима око Смедеревске Паланке, као и у подбукуљским селима недалеко од Аранђеловца, где је смрт 103 особе, на крају лета и почетком јесени 1918. године, чинила 4,3% становништва. Било је то током септембра и октобра, непосредно пре другог таласа шпанске грознице, који је за разлику од првога, опустошио ове крајеве.[291]

Овакво „спајање епидемија" се не уочава на територији Ваљевског среза истоименог округа где је, током лета и на самом почетку јесени, до појаве шпанске грознице владало више-мање регуларно стање. Зато се уочава у Каменичком срезу, у Осечини и њеној околини, а знатно израженије у данашњем љишком крају, како на територији села која су припадала Мионичком срезу, тако и у селима са територије тадашњег Рудничког округа.

Дизентерија се спорадично појавила већ крајем августа и током септембра да би у октобру експлодирала у скоро свим насељеним местима, узрокујући велику смртност. На територији три села парохије цркве у Славковици умрла је 31 особа, односно 1,74% житеља, по попису из 1916. године.[292] Слично, али

---

290 На основу анализа матичних књига умрлих цркава у Севојну и Сечој Реци (видети у другом тому).

291 На основу анализа матичних књига умрлих цркве у Јаловику (видети у другом тому).

292 Реч је о селима Славковица, Кадина Лука и Палежница, у којима је 1916. године живело 1.786 становника. Славковачкој парохији је припадало и село Ба, у којем су умрле 4 особе, али није било у оквиру Ваљевског, већ у Рудничком округу (видети у другом тому).

мање драстично, било је и у пет села парохије цркве у Цветановцима, где је током септембра и октобра срдобоља однела 16 живота.[293]

Индикативно је да је у обе парохије 27. октобар 1918. године био датум под којим су уписане последње смрти од ове болести, да би од наредног дана почело масовно умирање од шпанске грознице, а да се срдобоља више не помиње!? Слично се уочава и у сечоречкој парохији. Делује као да је начињен својеврстан вештачки пресек; као да је постигнут некакав договор или су добијене инструкције везане за упис назива болести које масовно косе становништво!? У сваком случају, једна епидемија се надовезала на другу, с тим што је у преломном периоду тешко раздвојити жртве.[294]

Насупрот наведеном примеру, на територији девет љишких села из парохије цркве у Моравцима, која су се налазила у оквиру насеља другог, Рудничког округа, али и друге епархије, упис дизентерије као узрока смрти није престао са почетком умирања од *шпанске грознице*, односно *грипа*, како овдашњи свештеници чешће именују актуелну пандемијску болест, тако да се и током новембра смењују уписи *срдобоља*, која односи 68 и *грип*, који односи 99 живота.[295] Овде се отвара једно друго питање: да ли су у време масовног умирања, када већина умрлих није имала никакав лекарски надзор, а свештеници уписе обављали збирно, неретко ретроактивно, по закаснелим информацијама, исправно утврђивани узроци смрти?

Поред наведених места, локалне епидемије дизентерије су у исто време регистроване и у више других парохија, у разли-

---

293 На основу анализа матичних књига умрлих цркава љишког краја (видети у другом тому).

294 Више о овим епидемијама дизентерије у: Кривошејев 2022д.

295 На територији села која су гравитирала цркви у Јеловику код Аранђеловца, срдобоља је однела више живота него шпанска грозница (103 : 80) (видети у другом тому).

читим деловима Србије.[296] У таквим здравствено-хигијенским околностима Србију је задесила и епидемија шпанске грознице, која се генерално развијала у три таласа, да би касније наишао и четврти.

ПРВИ ТАЛАС

Деценијама уназад у Србији су историографи истраживачку пажњу усмеравали ка разоткривању велова заборава са славних ратних победа и политичких и дипломатских напора, запостављајући друштвене аспекте рата, укључујући и здравствене прилике. Епидемија удружена три тифуса, са самог краја 1914. и прве половине 1915. године, представља изузетак који потврђује правило јер је била директно повезана са војним, политичким и дипломатским ангажманом. А оне друге!? Па, тиха смрт у постељи, далеко од позорнице фронта, без обзира колико била масовна, није доживљавана као „херојска".

Како ћемо даље видети, пандемија шпанске грознице је у великој мери захватила и српске војнике на Солунском фронту и цивилно становништво у окупираној Србији, остављајући тешке последице. То указује да су др Микић и сарадници били на правом путу када су закључили: „На основу постојећих дескриптивних података може се шпекулисати да је број оболелих српских војника од шпанске грознице био значајно већи него што се то у извештајима санитетске службе из тог периода може уочити".[297]

---

296 Видети даље, на више места.

297 Микић, Поповић и Чеканац, 2008.

НА ФРОНТУ

По свему судећи, први талас епидемије је у залеђе Солунског фронта могао да стигне и пре него што се проширио на друге делове Европе и света, можда и пре него што је шпанска болест стигла у Шпанију.

Како је већ наглашено, европски центри у које је вирус стигао, вероватно из Америке, биле су француске луке, а Француска је била водећа савезничка сила које је са српском војском држала линије Солунског фронта. То је подразумевало сталне поморске комуникације са матичним лукама ради транспорта војника и ратног материјала. Тако је вирус шпанске грознице могао бити „преусмерен“ из неке од француских лука ка грчким пристаништима Јонског или Егејског мора, пре свега у Крф и Солун, непосредно по његовом пристизању на тло Европе.

Како смо видели, прве вести о ширењу болести у Шпанији европска штампа је објавила у другој половини маја 1918. године. Српски санитетски официр, родоначелник српске пулмологије, др Александар Радосављевић (Будим или Сентандреја, 1877 – Београд, 1956) присећао се да је још „почетком априла“ 1918. године, „када је здравствено стање на Крфу, а нарочито међу нашим живљем било задовољавајуће, у једној позадинској јединици, у пекарској чети улогореној поред града Крфа, дошло до напрасног оболевања. За два дана, од 150 људи њих 95 је пало у постељу са високом температуром, кашљем, грозницом и боловима у целом телу. Понеки од њих су кијали, или мало кашњали, али су већ после 3 до 4 дана почели да се опорављају. После првих прегледа, маларија, денга и папатачи грозница су биле искључене, а о инфлуенци тада нико није говорио. А само неколико дана раније већина ових војника била је у директном контакту са недавно пристиглим француским пекарима са брода *Биен-Хо*, који је на Крф стигао из Солуна, а на којем је уочена болест са истоветним симптомима.[298]

[298] Радосављевић, 1925: 471.

У опису овог догађаја поменут је почетак априла 1918. године, али оквирна временска одредница за масовно разбољевање пекара је друга половина тога месеца, будући да је др Радосављевић вероватно догађаје датирао по јулијанском календару. У сваком случају, ово оболевање се догодило знатно пре 22. маја, када су мадридски часописи *ABC* и *El Sol* објавили прве вести о појави необичне болести у Шпанији.

У том тренутку, др Радосављевић не спомиње жртве епидемије, али пажљивим прегледом српске штампе која је излазила на Крфу, М. Радусин је уочио да је 7/20. априла у *Српским новинама* објављена вест да је у француској војној болници у дворцу Ахилеон на Крфу преминуо један српски војник.[299] Узрок смрти није назначен, тако да ми сада можемо само да претпоставимо да је то један од оболелих пекара који је био у контакту са тек пристиглим француским колегама, те да је био прва српска жртва шпанског грипа (?).

Нешто касније, 15. (28) маја, *Српске новине* су пренеле информацију из француске штампе о изненађујућој пасивности немачке војске на западном фронту, уз претпоставку да би један од разлога могао бити и грип који „снажно бесни у немачкој војсци".[300]

Што се тиче даљег исхода епидемије међу српским војницима, др Радосављевић се сећао да је разбољевање током маја добило додатни узлет и међу грађанством, али и међу српским војницима ван Крфа. Он наглашава да смртних исхода није било, али је „рековалесценција била дуга и мучна". Такође се сећао да је епидемија трајала и током јуна и јула, али тада је било и смртних исхода, углавном услед компликација на плућима. До тих информација је дошао на основу извештаја начелника санитета Прве армије и Врховне команде, пуковника др Ђорђа Владисављевића.[301]

---

299 Radusin, 2012a.

300 Radusin, 2012a.

301 Радосављевић, 1925; видети и: Radusin, 2012a.

На основу извештаја др Владисављевића уочава се да је први талас пандемије и међу српским војницима имао две фазе. Прва, почетна, током пролећа, била је бенигнија, а завршна, у првим летњим месецима, опаснија. Владисављевић је написао да су, током маја 1918. године, у неким војним јединицама на фронту, експлозивно избила фебрилна обољења, са ретким компликацијама, без смртности али са дугом и мучном реконвалесценцијом. „Њих су неки од наших лекара пријављивали као оденгу или папатачијеву грозницу а француски као грип. Тек у јуну и јулу, када су се почеле јављати плућне компликације са доста високом смртношћу, увидело се да је инфлуенца по среди“.[302]

Развој епидемије током последњих дана пролећа и њено присуство и ван Крфа, на солунском ратишту, али још увек без фаталних последица, на основу личног искуства описује у коментару Радосављевићевих сећања, њихов приређивач, истакнути историчар медицине др Владимир Станојевић:

„Почетком јуна 1918, као трупни лекар Првог југословенског пука сам видео изненадан кратковремен напад ове епидемије, налик на некакав јуришни талас атмосфере. Дотле здрав, на положају Котка, пук је онда силазио у долину на одмор. Дошавши у село Доњи Пожар већ исте вечери оболевам међу првима ја сам, а сутрадан готово цео пук. Дошавши истога дана у село Гостољубље, пред вече је пред мојом пуковском амбулантом био полегао читав батаљон за лекарску помоћ, кашљајући и кијајући као по команди, сви одреда. Епидемија је неколико дана по доласку пука на брдо Пајик убрзо нестала исто тако нечујно, како је и дошла, без икакве веће штете.”[303]

Након ширења пандемије, нарочито након њеног снажења током лета, српски медији који су излазили у Грчкој, почињу да јој поклањају већу пажњу. У листу *Народ*, који је штампан у Солу-

[302] Микић, Поповић и Чеканац, 2008.

[303] Радосављевић, 1925; Станојевић, 1992: 471.

ну, 14/27. јула објављен је чланак „Шпанска инфлуенца“. У њему је наглашено да је најбољи лек да оболели легну у кревет, да се утопле и дубоко дишу, а за „предохрану“ се препоручује узимање кинина и испирање уста алкохолом.[304]

По свему судећи, упркос жртвама које помиње др Радосављевић, први талас пандемије шпанске грознице је, међу војницима на Солунском фронту и његовом дубљем залеђу, прошао релативно бенигно, бар у односу на последице наредног, другог таласа. А први талас је уочен и у окупираној Србији, али о последицама нема информација.[305]

У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ

Информације о постојању некакве нове, непознате болести, која се појавила у Шпанији али се проширила на многе земље Европе, пренела је београдска штампа која је била под директном цензуром аустроугарских окупационих власти. Прва вест која би могла да се индиректно доведе у везу са пандемијом објављена је 10. маја, када је јавност информисана да је свргнути грчки краљ Константин, који се налазио у Швајцарској, оболео од некакве инфлуенце, али да се брзо опоравио.[306] Ова изолована информација, која се односи на болест једног виђеног појединца, објављена је у време када се шпанска грозница већ ширила Европом, али о њој није било медијских вести, будући да прве конкретне податке тек непуне две недеље касније објављују шпански, а потом и други листови.

Наредне вести, које неоспорно могу да се повежу са актуелном пандемијом, појавиле су се неколико дана после сличних из загребачке штампе. Од почетка јуна београдски листови су,

---

304 *Народ*, 14.07. 1918.

305 Видети и: Кривошејев 2020а, 2020б, 2020г и 2021.

306 *Београдске новине*, 10. 05. 1918.

као и загребачки, писали да се у Шпанији појавила „загонетна епидемија“, некаква „кијавична грозница“, да је велики број оболелих, али да болест пролази брзо и безопасно.[307] Крајем месеца објављено је и да су аустроугарски цар и царица били болесни од некакве „инфлуенце“, али да више немају грозницу и да су се брзо опоравили.[308] Њихова болест није довођена у везу са актуелном епидемијом, а не уочавају се ни друге вести које би указале да се она већ тада јавила и ван Шпаније. Тек потом следе нове информације: 3. и 4. јула је обелодањено да се „шпањолска болест“ појавила у Бечу, Минхену, Берлину, да је захватила целу Немачку, да је много оболелих и да је живот отежан (оболео трамвајски персонал, телефонисткиње...), али да је болест безопасна, будући да се већ после „два-три дана“ оболели осећају боље, тако да нема разлога за забринутост. Уз то је наглашено и да је шпањолска болест захватила Енглеску, али да су ту неки болесници умрли, а код неких се болест „извргла” у менингитис и запаљење плућа, те да су многе школе затворене.[309]

Умиривање јавности безопасношћу болести као да је било увод у вести које ће бити објављене недељу дана касније, 11. јула, скоро три месеца после појаве првих оболелих у позадини Солунског фронта, а два дана пошто су загребачки медији објавили да се болест појавила у Хрватској. Тога дана су *Београдске новине* информисале читаоце да се болест, која је захватила целу Европу, појавила и у Београду. Ради умиривања јавности инсистирало се да нема разлога за бригу, пошто је то обична инфлуенца која се појавила и у Загребу и Сарајеву, те да пролази после неколико дана и то без последица. Препоручено је да се не долази у кон-

---

307 *Београдске новине*, 1. 06. и 03. 06. 1918.

308 *Београдске новине*, 29. 06. 1918.

309 *Београдске новине*, 03. 07, 04. 07. и 5. 07. 1918. Више-мање исте вести је преносила и хрватска штампа; видети: Хутинец, 2006.

такт са оболелима, а да се у трамвајима и на другим јавним местима носе рукавице. При објављивању ове информације уочава се настојање да се јавност додатно умири анегдотском информацијом да Французи једва чекају да се разболе, како би могли да се лажно хвале да су племенитог порекла, и да су се заразили у контакту са највишим шпанским званичницима.[310]

Након објављивања информација о појави епидемије у Београду, окупациона штампа престаје да пише о шпанском грипу, вероватно како би спречила додатно ширење панике, тим пре што се крај рата, неповољан за окупациони режим, већ назирао.[311] Зато, као што је већ поменуто, Београђанка Наталија Аранђеловић шест дана касније у свој дневник уписује: „Данас се никако не осећам добро. Грозница ме ломи, испод груди ме боли већ 4-5 дана".[312]

Да болест у свом првом, бенигнијем таласу није мимоишла ни друге делове Србије, сведочила је Ваљевка Перка Спасенић. Она је о првој појави шпанске грознице написала: „Почела је у лето и они који су је први добили пролазили су боље јер су јели лубенице и прали главу хладном водом."[313]

О жртвама које је пандемија могла да однесе у првом таласу за сада нема доступних информација. Нису пронађени историјски извори који би указали не само на оболевање већ ни на смртне последице. Детаљан преглед садржаја књига умрлих из цркава ваљевског краја, али и многих других делова Србије, не указује на присуство болести која масовно односи животе. За

---

310 *Београдске новине*, 11. 07. 1918.

311 С тим што *Београдске новине* 22. 07. објављују да је болест у Швајцарској попримила озбиљне размере, те да је умрло 16 војника; 25. 07. обавештавају да је од 3.300 немачких заробљеника у британском логору Брамлеском оболело око 1.000, а 28. 07. пишу да се болест појавила у Шведској и Финској.

312 Аранђеловић, 2018: 393. Неопходно је да се нагласи да Н. Аранђеловић није конкретно навела од које је грознице оболела.

313 Трајковић, 1980: 73.

разлику од јесени, током лета је смртност у парохијским селима била у границама уобичајене;[314] по неколико умрлих месечно на нивоу целе сеоске парохије која је обухватала више села, и нешто више у самој вароши, где су у окружну болницу примани оболели од различитих болести из целог округа. То не мора да укаже да болести није било, већ да она није имала теже, фаталне последице. Ипак, реална је могућност да је понеко од преминулих, код кога је као узрок смрти уписано запаљење плућа, или евентуално велики кашаљ, могуће и бронхитис и сл, могао бити жртва пандемије, али да то није уочено, за разлику од стања на јесен, када је умирање постало масовно, а његов узрок препознат.

На основу овако скромних извора информација немогуће је одредити колико људи је било оболело (вероватно не мало), колико је умрло (вероватно релативно мало), као и колико дуго се први талас ширио Србијом и када је утихнуо.

Неопходно је да се нагласи да се, ипак, наилази на упокојене за које је као узрок смрти уписана шпанска грозница, а тренутак смрти датиран у време трајања првог таласа, али се тим подацима мора прићи са извесним опрезом. Тако, у монографији о жртвама у љубовијском крају током Великог рата наилазимо на извесног Милосава Арсеновића, који је од шпанске грознице умро 16/29. јуна 1918,[315] док у сличном раду везаном за Мионицу уочавамо да су од ове болести 15. јуна и 24. августа 1918. умрли Матијевић Мијаило и Радовановић Сава.[316]

За сада се не сме одбацити претпоставка да су поменути заиста били жртве првог таласа пандемије, али је потребно да

---

[314] Изузев тамо где су се, крајем лета, по завршетку првог, а пре почетка другог таласа шпанске грознице, појавиле локалне епидемије дизентерије (видети раније, и даље, на више места у другом тому).

[315] Младеновић, 2015.

[316] Радојчић, 2020б, 23.

се наведе и могућност да је могло да дође до некакве административне, техничке погрешке у датуму, која би могла да настане приликом скоријег, убрзаног, масовног преноса информација из оригиналних књига умрлих у матичарску дигиталну форму, одакле су аутори преузимали податке. На то указује и отворено питање: да ли је, у време спорадичног умирања током лета, назив шпанска грозница могао бити коришћен у Србији?

На могућност погрешке у уносу датума приликом дигитализације података указује конкретан пример смрти Кате Николић из Доњих Кошаља.[317] За њу је уписано да је од шпанске грознице умрла 1917. године, када ни такво име болести, нити сама болест нису постојали. Сличан је случај Ђурђије Јеремић из Вртиглаве код Мионице и Петровић Станимира, за које у наведеној литератури пише да су од шпанске грознице умрли 9. марта, односно 15. априла 1918, када шпанска болест још није била препозната нигде у Европи.[318]

Поред погрешке у уносу при дигитализацији, а потом њеног преношења у литературу, постоји и други могући узрок за овакве врсте грешака. На то нам указује пример из Књиге умрлих цркве села Десине код Пожаревца. У њу је, током новембра 1918. године, у јеку масовног умирања од последица другог таласа „шпанског грипа", како епидемијску болест именује тамошњи свештеник, ретроактивно унета и смрт Живка Стокића из Царевца, који је умро почетком марта претходне 1917. године, током које књига умрлих није вођена. Као узрок смрти и њему је уписано: „шпански грип". Могли бисмо да претпоставимо да је овај седамдесетогодишњак вероватно умро од последица неке друге болести, а када је у новембру 1918, од шпанске грознице преминула Христина, „жена Живана Стокића" (могуће Живкова снаја!?), уз упис њеног упокојења ретроактивно је регистрована и његова смрт.

---

317 Младеновић, 2015.

318 Радојчић, 2020б, 23.

Занет масовним умирањем од шпанског грипа, а не познајући историјат те болести, свештеник је за Живка извршио такав, неоспорно погрешан упис.

ДРУГИ ТАЛАС

За разлику од првог, други, јесењи талас шпанске грознице био је знатно погубнији, са великим последицама и на цивилно становништво у Србији и на војнике на фронту. Масовно оболевање, са бројним смртним последицама, почиње у време када је по пробоју Солунског фронта српска војска улазила у ослобођену Србију, док се Аустроугари, Бугари и Немци још увек нису потпуно повукли, а ударни „пик“ наступио је непосредно по завршетку борбених дејстава.

Хронолошка подударност времена ослобођења и почетка морталног таласа епидемије довела је до ширења гласина да окупатори у повлачењу на неки начин трују бунаре и храну.[319] Са друге стране, једна немачка болничарка у ослобођеном Врању, не обазирући се на чињеницу да болест све обара у постељу, оптужује српско санитетско особље да трује заробљене официре и војнике.[320] Било је мишљења и да су болест донели „Немци из Азије”. Тако је забележила Наталија Аранђеловић, док је Милица Јаковљевић Мирјам, мислећи на окупаторску војску, записала: „Дан и ноћ повлаче се. И та маса војске, пролазећи кроз нашу земљу два месеца, доноси нам страшну болест“.[321] А у оним местима где је умирање од последица епидемије почело по доласку српске

[319] Radusin, 2012б.

[320] Матић Зрнић, 2002.

[321] Аранђеловић, 2018; Јаковљевић, 2009.

војске, сматрано је да су је донели ослободиоци,[322] мада тај став, како ћемо даље видети, није без основе када је реч о јужним деловима Србије.

НА ФРОНТУ

Почетак другог таласа шпанске грознице, који је донео велике морталне последице, уочава се средином августа у неколико међусобно удаљених жаришта, од којих је једно и француска лука Брест. По свему судећи, модификовани вирус, у новом, заразнијем и убитачнијем облику, из Француске је, на исти начин као четири месеца раније, бродским траспортом трупа и ратног материјала, врло брзо стигао до српских и савезничких војника на територији Грчке, где је био присутан и у претходном таласу. А то је било време када су обављане одсудне припреме за пробој Солунског фронта.

Други талас пандемије се на територији Грчке вероватно уочава пре краја августа, када је на опасност која се приближава директно упозорио др Сима Петровић (Пирот 1875 – Београд 1938).[323] Он је 29. августа (16. августа по јулијанском календару), у *Српским новинама* које су штампане на Крфу, објавио чланак са насловом: „Инфлуенца – грип", а са поднасловном напоменом: „Ове године, изгледа опет ће цео свет преплавити ова зараза". Ту је, уз опис симптома, дао и драгоцена упутства за превенцију и лечење, наглашавајући да је инфлуенца на Крфу уочена и неколико месеци раније, али да

[322] Миленковић, 2007.

[323] Др Петровић је био херој са Гучева, који је после погибије команданта батаљона Комбиноване дивизије консолидовао јединицу и исуканом сабљом повео контранапад. Пре рата је био лекар у Пироту, а после рата начелник Инвалидског одељења Министарства здравља. Био је и плодан социјално-здравствени писац.

се опет појавила међу грађанством и да је очекивано да се прошири и на српску војску.

Др Петровић је предложио строго чување од заразе старих и оних са оболелим срцем. Као мере спречавања ширења болести препоручивао је стриктно изоловање оболелих, редовно прање руку и често испирање уста и грла дезинфекционим растворима. Оболелима је препоручивао кинин и аспирин, расхлађивање главе, топле купке и млаку лимунаду, а по оздрављењу, пошто ће болесник „остати још недељама лабав", одмор „на чистом ваздуху, на сунцу, у пољу".[324]

Да је вирус на Солунском фронту и његовој позадини био присутан пре почетка септембра сведочи петнаестодневни лекарски извештај „о кретању заразних болести за прву половину августа 1918." (односно другу половину, будући да је коришћен јулијански календар). Ту се наводи да је 11 припадника Друге армије српске војске боловало од грипа. У исто време, 2.029 војника је боловало од маларије.[325] Маларија јесте била стара, позната болест, са којом се српски санитет уз пуно напора носио током фронтовских борби, али имајући у виду да се шпанска грозница тек јављала, те да је било проблема у њеном почетном препознавању, није немогуће да је известан број болесника са дијагностификованом маларијом био болестан од шпанске грознице.[326] А у то време, читаве чете 122. дивизије француских трупа дошле су на Солунски фронт са грипом.[327]

Нешто више од две недеље по објављивању поменутог Петровићевог чланка, после вишедневне артиљеријске припреме,

---

[324] *Српске новине*, 16. 8. 1918.

[325] Станојевић, 1938; видети и Микић, Поповић и Чеканац, 2008.

[326] Како је већ наглашено, др Радосављевић је писао да је и у редовним мирнодопским условима, крајем 1919. долазило до погрешног дијагностиковања инфлуенце као тифуса и маларије: Радосављевић, 1925.

[327] Станојевић, 1938; видети и Микић, Поповић и Чеканац, 2008 и Недок, Тодоровић и Микић, 2018б.

Солунски фронт је пробијен 15. септембра 1918. године. Уследио је незадржив налет српске војске ка отаџбини, праћен удруженим активностима савезничких формација.

Ентузијазам српских војника који су журили да што пре ослободе домовину најбоље илуструју познате речи француског генерала Франша д'Епереа: „Операције се морају успоравати јер нема комуникације ради добављања хране француским трупама које напредују. Само српским трупама нису потребне комуникације, оне иду напред попут торнада. /.../ Огромна жеља водила је војнике из победе у победу. Француска комора на коњима једва је стизала српску пешадију".[328] Овај победоносни поход није могла да успори противничка пушчана и топовска паљба, али је претио да то учини невидљиви непријатељ – вирус инфлуенце *A-H1N1*.

По свему судећи, велике војне успехе српска војска је постигла упркос томе што је у пробој кренула заражена. Зараза се још није потпуно развила и до њеног већег ширења долази у данима и недељама које следе. У таквим околностима, мимо очекиваних рањеника, из строја је избациван све већи број оболелих, које је било потребно стационарно збринути, док њихове јединице напредују. Проблем је представљао недостатак болница дуж линије продора.

Проблем је у почетку решаван тако што су санитетске формације, предвиђене да у стопу прате своју борбену јединицу, завојишта и пољске болнице, остајале у ослобођеним местима и формирале привремену, резервну болницу; уз све потешкоће које доноси недостатак кадрова и материјалних ресурса.[329] Занимљив је податак да су са оболелима у неким од тек формираних болница, попут оних у Лесковцу и Ћуприји, остајали грчки лекари.[330] Потом је решење проналажено у сарадњи са станов-

---

328 Гајић, 2018.

329 Станојевић, 1938.

330 Видети даље, сећања Милана Ђорђевића Струје (Ђорђевић) и Флоре Сендс (Милер, 2013: 275–278).

ништвом ослобођених градова, формирањем „добровољних одбора грађана и грађанки". То је било изводљиво само онде где су се затекли медицински кадрови, углавном лекарке и пензионисани лекари, а убрзо и њихове колеге које су се враћале за војском из Грчке, али и из заробљеништва и интернације; од користи су биле и заробљене противничке санитетлије. Трећи пут за решавање ових проблема био је долазак страних лекарских мисија, које су одраније имале своје болнице и амбуланте у позадини Солунског фронта.[331] Ту се, пре свега, истичу болнице шкотских жена, попут оне која се стационирала у Врању, али и друге сличне. Истовремено, обнављан је и рад цивилних медицинских установа, којима су претходно руководили окупаторски лекари.

На начин формирања привремених болница дуж линија продора и смештај оболелих у њима указује и сегмент из истраживања Недока, Тодоровића и Микића. Резимирајући искуства српског војног санитета, они су уочили да су прво и друго завојиште Тимочке дивизије, са већим бројем оболелих, остављени у Велесу, у који је српска војска ушла једанаест дана по пробоју Солунског фронта, 26. септембра.[332] Тада су забележени и захтеви пуковника др Саве Петровића, начелника санитета Дринске дивизије, да се болница образује и у Штипу како би се обезбедио смештај за 2.000 рањених и оболелих и тако растеретили капацитети завојишта и пољских болница које треба да прате своје јединице.[333] А у болници у тек ослобођеном Скопљу остао је генерал Петар Живковић. Он се сећао: „Када је Скопље заузето, будем тамо упућен као заступник управника двора од стране начелника штаба Врховне Команде, војводе Живојина Мишића, да нађем стан за Врховног Команданта, то јест Регента Александра.

---

331 Станојевић, 1938.

332 Недок, Тодоровић и Микић, 2018б.

333 Микић, Поповић и Чеканац, 2008.

У Скопљу је владао увелико шпански грип и ја се разболим крајем септембра. И ту сам боловао два месеца.“[334]

Наведене информације о оболелима остављеним у новоотвореним болницама су од раније биле познате, али су претходна истраживања централну пажњу усмеравала на друге болести, пре свега на маларију која је у тим крајевима била ендемска, мада су, како је већ наглашено, Микић и сарадници указали на могућност велике, а до тада неуочене, заступљености шпанског грипа.

На чињеницу да су многи српски и савезнички војници у продор ка Србији кренули заражени вирусом „мајке свих нововековних пандемија“, или су оболели убрзо по пробоју фронта, указује и даљи расплет догађаја.

Војник Петар Милошевић из Дречиновца код Књажевца присећао се: „Преко Скопља дошли смо у Урошевац. Ту је наишла нека тешка болест – шпанска грозница, од које сам се и ја разболео. Сви болесни пребачени смо у Приштину на лечење. Ту је много наших помрло од те болести. Ту је мене спасио болничар Милисав из Врбовца бољевачког. Није жалио пешкире и кошуље, целе ноћи мењао ми је мокре облоге. Ту, у болници сам и прездравио. Дотле, моја јединица је отишла за Сарајево. За нас прездравеле имали су разумевања. Од Приштине па све до Ниша пребацивали су нас сељачким колима, и то од села до села.”[335]

Описујући време непосредно по ослобађању територије Македоније и Косова и Метохије и ступању на тло Србије у границама пре 1913. године, занимљиве информације личне природе, без навођења болести од које је оболео, оставио је у својим сећањима телефониста Дринске дивизије Милан В. Ђорђевић Струја:

„Још 24. септембра (7. октобар) осећао сам се болесним, у Цепу, а сутрадан, кад смо стигли пред Лесковац, био сам малак-

---

[334] Живковић, 2016: 94.

[335] Илић, 2022, према: Првуловић Драгослав, *Из наше славне епопеје, наши солунци говоре*, Књажевац: Народна библиотека „Његош”.

сао. Стигавши у јединицу, јавим се команданту. Он поче да виче где сам до сада и одмах да поправим централу. Поче да прети. Ја сам ћутао и почнем са: 'Јављам се на лекарску'. Он продужава са претњама и виком, ја опет само: 'Јављам се за лекара'. Он нареди нареднику: 'Упиши га, па кад се врати доведи ми га'. И ја са још некима одох лекару. Ја остах у болници, а они сви се вратише. У болници се лежало на слами по поду у једној школи, а лекари су били Грци. Нисам имао стрпљења да лежим у болници. Излазио сам у варош, мирисао сам лесковачке ћевапчиће и мислио на другове у јединици, где ли су, шта раде?/" Пишући о даљој судбини, својој и својих сабораца, Ђорђевић додаје: „Неки помреше, а неки одоше. Реших и ја да одем. Лекари ме саветују да још останем, јер температуру сам стално имао. Али кад пође Гудовић, последњи познаник из моје јединице, пођем и ја. /.../ 13. октобра (26. октобра) стигао сам у Ниш и ступио поново у болницу на Црвеном крсту."[336]

Милан Струја не именује болест која га је савладала. А да она у првим данима распламсавања епидемије још увек није била препозната, сведочи Наталија Матић Зрнић која у свој дневник уписује да је већ шестог дана по ослобођењу Врања,[337] била „цела варош болесна", да се и сама разболела и да је лекар установио дијагнозу „бронхијално запаљење". Двадесетак дана после ње разболео се и њен супруг, али њему су новопристигли лекари, који су претходно у Велесу и сами одболовали шпанску болест, дијагностификовали: „грип, шпанску тешку инфлуенцу".[338]

У међувремену су српски војници и њихови савезници, од којих су многи носили и преносили вирус шпанске грознице, наставили свој поход. Наставком победоносног налета ширила се и пандемија. Ниш је ослобођен 12, Крушевац 15, Зајечар 19,

---

336 Ђорђевић.

337 Ослобођено 4. октобра.

338 Матић Зрнић, 2002.

Краљево 22, Чачак 25, Крагујевац 27, Ужице 29, Ваљево 30. октобра... Српска војска је тријумфално ушла у Београд 1, а у Нови Сад 9. новембра. Грађани свих набројаних, као и других градова, дуго су се припремали за свечани дочек ослободилаца. Кришом су, под претњом драстичне казне, шили српске и савезничке заставе. А када су коначно дочекали ослобођење, иако многи од њих већ болесни, дочекивали су заражене ослободиоце, чији број се успут смањивао јер су многи остајали у болницама, борећи се за живот.

Убрзо по ступању ослободичких снага на тло Србије, разболела се и Енглескиња Флора Сендс, на почетку рата добровољна болничарка а тада подофицир српске војске. По ослобођењу Ниша, када су борбе вођене пред Параћином, она је изненада осетила снажну малаксалост. По ослобођењу Параћина, 25. октобра, њен пук је прошао кроз Ћуприју, када се, осећајући велику слабост, јавила у амбуланту. Др Бора је само прокоментарисао: „Ево још једног“ и рекао јој: „Имаш шпански грип и високу температуру, мораш назад у Ћуприју, тамо је прорадила привремена болница, лекар је Грк“. Са додељеним посилним Флора се вратила у Ћуприју; болницу је затекла у очајном стању.

„Стотине војника лежало је на хладним подовима, сви болесни од грипа, упале плућа и исцрпљености“. Уз помоћ посилног успела је да се смести у удобност једне приватне куће. Пошто је три дана непрекидно спавала, опоравља се још неколико дана, уз помоћ др Сишоа, француског ветеринара из њеног пука, који јој је дао неке „коњске лекове“. Потом је отишла да види какво је стање у болници, где јој је једини лекар рекао: „Радите са болницом шта год хоћете, ја сам болестан и идем у кревет.“ И лежао је две недеље. За то време, Флора Сендс је самоиницијативно преузела улогу управника и уз пуну помоћ мештана организовала сређивање и опремање болнице. А у њој су, без лекарске помоћи, сваки дан умирала два до три оболела. Многи од њих су били француски војници из колонијалних трупа,

који су „умирали лакше него српски војници“. Зато је ћупријска болница добила подршку француске команде и француски лекар је, заједно са младим српским медицинарем, долазио два пута дневно у визиту. А при лечењу оболелих коришћен је онај ветеринарски „коњски лек“.[339]

Стање изазвано пандемијом шпанске грознице која је захватила српску војску, али и савезничке јединице које су ступиле на тло Србије, веома је „подсећало на епидемију тифуса 1914/15. године“, како пише у телеграму који је мајор др Душан Радојковић (Пожаревац 1876 – Београд ?/после 1933), резервни санитетски официр Дунавске дивизије, 16/29. октобра послао својим надређенима.[340]

Болнице су биле све пуније, не толико рањеницима, колико оболелима, чији је број свакодневно брзо растао.[341] Конкретније податке о размери епидемије пружају нам извештаји из времена продора и непосредно по његовом окончању, слати из војних болница вишим командама, које је прикупио и публиковао Владимир Станојевић.[342] Тако је 16/29. октобра из завојишта Дунавске дивизије, које је као привремена војна болница било смештено у Нишу, стигао извештај да имају 1.400 оболелих, а да пристижу и нови. Зато су рањени премештени у цивилну окружну болницу, али су грађанске власти 23. октобра (5. новембра) упутиле захтев војним органима да ослободе цивилну болницу, будући да има све више оболелих грађана. Како смо видели у сећањима телефонисте Ђорђевића, он је још 13. октобра (26. октобра) стигао у Ниш и остао у болници на Црвеном крсту.

Нешто касније, када су ратна дејства већ била при крају, 26. октобра (8. новембра), из резервне болнице у Косовској Митровици упућен је извештај да ту и даље лежи 503 војника, наших, фран-

339 Милер, 2013: 275–278.

340 Недок, Тодоровић и Микић, 2018а и 2018б.

341 Недок, Тодоровић и Микић, 2018б.

342 Станојевић, 1938.

цуских и противничких; њих 350 има грип, од којих 150 и запаљење плућа. Сличан извештај упућен је два дана касније из Чачка. У њему пише да је за десет дана рада резервне болнице примљено 610 болесника, да се „данас затекло 377 оболелих“, и да сви болују од грипа, само се за троје сумња на тифус. Сваки трећи болесник има и запаљење плућа. Болест је захватила и варош, где су регистрована 172 оболела, сви од грипа. А како ћемо видети, то је било време када други талас пандемије још није достигао свој „пик“, а много већи број цивила је боловао, и умирао, код својих кућа, не видевши болницу, а често ни лекара, нарочито по селима.

Извештај упућен 6/19. новембра из привремене војне болнице у Паланци, која је оформљена двадесетак дана раније, указује да је на лечење примљено више од 300 болесних и рањених. Махом је реч о војницима који су отпуштени из болница на југу, па су, идући за својим јединицама, неопорављени стигли до обале Дунава, веома изнурени и изморени. Има и оних који су се вратили из аустроугарског ропства, са грипом и запаљењем плућа. Многи подлежу болести, а ликвидант мртвачких сандука је обавестио управу болнице да мора да прекине са ликвидацијом, јер нема довољно материјала. Истовремено, грип са запаљењем плућа и срдобоља владају и међу грађанима, а нема лекара. Заузимањем Кола српских сестара биће набављен недостајући материјал, а болница премештена у касарну.[343]

Сличне податке оставио је бивши начелник санитета Врховне команде пуковник др Роман Сондермајер. Он је почетком новембра, непосредно пред и по завршетку ратних дејстава, враћајући се у Србију са Крфа, обилазио војне болнице установљене на линији продора и у своју приватну бележницу записивао стање које је затекао више од месец и по дана после пробоја Солунског фронта и проласка српске војске.[344] Затекао је

---

[343] Станојевић, 1938.

[344] Сондермајер, 1918: АСАНУ – ИЗ 14559 I-1. Датуми са краја октобра, по јулијанском

оболеле који су ту дуго лежали, споро се опорављајући и умирући у великом броју.

Сондермајер је у болници у Приштини, 21. октобра (3. новембра) затекао 256 оболелих, углавном од грипа, од којих око 100 има упалу плућа. О упокојенима у овој болници нема забелешки, али увидом у књигу умрлих цркве у Новацима код Уба, уочава се накнадни упис из 1919. године који сведочи да се ту два дана по Сондермајеровом обиласку, 23. октобра (5. новембра) од пнеумоније упокојио војник Милан Мајсторовић из Тулара.

У Митровици је др Сондермајер 23. октобра (5. новембра) регистровао 350 оболелих од грипа, а 150 са запаљењем плућа.[345] Записао је и да су ту, током протеклих десетак дана, од када су вођени прецизнији болнички протоколи, умрла 53 пацијента, 7 у последњих 24 часа.

Обилазећи Краљево, др Сондермајер је 26. октобра (8. новембра) констатовао да у два болничка објекта нема других заразних болести осим грипа са пнеумонијом и да дневно умиру 3 до 4 пацијента, те да је од 1.050 лечених умрло 42. Потом је обишао и болнице у Чачку и констатовао да у резервној болници у хотелу *Касина* лежи 169 пацијената и да „осим случајева грипа са упалом плућа, нема других заразних болести". У окружној болници је било примљено 610 пацијената, од чега 60 цивила, а умрло је њих 24.[346] Да је и болница у Рашкој била пуна оболелих од инфлуенце, сведочили су др Радосављевић и др Драгић.[347]

Неопходно је да се нагласи да је др Сондермајер констатовао да су од 53 преминула у Митровици њих 42 били српски војници,

---

календару.

345 Број оболелих је исти као у раније поменутом извештају (Станојевић, 1938) послатом три дана после Сондермајерове посете (?!).

346 Недок, Тодоровић и Микић, 2018б: према оригиналу: АСАНУ, Историјска збирка, 14559 I-1.

347 Радосављевић, 1925; Драгић, 1980: 124.

6 ратни заробљеници, а 5 француски војници. Истражујући меморијале страдалих ослободилаца, Бранко Богдановић је утврдио да апсолутна већина Француза, који су преминули на тлу Србије, а потом пренети на војна гробља у Зајечару и Београду, није страдала у ратним дејствима, већ да су умирали по њиховом окончању, у војним болницама.[348] И француски лекар др Готје је констатовао да француски војници у Смедереву „не преболеше тешке болке већ кости оставише овде".[349] Конкретније податке о томе оставили су у својим сећањима француски лекар мајор др Мије и тада млади француски војник, касније новинар, књижевник и професор Луј Кордије.[350]

Др Мије индиректно указује да, када је његова јединица била у Књажевцу, 17. октобра 1918,[351] у болници није било неких већих проблема. Четири дана касније, 21. октобра, док су били у Неготину, имао је двојицу пацијената, од којих је један „имао једну врсту заразног грипа тако да је вечерас умро".

Недељу дана касније, у Књажевац је стигао Луј Кордије и затекао стање потпуно другачије од онога какво је било када је ову варош напустио др Мије: „Све више и више" Француза је почело да оболева „од такозваног шпанског грипа који пустоши и у Француској". У наредном периоду је умрло и у Књажевцу сахрањено њих 27. Мије даље одлази у Мајданпек где 7. новембра пише: „Грип је у великој мери захватио јединице које сретамо. Стрелци – пешаци рекоше ми да су евакуисали 400 болесних од грипа од укупно 750 људи. Афрички стрелци су много оболели, један Мароканац је умро." А да се подсетимо, Флора Сендс је забележила

---

348 Богдановић, 2018: 271, 383, 412. и др.

349 Дукић, 2010: 60–70.

350 Спасић, 1968 и Спасић, 1986. Наведени аутор је у своја два чланка објавио преводе дневника које су поменути Французи после Великог рата објавили у својој домовини. Овде коришћено према: Илић, 2021а.

351 Датуми по грегоријанском календару.

да су француски војници из колонијалних трупа „умирали лакше него српски војници“.[352]

У међувремену се ситуација додатно погоршала и у Неготину, у који је стигао и Кордије. Он 4. новембра примећује: „Много умиру у Трећем колонијалном пуку. Рекло би се да су чекали да дођу до Дунава сви ти намучени људи чија је снага за два дана нестала. Треба о свему да водим рачуна, од подизања даски за мртвачке сандуке и њиховог преношења до столара, што чине немачки заробљеници, огромни драгони, до копања гробова. Сваког јутра сахрањујемо десет до дванаест другова. И сваки пут је то врло потресна церемонија.“

Десетак дана касније, док описује олакшање због капитулације Немачке и завршетка рата, Кордије примећује: „Али јутрос, исто смо сахранили осам лешева; све у свему 361 их је отишло, умрло или евакуисано, од кад смо овде“.

Нешто касније, 29. новембра, када се затекао у Зајечару, Кордије бележи: „Овде је 54. колонијални пук који исто тако сахрањује своје људе пуним колима“.[353] На зајечарском градском гробљу сахрањено је 85 француских војника умрлих од 20. октобра до 16. децембра, од којих је 16 припадало 54. колонијалном пуку.[354]

Како видимо, поменути извештаји, Сондермајерове забелешке, као и дневничке белешке Француза сведоче о бројним оболелима који су остајали у болницама дуж линије продора, али се на основу тренутно расположивих информација не може утврдити број оболелих, као ни број преминулих, осим парцијално. Анализа књиге умрлих из Паланке указала је на смрт 36 српских и једног француског војника, као и 51 ослобођеног интернирца, међу којима су била и двојица Италијана и четворица Руса. У књизи умрлих цркве у Јагодини регистрована је смрт 14 српских

[352] Милер, 2013: 275–278.

[353] Спасић, 1968 и Спасић, 1986; према: Илић, 2021а.

[354] Илић, 2021а.

и два француска војника, као и 38 интернираца повратника, међу којима су била и тројица Италијана. У Ћуприји је умрло 12 француских војника и 6 интернираца.[355]

За сада остаје отворено и питање колико је војника у свом походу ка отаџбини шпански грип „пренело на ногама", не осећајући никакве или бар не тешке симптоме. Или су, иако оболели, желели да наставе даље, попут поменутог Милана Струје, који је болестан напустио болницу у Лесковцу, али је затим морао да настави опоравак у Нишу. А они су били главни извор даљег ширења заразе – такозвани суперпреносиоци.

Док су српске и савезничке јединице напредовале ка отаџбини, позадински састав је остао у Грчкој, где је пандемија већ увелико владала. Новине *Велика Србија*, које излазе у Солуну, 5. октобра (22. септембра по јулијанском календару) објавиле су да „шпанска грозница страховито пустоши исцрпљене и малаксале редове у Немачкој", а нешто касније, 1. новембра (19. октобра), на дан када је српска војска ушла у Београд, објављено је да болест хара Грчком и да власт у Атини намерава да затвори и судове, као што је већ затворила школе које су привремено реквириране „ради настањивања породица које станују у већем броју у једном стану".[356] У то време оболевају и многи грађани Србије који су по службеним дужностима остали у Грчкој, попут поменутог председника војне лекарске комисије на Крфу пуковника др Милана Пецића,[357] или др Воје Маринковића, министра трговине, који је „оболео од шпанског грипа те је морао одложити свој долазак у Београд".[358]

У таквим околностима, др Александар Алекса Савић (Ужице, 1978 – Ниш 1928), утемељивач српске бактериологије, члан Ме-

---

355 Видети даље, у другом тому.

356 Велика Србија, 1918.

357 Кривошејев и Станојловић, 2020: 163–166.

358 *Правда*, 30. 11. 1918.

ђународне комисије за хигијену и заразне болести, касније министар народног здравља, на Крфу пише и у тамошњој Државној штампарији министарства војног штампа мали приручник *Инфлуенца*, у којем износи сва тренутна сазнања о актуелној болести и даје практичне савете како се са њом борити.[359]

Тада су и *Српске новине* са Крфа 5. новембра (26. октобра по јулијанском календару) објавиле чланак са насловом *Грип*. У њему су обавестиле јавност о састанку одржаном у Паризу, на којем су претресана сва важна питања везана за епидемију. Између осталог, наводе и да је утврђено да Шпанија није била почетно жариште, „будући да је грип дејствовао у Немачкој пре него што се појавио у Шпанији".[360] Нешто касније (8/21. новембра) *Српске новине* извештавају читаоце да епидемија у Паризу нагло опада, а објављена је и умирујућа информација да се појавила и вакцина коју су развили Енглези.[361] Непун месец касније, 4/17. децембра, лист *Правда* из Београда је објавио да је француски санитетски одсек пронашао серум против шпанске грознице који је успешно употребљен код неких војних јединица.[362]

Очигледно је да су српске формације свој ослободилачки поход спроводиле оптерећене последицама епидемије, ширећи је, у свом ослободилачком налету, по јужним деловима отаџбине, али је и њих, у севернијим деловима Србије, дочекивало такође оболело становништво. Да је степен зараженост био веома велики, сведочи чињеница да је, у циљу спречавања заразе, предлагано да се прогласи карантин за саобраћајна средства. Командант Прве армије војвода Петар Бојовић је изричито био против тога, постављајући као апсолутни приоритет довршетак акција ослобођења. У телеграму послатом Врховној команди, испред Крагујевца, 13/26.

---

359 Савић, 1918.

360 *Српске новине*, 1918.

361 *Српске новине*, 1918.

362 *Правда*, 1918. Како је већ наглашено, ни једна од тих вакцина није била ефикасна.

октобра, Бојовић наглашава да даљи успех операција зависи од могућности достављања хране, муниције, обуће, одеће и других потреба, „од Велеса до Раље“, што би карантинске мере отежале, па и онемогућиле. Уз то, војвода Бојовић наглашава да карантин и не би имао сврхе „јер се ради о болести од које и онако болује цела армија и становништво“.[363] Управо ова тврдња додатно поткрепљује изнету претпоставку да је велики број војника, под налетом адреналина, са жељом да што пре ослободи своју отаџбину, болест „пренео на ногама“, са или без изражених симптома.

У СРБИЈИ

Други талас шпанске грознице је, као и први, до територије Грчке стигао веома брзо пошто је почео да се развија у француским лукама, вероватно и пре него што се проширио континенталним делом Европе. Разлог брзог преноса вируса до Грчке је везан за потребе хитне испоруке ратног материјала и транспорта јединица на фронт. Зато су оба таласа до територије окупиране Србије стигла нешто касније, будући да су се ка Србији кретали другим правцем и спорије, преко Аустроугарске. Први талас је у Београду регистрован више од два месеца по оболевању српских војника на Крфу, а неколико дана по објави постојања болести у Хрватској. Што се другог таласа тиче, први оболели на територији Хрватске су се појавили већ крајем септембра, око месец дана пошто је други талас експлодирао у Француској, одакле се брзо, вероватно већ крајем августа, пренео на Грчку. По свему судећи, болест је тада већ увелико харала и Црном Гором.[364]

---

[363] Ник, 1969, 236–237.

[364] Према расположивим подацима, болест је у црногорским селима свој данак почела да односи већ током августа (Кордић и Ашанин, 1985). Могуће је да је датирање по јулијанском календару.

На основу до сада доступних информација, тешко је да се одреди када су регистровани први оболели на територији још увек окупиране Србије, али би могло да се претпостави да се то догодило када и у Хрватској, крајем септембра. Реална је претпоставка да се болест континентом ширила главним комуникационим линијама железничког и друмског саобраћаја и да је из правца Аустроугарске прво стигла у Београд, преко Земуна, где је у октобру регистровано 300 смртних случајева.[365] Одатле се даље преносила по северним деловима Србије, али је у јужне области стигла након доласка ослободилаца. Тако се, што се тиче правца ширења вируса, територија Србије нашла у својеврсним „епидемијским маказама".

У тренуцима када су српска и савезничке војске биле у ослободилачком налету, београдска окупациона штампа, за разлику од загребачке,[366] по свему судећи не преноси информације о појави новог, морталнијег таласа пандемије у Европи. Последње уочене вести су оне поменуте из јула, из времена првог таласа. Ово речито ћутање окупационих медија, које је за циљ имало спречавање ширења панике, тим пре што је крај рата, неповољан за окупациони режим, већ био известан, изненада је прекинуто једним штурим, скоро скривеним обавештењем. Лист *Народ* је 22. септембра, без наслова и у само пет речи, известио: „Према Цајту, у Пешти бесни шпански грип".[367] Вероватно у том тренутку нови талас пандемије још није стигао до Београда, а могуће ни до Загреба, али је свакако био „пред вратима". И сада недостатак информација из медија надокнађује белешка Наталије Аранђеловић. Она је, непун месец касније, 6/19. октобра, у свој дневник уписала:

---

365 Radusin, 2012б.

366 Видети: Хутинец, 2006.

367 *Народ*, 22. 9. 1918.

„Грдан свет умире од ове шпанске грознице (то је нека сорта куге), нарочито онај који је наклоњен туберкули, томе нема спаса. Ту заразу су донели Немци из Азије (СИЦ!). Страшно да нам ту дођу са том заразом. Данас је умрла бароница Цувај, Марка Лека ћерка, Фотићева Мара, Ник Николић адвокат. Грозно је време настало. Пребројаћемо се на крају рата. Бог милостиви нека нас све сачува. Овде хватају господу да копају гробове војски. Немци по триста дневно умиру од заразе. А хватају ноћу за кулук. Треба се склонити и не излазити, већ само када се мора.“[368]

По свему судећи, будући да „грдан свет“ већ умире, други талас пандемије се у Београду појавио нешто раније, вероватно крајем септембра, око месец дана пошто је пандемија „експлодирала“ у француским лукама, одакле је брзо пренета на Солунски фронт, да би масовније умирање почело у октобру, као и у Хрватској.

Могло би да се претпостави да се из Београда шпански грип главним путним и железничким комуникација ширио даље по Србији, до окружних и среских вароши, а затим по селима. Тако се прве спорадичне смрти од запаљења плућа у парохији цркве у Рабровици, у селу Дивци испред Ваљева, региструју већ крајем септембра, да би масовно умирање почело од 7/20. октобра.[369] Слична ситуација се уочава и на територији парохије цркве у Радљеву код Уба.[370] Током прве трећине октобра, масовно умирање је почело и у Смедеревској Паланци, као и у северном делу Ужичког округа, у Ражани, док је у Аранђеловцу почело нешто раније, још током септембра.[371]

---

368 Аранђеловић, 2018: 412.

369 Кривошејев, 2020б; Кривошејев, 2021.

370 Видети даље, у другом тому; на основу матичне књиге умрлих цркве из Радљева.

371 Видети даље, у другом тому; на основу матичне књиге умрлих цркава у Паланци, Ражани и Аранђеловцу.

У Ваљеву је масовније умирање почело 7/20. октобра. По свему судећи, Радљево и Дивци, који се налазе на путу ка Београду, али и поред железничке пруге, са својим станицама, могли су бити транзитна микрожаришта из којих је шпанска грозница стигла у Ваљево, одакле се даље распростирала по окружењу, а врло брзо, пре него у само Ваљево, стигла је и до граничне области са Ужичким округом.

Села, нарочито она брдско-планинска, ван главних комуникација, јесу била релативно изолована, али су поједини становници ради различитих потреба повремено одлазили у град. Ту су долазили у контакт са веома вирулентним вирусом, те су болест доносили у своју кућу, одакле се брзо ширила по селу, али и преносила у суседна насеља. Томе су доприносили и обичаји посећивања болесника, ради подршке, помоћи или доношења понуда, ако је у ратним условима имало шта да се донесе. О томе сведоче примери из ужичког краја. Адријана Чумић и Драгиња Јанковић су се разболеле када су из суседних села, где су се удале, дошле да обиђу оболеле родитеље, односно сестру.[372] А лоше хигијенске навике, колективно, задружно становање и низак стандард живота, који је у ратним условима довео и до веома оскудне исхране и смањеног имунитета, учинили су своје.

Како је већ наглашено, Ваљевка Перка Спасенић се сећала: „Пре него што су наши требали да дођу завладала је шпанска грозница у толикој мери да је по троје-четворо у кући умирало од ње, па и цела породица".[373] А „наши" су у Ваљево стигли 30. октобра,[374] једанаест дана после Наталијиног уписа да у Београду „грдан свет умире".

У књизи умрлих ваљевске цркве, у коју су уписивани покојници и из околних села, током лета се спорадично срећу смрти

372 Ђенић, 1985.

373 Трајковић, 1980: 73.

374 Кривошејев, 2018.

услед пнеумоније, да би тај узрок током септембра мало учестао. Масовније умирање почело је 20. октобра, десет дана пре уласка српске војске. Потом се већи број умрлих од последица пандемије уочава и у другим, ближим и удаљенијим сеоским насељима. У некима пре, у другима касније.[375]

Након капитулације Бугарске, 30. септембра 1918, појачана је офанзива ради брзог ослобођења источне Србије. Првој српској армији, под командом Петра Бојовића, придодата је и француска коњичка бригада генерала Гамбете. Француске јединице су Књажевац ослободиле 16, Зајечар 19, а Неготин 21. октобра, док је први смртни случај услед шпанске грознице забележен 4/17. октобра у селу Вражогрнац, које се налази на излазу из Зајечара према Неготину. Имајући у виду период инкубације и боловања, неоспорно је да је и овде епидемија завладала „пре него што су наши требали да дођу". Будући да је Вражогрнац један од већих железничких чворишта Тимочке крајине, реално је да се претпостави да се епидемија прво из правца Дунава спустила до територије Тимочке крајине пругом. Тако почиње њено ширење да би додатно ескалирала након доласка ослободилаца и прослава уприличеним у њихову част.[376]

Поред наведеног правца ширења, од севера ка југу, са територије Аустроугарске, до Београда, па даље, епидемија шпанске грознице је, како смо већ видели, имала још један коридор продора на територију Србије, са југа. Преносиоци су били војници који су журили да ослободе отаџбину. Видели смо и да је телефониста Дринске дивизије Милан Струја прве симптоме болести осетио 7. октобра, пред Џепом. И у Врању је масовно оболевање почело непуних недељу дана по доласку и дочеку ослободилачке

---

375 Кривошејев, 2020б; Кривошејев, 2021.

376 Илић, 2021.

војске.[377] Вероватно и у већем делу јужне, као и у појединим деловима источне, али и централне Србије.

Сачувана су сећања Чедомира Николајевића из Села Врмџа поред Соко Бање:

„Онда дођоше наши Срби, солунци и ослободише нас. Некако у тој време, дође и шпанска грозница. Тако су ју звали. Много људи у Врмџу и сокобањски крај је тад поумрело од ту болес. Ако се добро сећам, почела је негде у почетак новембра 1918. и трајала негде до у почетак маја 1919. Највише људи је поумрело у новембар и децембар 1918. Једноставно људи попадају у кревети, поплаве, кашљу кај могарад, бљују крв и брзо умрејју. Страшно било. Мене и све наше, срећом, та болештина је обишла и остадосмо здрави од њу.“[378]

Могло би да се претпостави да је и на југу, као и на истоку, до појединих севернијих делова територије, вирус могао бити пренет и раније, али да је, услед процеса инкубације (релативно кратког) и тока болести, масовна смртност уочена тек након доласка ослободилаца и повећања концентрације вируса. У сваком случају, неоспорно је да су масовни дочеци војске знатно допринели убрзаном ширењу болести. Тако Флора Сендс описује како је болесна, толико да није могла ни да хода ни да стоји, ујахала у Параћин, где је „читав град изашао на улицу; сви су клицали и пљескали, стављали су цвеће на вратове коња“.[379]

То је било време када је масовно умирање узимало маха у још неослобођеном Београду, одакле се болест ширила на такође неослобођене северне и централне делове Србије. Али и ту су постојале енклаве до којих је епидемија стигла нешто касније. Тома Миленковић је констатовао да је шпанска грозница у Трстенички срез стигла са ослободиоцима, будући да је

---

377 Матић Зрнић, 2002. Врање је ослобођено 4. октобра.

378 Никодијевић, 1990; видети и: Јевтић, Тошић Малешевић и Младеновић, 2021, 27–28.

379 Милер, 2013: 275.

Трстеник ослобођен 17. октобра, а да су прве жртве пандемије регистроване једанаест дана касније.[380] По свему судећи, овај део централне Србије је, сплетом околности, накратко одолевао налету епидемије, што се не односи на релативно суседну Јагодину, у којој је почетак масовног умирања регистрован 3/16. октобра, девет дана пре него што су је напустиле окупаторске трупе.[381]

Пре ослобођења, након појаве морталног таласа шпанског грипа, медицинска брига је у Београду појачана, колико је то било могуће у условима када се окупациона власт већ увелико припрема за повлачење. Својеврстан симбол сећања на то време данас представља неформални назив старе царинарнице у београдском пристаништу. Она је у време пандемије шпанске грознице била претворена у карантин, због чега се и данас назива *шпанска кућа*.

Приликом налета морталног удара пандемије, болнице у Београду су и даље радиле, али у отежаним условима и не у пуним капацитетима. Лекара је било али недовољно. Описујући сећање Београђана на то време, др Милорад Драгић пише како је стари београдски лекар Драгољуб Драги Николић, „у униформи српског санитетског потпуковника, по одобрењу аустријских власти и праћен аустријским војником који је имао пушку на рамену, обилазио болеснике. Када се непријатељ повукао из Београда, заробљени лекар аустријске војске др Ризмондо из Шибеника и апотекар Владимир Шифер, скинули су аустријске униформе и придружили се др Николићу у указивању лекарске помоћи оболелом становништву Београда“.[382]

Други градови су вероватно били у знатно неповољнијем положају од Београда, Ваљево сигурно. Број лекара и другог ме-

---

380 Миленковић, 2007: 161–162.

381 Видети даље у другом тому; на основу матичне књиге умрлих цркве у Јагодини.

382 Драгић, 1992, 147.

дицинског особља, као и санитетски капацитети су у Србији и пре рата био мали, али су у тренутку распламсавања пандемије сведени на минимум. Још 1915. године, од тифуса су умрли др Селимир Ђорђевић, др Драгиња Бабић, др Павле Војтех и многи други које су трајно или привремено радили у Ваљеву. Они који су преживели, попут др Јордана Стајића, др Владимира А. и др Владимира П. Поповића, са српском војском су се повукли преко Албаније. Током окупационог периода, окружна болница у Ваљеву је радила, али нема довољно расположивих информација о њеним кадровима. Познато је да су о здрављу становништва бринули малобројни аустроугарски лекари, попут др Таусинга, и то, по сећању Ваљеваца, веома коректно,[383] али епидемија је налетела нагло, у тренутку када су се они спремали да напусте Србију или су је већ напустили. Једино стручно лице коме је Перка Спасенић могла да се обрати за савет био је апотекар.[384]

У оваквим околностима сигурно је било премало компетентних који су могли не само да лече оболеле, већ и да региструју њихов број. Зато је становништво вароши на почетку морталног таласа епидемије било у већој мери препуштено само себи. Такво стање се донекле поправило после ослобођења Ваљева, када је по повратку санитетских кадрова са Солунског фронта успостављен стабилнији рад болнице, а пријемни капацитети проширени привременим отварањем заразног одељења у зградама судова.[385]

За разлику од урбаних насеља, стање у селима, нарочито оним забаченијим, удаљеним од вароши, било је неупоредиво лошије. Ту је сеоско становништво било скоро у потпуности препуштено на милост и немилост епидемије чији је мортални талас

---

[383] Перка Спасенић се сећа да су аустријски лекари грађане Ваљева лечили „свесрдно“ (Трајковић, 1980: 73), а што се тиче др Таусинга из Вараждина, он је, после ослобођења, када више није био официр окупационе војске, проглашен за почасног грађанина Ваљева (Ранковић, 2007: 206–207).

[384] Трајковић, 1980: 73.

[385] Кривошејев 2021.

нагло, неочекивано дошао и за кратко време се завршио, односећи бројне жртве. По удаљеним, забаченим селима становништво је масовно оболевало код својих кућа, само се лечило (или се није лечило!) код својих кућа и умирало код својих кућа, не видевши лекара, а ни свештеника.

Не само да болесни понекад нису могли да о свом стању обавесте најближе, јер су и они били оболели, неки су проналажени упокојени и више дана после смрти, већ ни здрави нису могли да благовремено обавесте свештеника о смрти својих сродника и укопу који су сами, без опела, обавили на сеоским гробљима или породичним имањима, удаљеним од цркве. А и свештеника није било довољно. Многи од оних који су преживели а нису се повукли са српском војском, сада су се налазили у интернацији. Зато су поједине њихове преостале колеге водиле црквене књиге у више различитих цркава. Тако, између осталих, ваљевски парох М. Јеротић и рабровички Лукић, замењујући интерниране колеге Светозара Петровића, Чедомира Вићентијевића и Бошка Миловановића, уместо њих воде црквене књиге у Бранковини и Јовањи. Грачанички парох А. Јеремић врши уписе такође у Јовањи и Бранковини. У таквим околностима масовног умирања, протоколи умрлих нису могли да буду вођени хронолошки већ, условно речено, територијално. Свештеници су уписивали групе умрлих из једног села, у неколико повезаних дана, а тек потом уносили податке о упокојенима који су умрли раније у другом, удаљенијем селу, о чему их је неко обавестио, или су сами установили ако су којим случајем успели да стигну на неку од бројних сахрана.[386]

О трагичности стања по селима најбоље сведочи потресна забелешка коју је прота Милан Д. Смиљанић уписао у књигу умрлих цркве у Сирогојну:

„Ова је зараза тако брзо узела маха да су целе фамилије лежале болесне, а да нико није био здрав, да нико није имао боле-

[386] Кривошејев, 2020а; Кривошејев, 2020б; Кривошејев, 2021а.

сницима додати воде или подложити пећ. Умирало је много. Понегде су мртви лежали са болеснима по 3-4 дана јер није имао ко да их сахрани. Често су жене саме копале раке и сахрањивале. У једну раку двоје, троје је закопавано. /.../ Понеке су куће сасвим опустеле. Пошто има много мртвих, а ова ми је књига мала, почех овако рубрике на двоје раздвајати, да би све у овај протокол могло стати".[387]

Вредно је помена и сећање о дешавањима у фамилији Коларевић из Брезовца код Аранђеловца које је Рајни Коларевић препричавала њена свекрва Живана.[388] Она је причала како се, пред крај рата, у Коларевићима појавила некаква болест коју су именовали само као „чума". Роса, супруга Срећка Коларевића је, напрасно, враћајући се из воденице, осетила велику слабост: „ухватила је изненада и ватра и грозница и зима". Истовремено је добила и снажне халуцинације, које могу да прате грозницу: „види" мече, куче, јуне, човека који седи насред пута којим треба да прођу, жену у црном која јој отима сито... Пала је у постељу, а за њом су се разболела и њена деца. „И за шест јој дана њу шесторо умру; сва деца њена. Сина јој Марка одведу код Максима, њеног поочима, где претече једва. Нема ко кога да сарани. Само Срећко, тај трећепозивац био, није отишао у рат; осто био код куће. И то задње дете кад је занемогло, пуста мајка у мукама вели, пребира јој се по души: Немојте да га сарањујете, најпре ћу ја умрети, па га сараните са мном /.../ Нема ко ком ни да копа раку. Отишле Живана и та Јелена да копају раку". Иза деце умрла је и Роса. „И најпосле кад је било, њен човек иде преко вотњака и кука. Носи мртваце на гробље".

Према Рајнином мишљењу, до страдања је дошло зато што је Роса одговарала утварама које су јој се, при халуцинацијама, причињавале. „Она је требала да ћути, није требала да говори

---

387 Ђенић, 1985.

388 Коларевић 2020, 310–313.

ништа. Ко та моја свекрва, ништа није говорила и ништа њу није снашло".[389]

Према наведеним сећањима, од „чуме" је страдало шесторо Росине деце, а затим и она; међутим, увидом у Протокол умрлих брезовачке цркве,[390] Роса је прва страдала у фамилији Коларевић, а потом две њене ћерке, док су остале четири жртве из фамилије биле из других блиских породица. Уз Срећкову супругу и две ћерке умрли су супруга, син и ћерка његовог брата Григорија, а потом, последња је умрла Јелена Коларевић, супруга почившег Перише, вероватно она иста Јелена која је претходно копала раке и сахрањивала своју родбину.

Разлоге за овако масовно умирање по руралним, забаченим крајевима, значајно масовније него у граду и приградским сеоским насељима, можемо тражити у различитим чињеницама.

Знатно мања смртност у урбанијим срединама, са гушћом насељеношћу и квалитетнијим саобраћајним комуникацијама, што погодује брзом ширењу заразе, на први поглед делује парадоксално, али је и директно повезана са свакодневним животним навикама. Оне су у изразито руралном окружењу подразумевале знатно нижу здравствену културу и хигијенске навике. То се првенствено односи на специфичности егзистенције породичних задруга у руралним пределима, са великим бројем чланова домаћинства и својеврсним полуколективним смештајем, исхраном из истих посуда, као и на непознавање и непримењивање основних мера превенције и самолечења. А ратни услови и немаштина су додатно утицали на смањење имунитета.

На начин живота на селу указује Милован Лукић, када на основу сећања савременика, генерално, не прецизирави време и болест, описује прилике у Рачанском срезу: „Кућа је била обич-

---

389 Коларевић, 2020.

390 Видети даље, у другом тому, у поглављу посвећеном епидемији на територији општине Аранђеловац.

на шупа, где је била скроз отворена до крова. У спаваћу собу, где је цео дан уношена мокрина од обуће и од одела, а ноћу сва обућа сушена и остало мокро одело и то са чељадима у просторији где спавају. У оваквим приликама није ни чудо што је умирање било велико, особито код деце. Запамтио сам да је из суседних кућа за недељу дана умирало по троје, па и четворо деце".[391]

Становништву забаченијих брдско-планинских крајева, са отежаним комуникацијама, у знатно мањој мери је била омогућена лекарска нега која је жељима вароши и њој ближих села била нешто доступнија, нарочито по ослобођењу и повратку санитетских кадрова са Солунског фронта. Разбољевали су се и лечили сами, далеко од вароши и лекара; или се нису лечили.

За слабљење општег имунитета велики утицај имала је и исцрпљеност организма, изазвана ратним условима, пре свега недовољном и неадекватном исхраном, што се нарочито одражавало у забитим, заосталим, сиромашним крајевима. Тако Лукић указује и на следеће: „У селима Среза рачанског и Бајиној Башти владала је глад и разне болештине. Становништво је млело кочање, јело коприве. Сељаци су носили на леђима жито из Ваљева и Шапца. Жене у селу давале су дукате за кило соли." Сличну ситуацију описује и Радован Требињац: „Према упутима дошла је свеколика сиротиња, из среза да прими жито, али га није добила, нема... /.../ гледао сам како људи угинуле коње черупају као гаврани."[392]

На глад у забаченим крајевима, као значајан фактор за драстично опадање општег имунитета, битног за борбу организма са болешћу, указује и чињеница да су, према записима из ужичке *Књиге умрлих*, у Дрежнику, у селу у којем је, у ужичкој парохији мортални талас пандемије био најфаталнији, у јуну 1917. године регистрована чак три смртна случаја „од глади", и то особа са различитим презименима, односно из различитих породица.

---

391 Лукић, 2014.

392 Лукић, 2014.

У времену ослобођења, које је било и време смрти, општи контраст који се сретао на сваком кораку, са одушевљењем због краја ратних страдања и очајем услед последица пандемије, упечатљиво описује Француз Луј Кордије. Осврћући се на долазак у Зајечар 29. новембра 1918. године, он бележи: „Видели смо опет Зајечар, у блату и снегу, уз радосно играње кола и посмртне поворке“.[393]

Ова кратка белешка указује на несагледиве последице, не само са демографског аспекта већ и са аспекта људских, појединачних и породичних трагедија. Пандемијска болест тешко да је заобишла било коју општину. Нека насеља су буквално десеткована, а поједина огњишта угашена. Неки од војника, који су преживели све страхоте шестогодишњег ратовања од 1912. године, живи су се вратили са Солунског фронта и умрли на кућном прагу. На један од таквих примера указује др Драгић, који је 1914. године прекинуо студије медицине у Берлину, и преко Русије се вратио у Србију, а потом преко Албаније повукао у Грчку. Описујући свој пут у другом правцу, од Солуна ка Србији, др Драгић пише: „Сећам се једног мог доброг ратног друга, активног поручника. /.../ Он је дошао на Солунски фронт жив и здрав и после пробоја овог фронта заједно са нама дошао до свог родног Краљева, радостан да види своју мајку. И састао се са својом мајком, али захваћен шпанским грипом кроз два дана је умро.“[394]

Други српски војници, који су кроз кишу куршума и шрапнела журили да што пре загрле своје најдраже, затекли су празне куће. Управо у време када је у Краљеву умро Драгићев пријатељ и саборац, у граду на Ибру се са својом јединицом стационирао и резервни официр, писац *Српске трилогије* Стеван Јаковљевић. Више дана је чекао да добије одсуство, а када му је то коначно омогућено, кући у Крагујевац је стигао дан после мајчине сахране.[395]

---

393 Спасић, 1986.

394 Драгић, 1992: 147; Драгић, 1980б.

395 Јаковљевић, 2009.

Драстичне примере сличне трагедије помиње и др Изабел Хатон, припадница мисије Болнице шкотских жена. Описујући дане које је провела у болници у Врању, записала је: „Демобилисани ратници из овог краја који су се враћали са фронта, затицали су пусте куће. Њихове жене или деца, или сви редом, помрли су од шпанске грознице само који дан пре њиховог доласка кући. /.../ Скоро свуда се чуо лелек и нарицање уместо смеха и весеља.“[396]

Сећајући се тога времена, др Јован Кујачић је написао да је „у Врању страх попут нарастајуће плиме“.[397] На стање у Врању се у свом *Дневнику* осврнула и добровољна болничарка Наталија Матић Зрнић,[398] а сачуване су и болничке листе оболелих примљених на лечење,[399] о чему ће даље бити више речи.

Породичне трагедије, сличне овим забележеним у Крагујевцу, Краљеву и Врању, дешавале су се широм Србије. Тако је у Стрмову, поред Бајине Баште, забележено да је резервни поручник српске војске Витомир П. Симеуновић стигао болестан са Солунског фронта. Убрзо је преминуо, а за њим још 6 чланова његове породице. Преживео је само стриц Велисав и његова ћерка Драгиња. Марковић С. Милош, редов трећег позива, стигао је кући и одмах преминуо, а редов Миливојевић М. Димитрије умро је у суседном селу Злодолу, не дочекавши да пређе праг родне куће.[400] На тлу отаџбине, а опет далеко од свога огњишта, масовно су умирали и многи ослобођени ратни интерници и заробљеници, о чему сведоче уписи у црквене књиге из Паланке и Јагодине.[401]

---

396 Антић и Вуковић, 2008, према: Хатон, 1960.

397 Кујачић, 1929, 33–34; према Кнежевић, 2000.

398 Матић Зрнић, 2002.

399 Антић и Вуковић, 2008, према: Хатон, 1960.

400 Јосиповић, 2020.

401 Видети даље, у другом тому.

Своје успомене на те дане забележила је у аутобиографији и Милица Јаковљевић Мирјам.[402] Описујући стање у Крагујевцу уочи одласка окупаторских трупа, она пише: „Здрави смо били, само измршавели од слабе исхране, туге и бриге. Једнога дана звоно на Великој цркви огласи се да је неко умро. /.../ Звони истога дана још два пута. Зазвони и сутрадан, и поче свакога дана. Умираше младе жене и старе, усахле мајке. Не схватамо још да је то епидемија. Трчимо да носимо свећу и цвеће, целивамо мртвце и ширимо страшну болест."

Звона су наставила да звоне и по доласку ослободилачке војске, непрекидно. Услед радости, у кући Јаковљевића као да није било места за страх, нарочито од када је стигло писмо од брата Стевана, који их обавештава да је у Краљеву, и да ће за који дан узети одсуство и доћи у Крагујевац. После почетног одушевљења, мајка је рекла: „Децо, ја ћу да легнем. Изнури ме грозница". Ни сестри Зори није било добро, а убрзо је изнуреност осетила и Мирјам. Докторка Шнерсен[403] је прегледала мајку и рекла да није опасно, али се то вече она онесвестила. Докторка је констатовала да је срце ослабило услед грипа и дала јој инјекцију. Сутрадан ју је прегледао и доктор Антић, који је рекао сестрама: „Нема јој спаса, кроз два сата биће јој крај". И умрла је, 28. октобра (10. новембра), не дочекавши да види сина.

У то време, шпанска грозница је харала и у ослобођеном Крушевцу, где је од ње подлегао и професор, некадашњи министар Добросав Добра Ружић, док је његова ћерка Вида (будућа супруга Милоша Црњанског) прездравила.[404]

Сећајући се тога времена, и Београђанка Милица Бабовић Бакић је сведочила како су јој се током јесени разболела сва деца.

---

402 Јаковљевић, 2009, 232–248.

403 Јаковљевић, 2009: 240; на истој страни, пасус испод, презиме лекарке је: Шнесек, а на наредној страни: Шнорски и Шнерски (?!).

404 *Заставa*, 25. 02. 1919, 2.

Код млађе ћерке болест је имала блажи карактер, а код старије знатно тежи, са компликацијама и дуготрајним опоравком: „На њену велику жалост, није била у могућности да дочека нашу војску након ослобођења". Срећом, деца су преживела али се њена мајка разболела и умрла у шездесет другој години живота.[405]

Ослободиоци, које је Милица Бабовић Бакић дочекала са својом млађом ћерком, ушли су у Београд 1. новембра. Пре тога су престале да излазе *Београдске новине*, које су у општем хаосу окупационог апарата потпуно прећуткивале размере и последице епидемије, како у Београду тако и у целој Србији. Сада, по ослобођењу, обнавља се рад старих српских новина, али оне тежиште пажње поклањају еуфорији изазваној завршетком рата. Заокупљају их војне, политичке и дипломатске теме, као и општа немаштина која је владала у Београду, тако да се тек повремено срећу информације о актуелној пандемији.

Једна од вести која је објављена била је и да је 22. октобра (4. новембра) отворена општа болница, а већ сутрадан јављено је да је свих 200 места попуњено. Не пише која је болест довела до попуњености капацитета.

Тих дана се уочава и велики број читуља објављених у дневној штампи, али, као наводи Дубравка Стојановић, занимљиво је да се ни у њима болест не именује, већ се описује као „кратка и тешка". Тек од почетка децембра у читуљама почиње да се наводи шпанска грозница као узрок смрти. Стојановић, такође, наводи да се у време две највеће српске славе у Београду, Светог арханђела Михаила и Светог Николе, уочава велики број кратких огласа којима су домаћини отказивали обележавање славе „због болести или слабости у кући".[406]

Једна од првих конкретних информација о болести објављена је више од пола месеца по ослобођењу. У *Вечерњим новостима* од

---

405 Вучетић, 2002.

406 Стојановић, 2021.

6. новембра (19. новембра по грегоријанском календару), штампан је кратак чланак са насловом „Стање здравља“, у којем пише: „Шпанска грозница која је мало владала у Београду и прилично жртава покосила у знатном је опадању. Док је још на 3-4 дана пред ослобођење Београда за један дан помрло од те редње 14. официра, 41 војник и 13 грађанских лица, сада једва ако има неколико случајева оболења. С непријатељем као да оде и та болест, коју су они овамо и донели“.

Еуфорија победе утицала је на ширење оптимизма, али је реална ситуација била другачија; стварни завршетак епидемије се још није назирао. Тако, исте *Вечерње новости* две недеље касније (21. новембар / 4. децембар 1918) објављују чланак „О шпанској грозници (грипи)“, где пишу да је болест у почетку имала невини карактер, али да је током последња два до три месеца постала веома опасна. Први смртни случајеви су се јавили у Немачкој и Швајцарској, а потом и где год се болест ширила. Она напада слабе и изнурене организме и врло често прелази у запаљење плућа. Поред описа настанка и тока болести, дати су и савети за превентиву: „Предохрана се састоји у доброј храни“ и лечење, код кога је, уз узимање аспирина, и што више јаке хране и течности, укључујући и алкохолна пића, битно било лежање, односно „чување постеље“, не само током трајања већ и „по прележаној болести, /.../ јер је организам изложен оболевању.“[407]

Фактички, актуелна епидемија која је масовно косила становништво није била главна вест српских медија тога времена. Ретке информације о болести која хара су успутне. Тако и *Правда* у броју од 22. новембра, критикујући поскупљења и несташицу животних намирница, пише и о другим потешкоћама које су задесиле Србију и ту успутно помиње и шпанску болест, а потом, 4/17. децембра исти лист објављује вест (нетачну!) да је францу-

[407] *Вечерње новости*, 1918.

ски санитетски одсек пронашао „серум“ против шпанске грознице који је успешно употребљен код неких војних јединица.[408]

Иако се то из оновремених медија не може закључити, очигледно да је шпанска смрт вребала на све стране, доприносећи да се одушевљење због завршетка рата и ослобођења помеша са тугом због трагедије. О размерама трагедије сведочио је др Драгић. Он је описивао погубне последице епидемије, наводећи сећања старих Београђана који су причали да су градским улицама сваког дана ишле погребне поворке и да су „поред умрлих грађана на Београдско гробље ношени умрли официри и војници, а војна музика са погребним маршевима, изазивала је велику жалост код Београђана“.[409]

Једна од чланица страних санитетских мисија сведочила је: „Иако су од новембра болнице почеле да раде више-мање нормално, стопа смртности била је још висока и мртвачница је увек била пуна“.[410] Слична сведочења о трагедији изазваној пандемијом и пуним мртвачницама оставио је и војник Живадин Чокић. Он се накнадно присећао да је и сам био болестан, а када је оздравио отишао је на Ново гробље да ода последњи поздрав једном свом саборцу. Ту је видео гомилу лешева спремљених за сахрањивање. Чинило му се да их је на хиљаде.[411]

Док је у Србији становништво, не само села већ и вароши, на почетку морталног таласа епидемије било у извесној мери препуштено само себи, након ослобођења Србије се стање донекле поправило. Вратило се санитетско особље, а превентива и брига су узнапредовале; колико је то било могуће у датим околностима.

Тако је у Крагујевцу, током октобра, вероватно непосредно по његовом ослобођењу (14/27. октобар), тамошњи лекар и

---

408 *Правда*, 1918.

409 Драгић, 1980б; Драгић, 1992: 147.

410 Крипнер, 1986, 225.

411 Чокић, 1999; према: Radusin, 2012б.

управник болнице, касније професор и декан на Медицинском факултету у Београду др Димитрије Антић (1874–1955) објавио тролисни летак – плакат: *Шпанска грозница (инфлуенца)*,[412] са едукативним упутствима везаним за борбу против пошасти, донекле сличним као у оној књижици коју је др Савић објавио на Крфу,[413] али популарније писаним, за народ.

Нешто касније, у новембру, сличну, популарно писану, само нешто обимнију публикацију, у Ужицу је објавио тада млади резервни санитетски официр 15. пука Тимочке дивизије, капетан 2. класе, потоњи пиротски лекар и политичар др Душан Стевчић (Бела Паланка 1887 – Београд 1947). Брошуру је насловио: *Упутство за лечење и сузбијање заразне болести Шпанска Грозница*.

Ова књижица о „страшној епидемији која по варошима и селима влада", намењена „становништву где лекара нема", штампана је у ужичкој *Штампарији и књиговезници Љубомира М. Романовића*, уз пуну подршку „окружног начелника г. Симе Илића".[414] Управо у време док је др Стевчић припремао ову брошуру, у војној болници у Ужицу, као један од многих, од пнеумоније је 27. октобра (8. новембар) преминуо његов саборац из Тимочке дивизије, капетан прве класе Илија Дуцић, родом из Великог Извора код Зајечара. Тада су увелико умирали и цивили из вароши и њеног ширег окружења.

Поред настојања да се грађани едукују о поступањима у време епидемије, додатно је активиран и рад болница. Дуж линија продора су, како је већ наглашено, инсталиране сталне и привремене војне болнице, а у ослобођеним местима обновљен је и појачан рад цивилних болница. Због наглог повећања броја оболелих, болнички капацитети су додатно проширивани.

---

412 Антић, 1918.

413 Савић, 1918.

414 Стевчић, 1918.

У Врању је активиран велики војно-санитетски центар, у чијем формирању су значајну улогу имале и припаднице Болнице шкотских жена,[415] а у Ваљеву су, вероватно за потребе инфективног одељења окружне болнице, привремено заузете зграде оба суда, општинског и окружног.[416] Ипак, број расположивог медицинског кадра био је више него недовољан да се квалитетно упусте у бригу о оболелима, што је представљало веома велики проблем.

Погодности болничког смештаја су у релативно већој мери могли да искористе становници вароши у којима су болнице радиле, као и мештани ближих вароши и приступачнијих села. Тако се, према изјави Драгомира Виторовића из Дупљаја, његов деда Живорад Виторовић непосредно по завршетку рата вратио из интернације у Немачкој и у Дупљају је оболео од шпанске грознице. Допремљен је у оближње Ваљево где је лечен и излечен у болници која се привремено налазила у згради Окружног суда.[417]

Насупрот варошана и становника приварошких села, мештани удаљенијих и забаченијих сеоских насеља, из којих се теже долазило до лекара, а где је и ниво здравствене културе био нижи, већим делом су и даље били препуштени сами себи и на милост и немилост епидемијске стихије.

Српски војници, као и цивили, масовно су умирали и у иностранству, у заробљеничким логорима, као и у различитим местима у којима су се затекли било као избеглице, било да су ту радили, школовали се или лечили.[418] Тако је, између осталих, Сава Бошковић из Зајечара умро 15. новембра у Богоњани на Корзици, а његов земљак Никола Петровић из Великог Извора је 26. новембра умро од грипа у Војној болници у Бечу. У матичној

---

415 Антић и Вуковић, 2008.

416 Кривошејев, 2020б; Кривошејев, 2021.

417 Кривошејев, 2020б и 2021 према: Виторовић, 2020.

418 Radusin, 2012a, Radusin, 2012б.

књизи умрлих Великог Извора уписан је тек 1921. године.[419] Ужичанин, потпоручник Лука Жиловић се почетком јесени упокојио од пнеумоније у војној болници у Кепарту у Италији, а његов земљак Душан Ђурић умире у војној болници у Ћуприји,[420] оној истој коју је описивала Флора Сендс.[421]

У НОВОПРИПОЈЕНИМ КРАЈЕВИМА

Слична ситуација била је и на другим територијама новостворене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Убрзо по ослобођењу Београда (1. новембар) и Новог Сада (9. новембар), 11. новембра потписано је примирје између савеза Антанте и Централних сила, чиме су ратна дејства фактички окончана. Тек од тада је већа пажња могла да се усмери ка пошасти коју је донела епидемија која, како пише Станојевић, постаје „нова, највећа потешкоћа која је унела немир и у народ и у војску".[422] А управо тих дана је у већем делу Србије други талас епидемије достизао ударни, мортални „пик".

Епидемија шпанске грознице је на територији Војводине почела да се развија знатно пре доласка српских трупа, и вероватно се одатле и проширила на Београд, а потом даље по Србији. По свему судећи, у тренутку ступања ослободилачке војске на тло Војводине, епидемијски талас је ту био на својој силазној амплитуди, да би се сада број оболелих, а тиме и упокојених, поново увећао.

Претходни удар другог таласа је протутњао Војводином, остављајући иза себе бројне жртве, како цивилног становништва и војника, тако и ту лагерованих ратних заробљеника. Је-

---

419 Илић, 2021.

420 Видети даље, у другом тому, у делу посвећеном Ћуприји.

421 Милер, 2013: 275–278.

422 Станојевић, 1938.

дан од заробљеничких логора, у којем су били заточени претежно руски војници, налазио се у Сенти. На њих данас подсећа и недавно обновљен споменик на гробљу на којем је сахрањено педесетак Руса, од којих је 42 умрло 1918. године. За 34 је експлицитно назначено да су умрли од шпанске грознице, а за 4 да је узрок смрти запаљење плућа. Већина њих је умрла у сенћанској болници, а претходно су радили на земљорадничким поседима велепоседника.[423]

Података о Русима умрлим од шпањолке има и у Великом Бечкереку (Зрењанин). Умирало је и цивилно становништво и аустроугарски војници, уз руске као и италијанске заробљенике, а на локалном гробљу сахрањено је и 69 српских војника из састава Дринске и Моравске дивизије пристиглих по окончању рата.[424] Најмање шест руских заробљеника умрло је и у Кикинди.[425]

У селима Шајкашке, пандемијски удар је почео у септембру, када је умрло 12 особа, врхунац је достигао током октобра, у којем умире 231 особа, а у новембру, када долазе српске трупе, почиње опадање, и регистрована је смрт 111 особа. Током децембра је од последица пандемије преминуло 15 особа.[426]

Села Шајкашке су се налазила ван итинерера стационирања српских трупа и ослобођених ратних заробљеника и интернираца који су се враћали својим кућама. Они су од последица пандемије почели да умиру још пре ослобођења и распуштања логора. За сада, не само да њихов број остаје непознат, већ у већини случајева нису ни били препознати као жртве пандемије, пре свега због узрока смрти, који је углавном нотиран као *запаљење плућа*, попут Рајић Драгољуба из Витанца код Деспотовца, који је 10.

---

423 Molnar, 2001; видети и: *Потомци ратника уредили споменик Русима*: https://www.dnevnik.rs/vojvodina/potomci-ratnika-uredili-spomenik-rusima-24-05-2018.

424 Ђукић, 2022.

425 Сивчев, 2021; видети даље.

426 Гавриловић, 1995.

октобра преминуо у Нежидеру, или његовог земљака Марковић Милана, који је умро 25. октобра у Немђемеру.[427]

Многи њихови сапатници оставили су кости у туђини, а не мали број оних који су имали срећу да живи дочекају распуштање логора, кренули су кућама болесни, или су се успут разболели. Неки од њих су, не стигавши у свој дом, умирали у успутним болницама, попут паланачке или јагодинске,[428] а неки на кућном прагу. Једна од сабирних, транзитних тачака, али и места упокојења, био је и Нови Сад.

На страхоте које су се пре доласка српских трупа одигравале у Новом Саду указао је Трива Милитар. Он се, описујући тренутке опште еуфорије до које је дошло ширењем вести о пробоју Солунског фронта и напредовању српских јединица, присећао и „невоље и несреће" која је помутила „општу радост и егзалтираност": „Са запада, преко Беча и Пеште, доносили су војници и ову страховиту болест. У почетку није јој се, дабогме, давала нарочита пажња; држало се да је то прелазан назеб, инфлуенца. Међутим, болест је већ за неколико дана захватила огромне сразмере: видело се да шпанска грозница није ни најмање безопасна, него баш напротив, врло опака и заразна болест". Он даље пише да „болести није било лека, па је број смртних случајева био страшан", да је она „нештедимице и невероватном брзином обарала и старо и младо и то врло често већ на неколико сати после обољења", те да је „лако и брзо преношена да је било готово немогуће уопште се чувати и сачувати". Грип се лако и брзо преносио „у градовима, где се свет више и чешће окупљао на јавним местима", а нарочито у данима превrата, „када се народ састајао на разним скуповима и састанцима".[429]

По свему судећи, по завршетку ратних дејстава ситуација у Новом Саду се додатно компликује и трајање епидемије се про-

---

427 Томић и Милорадовић, 2020: 263, 279–284.

428 Видети даље, у другом тому.

429 Милитар, 2015: 157–158.

дужава. Томе је допринео прво долазак интернираца у транзиту, потом долазак српских и савезничких трупа, а на крају повратак аустроугарских војника својим кућама, како из распуштених јединица, тако и из заробљеништва.

После првог удара другог таласа пандемије, у време када је ситуација почињала да се примирује, почео је повратак великог броја интернираца из логора у Мађарској, Аустрији и Немачкој, за које је Нови Сад представљао транзитно чвориште. У *Споменици ослобођења Војводине* објављено је сећање извесног П. Т.:

„У време расула Аустроугарске у Новом Саду је беснела шпанска грозница, тако да је свакодневно косила 20-30 грађана, а највише приспеле Србијанце, ратне заробљенике и интернирце, којих је Нови Сад тада био препун". На гробљима је данима лежало по 15-20 сандука са преминулима које малобројни гробари и војници нису стизали да сахране, али су им у помоћ притекли ратари из оближњих села.[430]

У истој *Споменици* нешто конкретније податке оставио је М. Ђ.[431] Он је забележио да су у Нови Сад пристизали ослобођени српски заробљеници и интернирци. То је, свакако, почело и пре уласка српске војске. Само у једном дану, током прве недеље новембра, из Нежидера је стигло скоро 600 особа, углавном жена и деце, свештеника и других интелектуалаца.[432] У овој групи нежидерских интернираца је било 150 оболелих. А наредних дана су стизали нови. Многи су привремено остајали у Новом Саду, што због нефункционисања речног саобраћаја и порушеног железничког тунела у Чортановцима, а што због изнемоглости. У таквим околностима, на новосадској железничкој станици су се

---

[430] Његован, 2017: 232–233.

[431] Његован, 2017: 89–91.

[432] После 31. октобра, када је, још пре потписивања примирја, овај логор распуштен, а пре 9. новембра (27. октобра по јулијанском календару) када, вративши се из Нежидера бранковачки свештеник Чедомир Вићентијевић преузима вођење парохијских књига.

задржавали вагони са болесним и изнуреним интернирцима, међу којима су проналазили и мртве.[433]

Железничких вагона са ослобођеним интернирцима се још детаљније сећао др Милан Петровић. Он у својим *Успоменама* наглашава како су из Будимпеште почели да стижу „болеснички" возови: „Међутим, само су болесници који су се транспортовали њима оправдавали њихов назив. Иначе ништа друго није подсећало на санитетске возове. Композиције су биле састављене од марвених вагона; болесници су, сви са високом температуром, лежали по поду један поред другога. Срећни су били они који су лежали на слами. Тако су они читав дан путовали по зими, без неге, без понуде, без окрепљења. Изнемогли су преношени у болницу, а многи право у мртвачницу." Неки од ослобођених интернираца су напуштали „болесничке" возове, и тражећи начин да што пре стигну својим кућама, умирали „на влажној земљи на дунавској обали", где су чекали „да ли ће случајно наићи неки брод да их пребаци у Србију".[434]

Убрзо стиже и српска војска, а са њом и француске јединице. И међу једнима и другима било је оболелих, а неки су ту и умрли.[435] Један од многих који се упокојио у Новом Саду био је војник Радимир Николајевић из Памбуковице. Он је умро 11/24. новембра у војној болници; у Новом Саду је и сахрањен.[436]

Да се болест додатно разбукти допринео је и повратак аустроугарских војника својим домовима. Милитар се сећао: „Из градова болест је пренета у села: преносили су је војници који су се враћали својим кућама. /.../ Није било готово те куће у којој није лежало по неколико оболелих".[437]

---

433 Његован, 2017: 89–91.

434 Петровић, 2016: 218–219.

435 Његован, 2017: 89–91.

436 Књига умрлих цркве у Памбуковици, видети даље, у другом тому.

437 Милитар, 2015: 157–158.

Поред војника из расформираних јединица кући су се враћали и заробљеници из руских логора, а они су поред грипа доносили и тифус. Проценат смртности био је велики, што, како М. Ђ. закључује „није уосталом чудо, када се зна да је у то доба био у целој Европи грип вандредно отрован и тежак".[438] А Милитар се сећао: „За неколико недеља умрло је од грипа толико света и народа колико у редовним приликама умре за неколико година".[439]

Др Милан Петровић је описивао велике напоре које су грађани Новога Сада и околних места улагали у организацију санитетске службе и набављање свог потребног материјала. Поред добровољних прилога у новцу и материјалу, „негде око Куле" су пронашли и три вагона са санитетским материјалом и једном старом локомотивом их допремили у Нови Сад.[440]

Ради лечења оболелих, још пре доласка српске војске, удружени грађани Новог Сада формирали су болнице у Српском учитељском конзилијуму и Сиротишту, где су смештали оболеле који су долазили из интернације. Потом је болница отворена и у Основној школи у Николајевској порти, задужбини Марије Трандафил. Она је првобитно била намењена за лечење српских војника, али су убрзо формиране војне резервне болнице, тако да је болница у школи дата на располагање француској војсци.[441]

У болницама су радили др Лаза Марковић, др Милан Петровић, др Ђура Трифковић и др Миладин Величковић Свињарев, уз помоћ младих медицинара и „новосадских госпођа које су биле увеџбане у нези болесника". Међу посебним мерама за сузбијање епидемије било је и затварање школа уз

438 Његован, 2017: 89–91.

439 Милитар, 2015: 157–158.

440 Петровић, 2016: 218–219.

441 Његован, 2017: 89–91; видети и: Дробњак, 2016.

додатну забрану да деца присуствују сахранама, као и забрана свих већих окупљања, укључујући и дање у кућама преминулих. [442]

Наведена сећања превасходно указују на оболевања и смрт интернираца и војника, мада штура информација о забрани дања у кућама, као и бројне друге, индиректно указују и на умирање грађана. Остало је забележено да су у то време од заразе умрли књиговођа Српске задруге Васа Дамјановић, заповедник Српске државне страже Никола Буровац, сликар и новинар, добровољац у болници Коста Јорговић и матурант Милан Велић, који је пуно помагао око смештаја српских војника.[443]

Ове мемоарске информације из Новог Сада допуњава и један од војних извештаја које је пренео др Владимир Станојевић.[444] Командант Дунавске дивизије 6/19. новембра 1918. извештава команду Прве армије да у Новом Саду има шест болница, у којима лежи 1.400 болесника, већином наших ослобођених заробљеника и интернираца. Већина болује од „туберкулозе, шкрофула и запаљења плућа (*шпанска грозница*)". „Како је у *болницама владао потпуни хаос, пошто* су *управници болница добровољни овдашњи лекари, потпуно неспособни* за *административни посао*, то сам, и у *интересу лечења*, и у *интересу* реда, био приморан да задржим у служби три наша *лекара*-обвезника, који су се враћали из заробљеничког логора у Нежидеру. Без њих би рад био потпуно немогућ, јер је проценат смртности огроман, а међутим, болесници оскудевају и у храни и у рубљу, кога има врло мало."

Податке о броју умрлих у Новом Саду нисмо успели да пронађемо, а познато је из литературе да је од последица шпанског грипа само у октобру 1918. године у Земуну регистровано око 300, а у Старој Пазови 408 смртних случајева, док је у селу То-

---

[442] Његован, 2017: 89–91.

[443] Његован, 2017: 242–243.

[444] Станојевић, 1938.

варишево у Бачкој у књиге умрлих тамошње православне цркве уписано 55 жртава пандемије.[445]

Описујући различите ратне и поратне потешкоће које су снашле српски живаљ у Славонији, историчар Ђорђе Станковић наводи: *„Дизентерија се ширила* и у *Црквеним Врховцима* (*умрло* је *9 лица*), *Сеоцима* (*3*), *Пакој* (*7*), *а у* тим *местима регистровано* је још *12 оболелих особа*. Почела је да хара и шпанска грозница. *Само у селу Јакшић до септембра* 1918. умрле су 33 особе, највише деце од једне до 14 година – 16, а од 14 до 40 година – 14, а међу старијима од 40 година 3 особе. Рачуна се да је шпањолка у Златној долини у време епидемије однела више од 1.000 живота, махом деце у доби до 15 година. Сиромашни сељаци нису могли да плаћају ни болничке трошкове, тако да су власти често, без успеха, покушавале да заплене нешто од хипотекарних вредности ради наплате".[446]

О стању у Сарајеву сведочи др Драгић: „Када смо стигли у Сарајево са санитетском јединицом Тимочке дивизије првог позива, одмах смо започели рад у сарајевској болници. Видели смо да се епидемија шпанског грипа веома проширила. У сарајевској болници је било много болесних војника и цивила. Међу болеснима сам затекао и мог познаника др Јевту Дедијера, доцента на Универзитету, који се вратио својој породици из Швајцарске. Др Јевто Дедијер, отац Владимира Дедијера, журио је кући, али се у Сарајеву разболео. Разговарао сам с њим, мислећи да ћу га сутрадан поново видети, али нажалост, умро је баш тог дана."[447]

О потешкоћама насталим у то време сведочи и извештај који је 12/25. новембра Врховној команди послао др М. П. Јевремовић, обавештавајући да се у рејону општине јелавичке шире „непознате болести, од којих поболевају и умиру мобилисани војници

---

445 Radusin, 2012б.

446 Станковић, 1994: 71.

447 Драгић, 1980б, 1989, 1992.

који имају пристати првој пуковској окружној команди", те тражи упутство шта да се ради.[448]

Поред младих регрута, масовно су умирали и стари војници, повратници. У босанској општини Брод забележено је: „Многи су боловали од запаљења, јер је шпанска грозница пустошила земљу. Многи војници који су пошли својим кућама умирали су на путу, или су у самртном стању довожени у болницу."[449] А пре тога, као што је већ наглашено, према сачуваној документацији аустроугарске војне управе Босне и Херцеговине, само у октобру 1918. године разболело се око 40.000 а умрло око 4.000 људи.[450] Очигледно, жртава је било пуно, на шта указују и ретки сачувани болнички извештаји, али не и босанскохерцеговачка штампа из тога времена, како пре, тако и по завршетку рата.[451]

О масовном умирању старих прекаљених војника који су ступили на територију новоустановљене проширене државе сведоче и новинске вести објављиване у Хрватској у којима пише о страдањима у касарнама, као и у железничким вагонима постављеним на помоћне колосеке у местима где није било касарне.

Истовремено, док српска штампа, у еуфорији победе донекле запоставља епидемију, хрватске новине обавештавају своје читаоце да је у Србији „шпањолска инфлуенца почела харати по измореном од рата народу", уз апел да у духу словенства хрватски лекари, болничарке и болничари требају да добровољно крену у помоћ угроженој браћи.[452] И такве мисије су заиста формиране. Двадесетосмогодишња лекарка у болници у Осијеку др Маша Живановић (девојачко *Skopszyński*), родом из Делница, већ током новембра

---

448 Ник, 1969: 236–237. Нејасно је да ли је реч о насељу Јелавићи у Босни и Херцеговини или у Далмацији (?).

449 Пантић, 2001: 246.

450 Хутинец, 2006; видети и Radusin, 2012б.

451 Мустајбеговић, 2020.

452 Хутинец, 2006.

1918. године је дошла „са првом екипом лекара из Хрватске који су пошли у Србију ради сузбијања шпанске грознице“, међу којима је био и апотекар Јова Ђурђевић.[453]

Док су поједини лекари из Хрватске узимали активно учешће у санацији последица епидемије у Србији, шпанска грозница је и даље харала Хрватском, како међу тамошњим становништвом, тако и међу српским војницима. Један од оболелих био је и тада млади официр Станислав Краков (Крагујевац 1895 – Сен Жилијен 1968).

У својој романсираној аутобиографији *Живот човека на Балкану*, описујући продор од Кајмакчалана, Краков ни једном речју не помиње потешкоће које је пандемија изазивала, све док се и сам није директно сусрео са њом по преласку Саве и Дунава.

После уласка у Нови Сад, 2. гардијски батаљон 5. пука добио је нову мисију – да пре Италијана стигне до Ријеке и Истре ради „одржавања реда у Приморју“. Специјални воз, искићен зеленилом и српским заставама, кренуо је у ноћ 12/25. новембра пут северног дела Јадрана. Описујући вожњу у вагонима застртим сламом, Краков наглашава како су се његови саборци сусрели са новим непријатељем: „Очи постају мутне, са дрхтавим одблеском ватре која сажиже изнурена тела, а образи се боје пламеном *шпанске грознице*. Чули смо јој име, а сада примамо већ и ударце. Али то су само прве жртве. Наш батаљонски лекар, др Мрвош, нуди свима само кинин, који смо на Солуну примили против маларије, једино што има, осим завоја, у батаљонској апотеци“.

Упркос потешкоћама које је изазвала, болест није покварила победнички борбени занос: „Из свих вагона се разлеже песма, јечи фрула и непрекидно уздише хармоника“. По доласку у Брод на Сави, док оболели *шпањолци* остају у вагонима, здрави имају

---

[453] Др Живановић се у Србији задржала „свега 1 мјесец, јер ми се је вратио друг (супруг др Теодор Живановић; нап. аутора), који је још 1914. из аустријске војске пребјегао у Русију, био у Кијеву, затим послат у Србију за сузбијање пјегавца“ (Живановић: *рукописна радна биографија, у власништву потомака*).

један слободан дан, да би потом сви наставили пут, преко Загреба, ка приморју. И тада, 14/27. новембра, Станислав осећа прве знаке жестоке болести. „У сумрак, када наш воз улази у Горски Котар, крш на који као вечерње сенке падају разбацане шуме четинара, опет почињу заставе, музика, грљење. Овог пута без мене. Тек што смо изашли из Загреба, почео сам да се тресем. Са сумраком, мој пријатељ, батаљонски лекар, измерио ми је 40°. Постао сам и ја *Шпањолац*. Горим у слами, сав поломљен."

Пошто су сутрадан стигли у Ријеку, где су свечано дочекани, Краков даље пише: „Заборављамо на умор, на *шпанску грозницу*, на стотине и стотине километара превађених кроз планине и клисуре. /.../ Зграбљен вртлогом наше ријечке авантуре заборављам на своју *шпанску грозницу*, иако ми ломи тело и сагорева га. /.../ Ноћ ми доноси сазнање да сам још болесник. Сада, када је опасност прошла, цело ми се тело тресе, али ништа не може да ме очупа од свечаности која за нас увек траје. /.../ Пред зору се враћам у хладну собу великог хотела на самом молу Адамича. Над пристаништем је магла а моје су очи још замућеније од пламена који избија из мене као из буктиње. Једва видим на термометру цифру: 40,5°".

Тога дана, и поред изражених симптома болести, Станислав Краков и његови саборци настављају да извршавају своје војне обавезе. Коначећи на броду укотвљеном у луци Краков, уочава: „Све је више војника у *шпанској грозници* и њихово јечање и бунцање у ватри претвара наше пловеће склониште у брод-болницу. /.../ Нас је свега шест стотина, заробљених морем, а половина је болесна од *шпанске грознице*." Тада је Краков пребачен у велику аустријску резервну војну болницу на самој морској обали, где је послушао савет батаљонског лекара: „Ако не желите да умрете од запаљења плућа, а ви лезите мирно". И ускоро је прездравио.[454]

Описујући своје боловање и успешан опоравак, Краков запоставља последице које је епидемија оставила међу његовим са-

[454] Краков, 2019: 285 и даље.

борцима. А оне нису биле занемарљиве. На територији Хрватске шпањолка је почела да се шири мало раније него што се појавила у унутрашњости Србије, тако да је током новембра епидемијски удар почео да опада, али након доласка српске војске, демобилисаних аустроугарских солдата и повратка заробљеника, крајем новембра и у децембру, уочава се нови „пик“ другог таласа, угрожавајући, као и у Новом Саду, највише војнике.

Баш у време када је Краков возом пролазио кроз Загреб, у њему је сахрањено „30 војничких особа које су подлегле тој болести“. Према лекарским извештајима са краја 1918. године, истина са не баш ажурним подацима, пошто у ванредним околностима смрт многих цивила није била пријављена, 75% забележених смртних случајева су чинили војници, по свему судећи и једне и друге стране. Умирали су у касарнама, али и у железничким композицијама заустављеним на споредним колосецима.[455]

Убрзо, смртоносни удар шпањолке се повукао, али је затим уследио и њен трећи талас.

ТРЕЋИ ТАЛАС

О укупној дужини трајања пандемије писао је и еминентни лекар, први професор судске медицине на београдском Медицинском факултету др Милован Миловановић (Неготин, 1884 Београд, 1948). Он је, непосредно по завршетку пандемије, нагласио да је она у Европи почела током пролећа, да се у Србији појавила у јулу, врхунац достигла у септембру и октобру и да је поново ексалирала у децембру и јануару „услед повратка наше војске и наших заробљених војника” и „нагло је у априлу почела опадати”.[456]

---

455 Хутинец, 2006.

456 Миловановић, 1921.

БЛАЖИ УДАР

По свему судећи, др Миловановић укратко износи опште, глобалне карактеристике пандемије и у њих успут умеће локалне информације о њеном трајању, које је било дуже од главног, изразитог морталног удара. Међутим, овакав ток развоја болести се не подудара у потпуности са уоченим нивоом смртности. Како је већ наглашено, што ће даље бити додатно конкретизовано, мортални удар другог таласа, са свакодневним масовним умирањем, пуну снагу у Србији достиже тек крајем октобра, са врхунцем у новембру, да би крајем тога месеца почело опадање. Тада, од масовне појаве, умирање од шпанске грознице постаје спорадично, а пре краја децембра, долази до престанка регистровања смртних случајева услед последица епидемије.[457] У наредним месецима, током зиме, па и почетком пролећа 1919. године, у књигама умрлих се уочавају спорадичне, али нешто чешће смрти од туберкулозе и *запаљења плућа*, уз тек понеки упис *шпанска грозница*.

Будући да расположиви подаци до којих се дошло анализом црквених књига умрлих не могу да укажу на оболевање без смртних последица, неопходно је да се нагласи да одсуство масовног умирања пре и после израженог морталног пика не значи и одсуство болести. Очигледно да је она била присутна, али мање мортална, мада се стање разликовало на различитим територијама.

Један од ретких сачуваних докумената који квантитативно указује на присуство шпанске грознице и током првих месеци 1919. године везан је за рад Болнице шкотских жена у Врању. У њу је у јануару примљено 28 особа оболелих од инфлуенце, у фебруару 3, у марту 22, а 18 у априлу, што је у збиру скоро дупло мање од броја примљених само у новембру 1918. године, када је хоспитализовано 114 особа.[458]

---

457 С тим што има мањих разлика код појединих парохија, о чему ће даље бити више речи.

458 Антић и Вуковић, 2008, према: Хатон, 1960.

Наведени показатељи указују да је трећи талас узроковао знатно мање оболевање; уз вирулентност и патогеност и морталнa снага вируса је додатно ослабила, а претходним масовним прокужавањем појачан је колективни имунитет.

У складу са наведеним чињеницама, појава трећег таласа у Србији је неоспорна. Очигледно га је било, али се његове морталне последице не могу ни приближно упоредити са последицама другог таласа. Поред тога, неки од спорадичних смртних исхода у првим месецима 1919. године су могли настати и као последица додатних компликација код мање отпорних појединаца, услед слабљења организма током претходног обољевања. Тако је, описујући ток свог боловања, које је почело у октобру, пуковник др Милан Пецић записао: „Цео месец децембар непрестано сам кукао и тек у јануару и фебруару ишло је набоље. /.../ Онда ми је у Крагујевцу боловање продужено још два месеца, март и април“.[459] Слично је било и са генералом Петром Живковићем који је такође боловао више месеци.[460] Очигледно је опоравак наведених официра био дуг али успешан, а реално је да се претпостави да поједини нису били те среће и да су жртве другог таласа умирале и током трајања трећег. На то мишљење би могла да укажу и лаичка присећања Перке Спасенић која је навела да је „у појединим кућама шпанска грозница трајала по целу зиму“ и да су неки „умирали или одмах или касније, па чак и у пролеће од туберкулозе“.[461]

Индиректну потврду струке о знатно бенигнијем удару трећег таласа проналазимо и у уџбенику *Епидемиологија* из 1926, где међу болестима са највишим морталитетом и морбидитетом у 1919. години нема инфлуенце,[462] а директну на конкретним примерима из села мионичког краја.

---

459 Кривошејев и Станојловић, 2020: 163–166.

460 Живковић, 2016: 94.

461 Трајковић, 1980: 73

462 Иванић, 1926: 97.

Од 451 особе из атара данашње општине Мионица, за које је као узрок смрти експлицитно уписана шпанска грозница, апсолутна већина умрла је током октобра и новембра. Тек је њих 17 умрло у децембру, што указује на смиривање другог таласа. Током наредна три месеца 1919. године, шпанска грозница је уписана као узрок смрти за само 9 упокојених из различитих насеља.[463]

У црквеним књигама умрлих уочавају се и спорадичне, али не и ретке смрти и од запаљења плућа. Могли бисмо да претпоставимо да су поједини умрли у том периоду, са тако уписаним узроком, били и они који нису „чували постељу" током боловања и реконвалесценције, те им се болест „повратила", и „сишла на плућа", у виду секундарне инфекције на бронхијалном систему, претходно оштећеном деловањем шпанске грознице. А сигурно је било и новооболелих. При томе мора да се има у виду да појединачни смртни случајеви од запаљења плућа не морају да се искључиво доводе у везу са пандемијом, али је потребно да се констатује вероватна повезаност.

Релативном изостанку, или тачније блажој појави трећег таласа, вероватно је допринео висок ниво заражавања током претходне ескалације болести. Масовно оболевање становништва и његово мешање са оболелим ослободиоцима, дочек и испраћај сваке војне јединице која је пролазила кроз ослобођена насеља, без предузимања икаквих заштитних мера, које су спровођене у свету, узроковало је да за краће време оболи већи број људи и да се, захваљујући таквом „прокужавању", „епидемијска крива" додатно „сабије".

Услед наведених узрока, последице другог таласа пандемије су у Србији биле изразито велике, али велику брзину распламсавања епидемије пратила је и велика брзина стварања колективног имунитета, „имунитета крда". То је, свакако, утицало на

[463] Радојчић, 2020. Вероватно је број умрлих и већи, пошто нису регистровани преминули од запаљења плућа и сл.

развијање трећег таласа у мање морталној снази него у Европи, нарочито у оним областима где је смртност (а тиме и оболевање) била највећа – у руралним срединама. Са друге стране, у урбанијим срединама стање је било нешто другачије. Могуће да су ту, услед развијенијих хигијенских и здравствених навика, вероватно и снажнијег имунитета, као и каквог-таквог присуства лекара, оболевање и смртност током другог таласа били мање изражени.[464] Зато је оболео мањи проценат становништва и „епидемијска кривуља" је додатно „развучена", што је погодовало снажнијој појави трећег таласа. Али сада је, због мањег броја оболелих, брига била квалитетнија, а и снага вируса је додатно ослабила.

Таквих примера има и у руралним срединама, попут парохије Жлнске. Села ове парохије налазе се на падинама Тресибабе, и по свему судећи су представљала својеврсну изоловану енклаву, коју је други талас епидемије прво заобишао, а затим, са закашњењем (од средине новембра), релативно благо захватио. До краја године, шпанска грозница је у четири села однела животе 31 парохијана, од чега више од пола (16) у децембру, када је у већини анализираних области смртност постала спорадична. Потом, током 1919. умрло је још 18 сељана. Однос умрлих у другом и наредним таласима био је безмало 3 : 2, што је знатно мања разлика него било где на другим анализираним територијама, али при изношењу оваквог закључка треба бити опрезан. Неопходно је да се нагласи да постоји и могућност да током међупериода између одласка бугарских свештеника који су у окупационом периоду водили књиге умрлих и доласка српских, умрли нису уписивани, тако да је стваран број умрлих током другог таласа био већи, али нерегистрован.[465]

Видели смо да је од 451 умрлог од шпанске грознице на територији општине Мионица, током трећег таласа умрло њих де-

[464] Видети даље у другом тому конкретне примере.

[465] Видети даље у другом тому.

веторо. Оквирни однос био је 50 : 1 – на 50 упокојених током другога, један упокојени током трећега таласа. У неким другим деловима Србије, тај однос био је мањи, али углавном не колико у Европи. Са 147.000 наспрам 21.000 умрлих у два таласа у Шпанији, оквирни однос је био 7 : 1, а у Великој Британији 3 : 1.[466]

Неопходно је да се нагласи да је у монографији посвећеној јубилеју Хигијенско-епидемиолошке службе у Србији, објављеној 1969. године, наведено, али без позивања на извор, да је током 1919. године, што би значило за време трећег, као и на самом почетку налета четвртог таласа пандемије, „грип – шпанска грозница /.../ у Србији однела 3.169 живота". (!?)[467] Ако прихватимо тај податак, апстрахујемо могуће жртве почетка четвртог таласа и претпоставимо да је током другогог таласа страдало око 100.000 становника Србије,[468] то би значило да је оквирни однос умрлих у другом и трећем таласу био 50 : 1,5 (?!).

Имајући у виду знатно мању смртност, али и време када се појавио и трајао – зимски период, трећи талас је у Србији имао одлике релативно снажнијег удара сезонског грипа. А то ће се, како ћемо даље видети, поновити и наредне зиме.

Уз бројне друге државе, трећи талас је почетком 1919. године задесио и Холандију у којој је узроковао смрт и српских војника који су током рата били интернирани у немачке логоре. Неки од њих су раније успели да побегну из логора, али је већина ту стигла по завршетку рата. Окупљени у Холандији, требало је да се организовано врате у отаџбину. Истраживања која је спровео Фабијан Вендриг са сарадницима указала су да је, у различитим градовима, од 174 српска интернирца примљена на болничко лечење, умрло њих 91, већина од последица пандемије.[469]

---

466 Radusin, 2012б. Видети раније.

467 Рамзин, 1969: 19.

468 Видети даље, у закључном делу другог тома.

469 Vendrig, Vendrig и Stienen, 2016.

Сећајући се тога времена, др Милан Ђ. Милојевић, један од представника тек установљене Краљевине СХС у Холандији, писао је: „На жалост, при крају рата, многи побегли заробљеници ниси имали срећу да оду на Солунски фронт. Онда се појавила шпанска грипа и страховито их је покосила. Били су расејани по разним местима по Холандији. У то доба је и сам војни аташе јако оболео, те сам ја обишао многе од болесних. Али их је много више помрло и сахрањено без присуства ма кога из посланства. Тужно је било видети како се млади људи у ропцу и најтежим мукама растају са животом. Један од њих у самртним мукама, ухватио ме био за рукав и викао: 'Не дај ме господине'. На жалост, лека није било“.[470]

Поред бројних прилога који могу да се пронађу на страницама различитих новина и часописа, лист *Амерички Србобран* редовно је обавештавао читаоце о смрти од последица пандемије угледних чланова српске заједнице у Сједињеним Америчким Државама, док је лист *Жидов* 14. априла 1919. године обавестио јавност да ционистичка конференција, која је управо одржана у Лондону, није протекла без потешкоћа, будући да је више организатора и учесника оболело од „шпањолске инфлуенце“.[471]

ЧЕТВРТИ ТАЛАС ПАНДЕМИЈЕ И СЕЗОНСКА БОЛЕСТ

Крајем зиме и почетком пролећа 1919. године, шпанска грозница није потпуно нестала. Очигледно се „повукла“ током већег дела пролећа, лета и јесени, да би се поново појавила на крају године, управо у оно време када се уобичајено појављује сезонски грип. И овај пут су последице биле знатно мање него током

470 Према: Vendrig, Vendrig и Stienen, 2016.

471 Амерички Србобран, 1918/19; Жидов, 1919.

другог таласа али, како ћемо видети, нешто веће него при трећем таласу.[472]

О поновној појави болести сведоче натписи из штампе. Тако је лист *Застава* на самом почетку 1920. известио читаоце да се „грип, шпанска болест, и ове године појавио у неким крајевима наше краљевине у јачој мери, нпр. у Далмацији", а потом и да је регистрован у Темерину, Жабљу и Бачком Петровом Селу, где је присутан у тридесетак породица, а има и упокојених.[473]

На присуство новог налета шпанске грознице у Бачкој указују и истраживања Живојина Гавриловића. Он је установио да су у различитим селима Шајкашке крајем 1919. године регистрована два, а током зиме 1920. године још осам смртних случајева. Тиме је, обазирући се само на уписе *шпанска грозница*, али не и *запаљење плућа*, четврти талас пандемије однео десет живота, исто колико и трећи, са почетка 1919, док је јесењи удар пандемије из 1918. године усмртио 369 појединаца.[474]

Током зиме 1920. године, шпанска грозница се појављивала и у другим крајевима, такође са знатно мањим леталним последицама него у јесен 1918. Обазирући се на то време, др Радосављевић је описивао епидемијски удар инфлуенце који се јавио на самом крају 1919, од средине децембра, и потрајао до пролећа наредне 1920. године, пунећи београдску војну болницу. Радосављевић је написао: „Епидемија је почела половином децембра, 1919, достигла је свој врхунац, по броју обољења у јануару, па је затим нагло опала у фебруару, премда је и у марту, па и априлу, бивало још по којега случаја". Уз то закључио је: „Она је, у опште, представљала један скраћен, у многом погледу ублажени, рецидив оне прве епидемије".[475]

---

472 Конкретније у: Кривошејев, 2024б.

473 *Застава*, 29. 1. 1920; *Застава*, 20. 2. 1920 .

474 Гавриловић, 1995.

475 Радосављевић, 1925; Станојевић, 1992: 472.

Очигледно, страшна болест из 1918. године се стишала, попримајући одлике снажног сезонског грипа. Пошто у то време нема драстично повећане смртности која би указала на епидемијски удар, истраживачима који данас анализирају уписе у црквене књиге умрлих, отежано је раздвајање узрока спорадичних смрти. Примера ради, у матичној књизи умрлих цркве у Бранковини, током прва три месеца 1920. године, у свих осам села парохије регистрована су 23 смртна случаја. Од тога је за три упокојена као узрок смрти уписана *шпанска грозница* (две смрти у Бабиној Луци и једна у Котешици), за четири *грип*, а за две смрти *запаљење плућа*. Могли бисмо да претпоставимо да је овај налет пандемије однео девет живота, док су у истом периоду претходне 1919. године регистрована само три смртна случаја, са уписаним узроком *запаљење плућа*, без уписа шпанске грознице или грипа.[476]

Слична, само драстичнија разлика, уочава се у селима која припадају парохији цркве у Рабровици поред Диваца, која је током главног удара епидемије 1918. године била најмање угрожена у односу на све парохије ваљевског краја. Тада је у седам парохијских села од шпанске грознице и запаљења плућа умрло 29 особа.[477] При трећем таласу, током зиме 1919. године, регистровано је шест смртних случајева, један са уписом *грип*, а пет *запаљење плућа*. Наредне зиме, већи број смртних случајева, могуће 18, указује на снажније присуство четвртог таласа. За једног упокојеног уписана је *шпанска грозница*, за осам *грип*, а за девет *запаљење плућа*.

Однос смрти у три таласа био је: 48 : 3 : 9 на примеру парохије у Бранковини, односно 29 : 6 : 18 на примеру парохије цркве у Рабровици. Могла би да се изнесе претпоставка да је у Бранковини, због

---

476 Током главног удара шпанске грознице, из јесени 1918. године у овој парохији је шпанска грозница однела 48 живота; видети даље у другом тому.

477 Видети даље, у другом тому.

нешто већег оболевања 1918. него у Рабровици, стечени колективни имунитет представљао већу заштиту 1919. и 1920. године. Донекле сличан однос: 179 : 12 : 30 уочава се и у парохијама две крагујевачке цркве којима је, поред вароши, припадало и 13 села.[478]

У наведеним парохијама, смртност током другог таласа била је релативно мала, знатно мања од просечних око 3% умрлих у односу на број становника Србије:[479] 1,32% у случају Бранковине, 0,71% у случају Рабровице и 0,79% у случају Крагујевца. Мањи морталитет током другог, најопаснијег удара је вероватно подразумевао и мањи морбидитет, а тиме и мање прокуживање које би довело до стицања имунитета, а што је узроковало веће оболевање и смртност током четвртог таласа.

Насупрот примерима парохија у којима је смртност током другог таласа била мања, а током наредних већа од просечне, у парохијама где је током другог таласа смртност била изразито висока, региструје се знатно мањи број умрлих током четвртог таласа, али опет већи него током трећега. На то указују примери из парохија црквава у Косјерићу и Крчмару и манастира Пустиња. Како ћемо даље видети, упокојени током зиме 1919/20. уочавају се и у многим другим местима широм Србије.

У косјерићкој парохији су током јесени 1918. од последица пандемијске болести умрле 62 особе, односно 3,44% становништва три парохијска села. У време ширења трећег таласа регистрована су два смртна случаја од *запаљења плућа*, а годину дана касније по један смртни случај услед *инфлуенце* и *запаљења плућа*. У парохији манастира Пустиња, смртност је у јесен 1918. била још већа. Регистрованих 146 упокојених представљало је 5,28% парохијана из пет брдско-планинских села. Ту је, током зиме 1919, по једна особа умрла од *шпанске болести* и *запаљења плућа*, а годину дана касније смртност је била нешто већа, али ни близу

---

478 Кривошејев, 2024в.

479 Видети даље, у другом тому.

оној из 1918; *шпанска болест* уписана је као узрок за једну, а неконкретизовано *запаљење* (?) за шест смрти.[480]

У седам села крчмарске парохије током другог таласа пандемије, за 141 упокојеног је као узрок смрти уписана *шпанска болест*, а за 12 *запаљење плућа*. Упокојених 153 чинило је 4,85% становништва пописаног 1916. године. Приликом налета трећег таласа, у овој парохији је једна особа умрла од *шпанске болести*, а две од *запаљења плућа*, а годину дана касније, при налету четвртог таласа, *шпанска болест* је регистрована као узрок смрти за две, а *запаљење плућа* за пет особа.[481]

Током зиме 1920, у књизи умрлих цркве у Крчмару накнадно је регистрована и смрт Велизара Вукотића из Голупца, који је у јануару 1919. умро у Милингену у Холандији од „грипа са запаљењем плућа".

Једна од жртава четвртог таласа шпанске грознице био је и чувени ратник, који је као комита био ангажован од 1905. године, да би потом преживео све страхоте ратовања и успутних болести, од 1912. до 1918. године. На почетку те 1920. године, 17. фебруара, од последица шпанског грипа умро је војвода Јован Стојковић Бабунски.[482] Само два дана раније, 15. фебруара, у Француској је од шпанске грознице преминуо и кнез Алексије – Алекса Карађорђевић (1859–1920), син Карађорђевог сина Ђорђа и Саре, ћерке капетана Мише Анастасијевића.

У време појаве четвртог таласа пандемије, на страницама *Гласника Министарства народног здравља* објављена је информација да је у општини Прислоничкој, срез Љубићски, 11. марта 1920, пред 25 људи одржано предавање о шпанској грозници.[483] Три дана касније, *Застава* је известила да у школама у Суботици

---

480 Кривошејев, 2022в.

481 Кривошејев, 2022в.

482 *Застава*, 25. 2. 1920.

483 1920 фебруар; III(6): 231.

касни почетак другог полугодишта „које због немања дрва, а које због шпањолске болести“.[484]

Већина упокојених 1920, као и 1918. године били су људи у пуној снази. Сви умрли од неименованог *запаљења* у парохији манастира Пустиња били су млађи од 45 година; у Крагујевцу, од седам особа умрлих од *грипа* четири су старости од 15 до 45 година, а од 27 за које је као узрок смрти уписано запаљење плућа девет су били у том старосном оквиру. Истраживања колеге Ивана Ристића указују на донекле изненађујуће велику смртност међу ученицима Призренске богословије. Анализирајући стање у школи по обнови њеног рада 1919, када је школовање започело 196 ученика, Ристић проналази Извештај који указује да се током зиме и пролећа 1920, половина њих разболела од *грипа*, од којих се пет упокојило, у периоду од фебруара до маја.[485]

Два и по посто умрлих од целокупне групе, односно 5% од оболелих, представљало би релативно висок проценат и за други, најморталнији талас, а неочекиван за време „епидемијског репа“, када се пандемија увелико смиривала. Зато не зачуђују драматичне речи ректора Богословије Стевана Димитријевића: „Ни напорна служба у нашој, па силом околности и у непријатељској војсци (ученици Босанци у аустроугарској, а они са територије од Бугара окупиране насилно узети у бугарску војску), ни интернирање, ни друге патње минулог ратног времена нису стале ову школу ни једног ученичког живота, а грип са својим последицама ево шта је учинио. Може бити да су раније патње ослабиле организме, те су сада подлегли.“[486]

Окончањем четвртог таласа пандемије није наступио и крај проблема које је правила шпанска грозница, али сада као се-

---

484 *Заставa*, 14. март. 1920.

485 Ристић, 2021.

486 Ристић, 2021: 351.

зонска епидемија. Наредне 1921. године, *Застава* је известила да „шпанска грозница опет бесни у Француској“,[487] а у *Просветном прегледу* из 1923. године објављено је да током претходне 1922. године „епидемије није било ни у једној школи, сем што је у другој половини јануара 1922. забележена у Птују мрзлица, шпанска грозница“.[488] Како је већ наглашено, др Хирш је известио да је 1921. у Немачкој био проглашен крај епидемије, а да се она појавила поново 1922, те да је почетком те године, у јануару, у осијечкој болници лечено 50 пацијената од грипа, од којих је 15 имало и неки од видова запаљења плућа, а забележен је један смртни случај.[489]

Током тих година, у књигама умрлих у ваљевском крају шпански грип се не помиње као узрок смрти, али се помињу грип и запаљење плућа, али знатно мање него раније. У протоколу умрлих из Бранковине су 1921. године, и то током јануара, у целој парохији регистрована четири смртна случаја од *запаљења плућа*, а током прва три месеца 1922. три смрти од *грипа* и четири од *запаљења плућа*. У парохији цркве у Рабровици, током зиме 1921. није било ни шпанске грознице ни грипа, већ само два смртна случаја услед *запаљења плућа*, које је било узрок смрти и четири особе наредне године. И ти примери наводе на закључак о крају пандемије 1920, и њеном прерастању у сезонске ударе, при чему је онај из 1922. био снажнији него претходне године.

Наравно, примарни узроци развоја запаљења плућа могу бити веома различити, тако да се смртни исходи са овом дијагнозом не смеју експлицитно повезивати са шпанским грипом,

---

487 *Застава*, 13. 5. 1921. У овом случају се не сме занемарити ни могућност да је шпанска грозница, услед претходног „великог страха“, постала и синоним за грип, па и онај сезонски, што се, како ћемо даље видети, сретало и касније.

488 *Просветни преглед*, 1. 5. 1923.

489 Хирш, 1923.

али је неопходно да се констатују. По свему судећи, вирус *A-H1N1* је, мутирајући и укрштајући се, добијао мање патогене одлике, и постао превасходни изазивач сезонског грипа. При његовим налетима се генерално употребљава појам *грип*, ређе *инфлуенца*, али у појединим случајевима се и даље користи стари назив из времена пандемије: *шпанска грозница*.

На почетку 1925. године, када је од сезонског грипа оболео већи број грађана, нарочито у Црној Гори, новине бележе да стање подсећа на оно из 1918. године.[490] То је иницирало директора Централног хигијенског завода у Београду др Стевана З. Иванића да напише чланак „Како се преноси грип", где наглашава да се пандемије јављају на 25-30 година, „када велики број људи престаје да буде имун". О претходној великој пандемији пише да је за неколико месеци 1918. умрло најмање 6 милиона људи, с тим да је она имала пет таласа и трајала до 1921. године.[491] Слично је било и наредне 1926. године, када *Време* извештава да је „болест инфлуенца узела веће размере", а др Иванић пише нови, сличан чланак, али сада коригује претходни став и наглашава да је шпанска грозница имала „четири велика таласа".[492]

Донекле слична ситуација понавља се и следеће сезоне. Налет грипа је почео још током јесени 1926. године. *Застава* је 23. октобра у рубрици „Новосадске вести" објавила информацију о трагичној смрти младе докторке из Футога Маре Николић, која је „после кратке болести од неколико дана умрла од шпањолске грознице. /.../ У недељу се разболела од шпањолске кијавице и за четири дана подлегла је опасној бољци". Три месеца касније (28. јануара 1927), исте новине пишу о појави „шпањолице" – „шпањолске грипе" у Суботици, наглашавајући да епидемија није

490 *Време*, 7. 4. 1925.

491 *Време*, 17. 3. 1925.

492 *Време*, 15. 4. 1926.

узела већег маха, да смртних случајева нема, и да оболели „већ после 2-3 дана оздрављају“, као и да се „шпањолски грип појавио у Бечкереку“ (1. фебруар 1927). Нешто касније (16. фебруара) објављена је и вест да је у Суботици од шпанске грипе оболело 10.000 људи, а да су због епидемије у Сарајеву школе затворене. Наредних сезона, током јесени и зиме 1927/28. и 1928/29, оваквих вести виша нема.

По свему судећи, морбидна снага вируса шпанске грознице је од друге половине двадесетих година прошлога века знатно ослабила, али се његовом појавом као сезонске болести у новинама уочава злоупотреба страха од ње, у рекламне сврхе, са обавезним помињањем шпанске грознице, као промотивно ефикасне кључне речи. Током 1926. године, 30. марта и 21. новембра, у *Времену* је објављен рекламни „оглас захвалности“ пацијената који су претходне године „услед шпанске грознице били малокрвни бледи и слаби“, али су се успешно опоравили пивши лек *феродовим* извесног господина Богдановића.

Током зиме 1927. године, на страницама *Времена*, *Правде* и *Заставе* редовно су објављиване рекламе за *anacot* пастиле доктора Вендера, са поруком: *Чувајте се шпањолске болести (грипа)*, а уз рекламу за Фелеров елсафлуид, раствор за испирање уста, писало је: *Само никаква страха од грипе (шпањолска болест)*.[493] У исто време, уз рекламу за Селтерс воду, као превентиву против грипа, објављен је и један шаљиви чланак са карикатуром, под насловом: *Шпанска болест и ужички лекови*, у којем се наводи да су у београдским ракиџиницама ракија клековача и пршута наручивани као „прва помоћ“, „антигрипин“ и „пастиле“.[494]

---

493 *Време*, 3. 2. 1927. и *Време*, 26. 1. 1927.

494 *Време*, 24. 2. 1927.

ЗАПОСТАВЉАЊЕ И ЗАБОРАВ

Након избијања пандемије, нарочито током другог, јесењег, морталног, а потом и трећег таласа, у многим државама је, поред додатног активирања медицинских капацитета, примењиван широк спектар превентивних мера. Увођени су карантини и обавезе ношења маски, ограничаван транспорт, затваране су школе, биоскопи, позоришта, па и јавни паркови, забрањиван је рад кафана, организовање скупова, чак и приватна окупљања, прописиване су казне за непоштовање новодонетих прописа...[495]

Уз спровођење рестриктивних мера штампан је и дистрибуиран материјал са упозорењима, али и са препорукама за превентиву и поступке у случају болести. Такви текстови су објављивани у новинама и у виду плаката, летака и брошура, које су масовно дељене. Иза ових потеза стајали су државни органи на различитим нивоима, од општинских, преко регионалних, до националних.

Док су широм Европе спровођене различите заштитне мере: у Бечу, као и у Загребу је прекинута настава, набављена је тона аспирина, становништво је упозоравано да предузме заштитне мере, а цивилни саобраћај у великој мери редукован, управа окупационог Војног гувернмана изгледа није налазила начине да их спроведе и у Србији.

Мортални удар епидемије наишао је после пробоја Солунског фронта, када су се окупационе власти припремале за повлачење и евакуацију. У таквим околностима тешко да су могле да пронађу и време и начин, али и организационе ресурсе, па и вољу, да предузму озбиљније мере за ублажавање последица пандемије. У Београду су биоскопи *Колосеум* у Краља Милана, *Париз* на Теразијама и зимско позориште – орфеум *Булевар* увелико

---

[495] Видети раније.

радили; посете грађанској и војним болницама *Брно* и *Брчко* биле су дозвољене, а ученици *реалне гимназије* полагали су „испит зрелости".[496] Тешко је замислити како је тек било у унутрашњости. Дубравка Стојановић уочава: „Масовни дочеци победничке војске били су оглашавани, знало се ко када долази у град и где ће бити свечани дочек. /.../ Не само што у Београду нису увођене епидемиолошке мере, већ управо супротно – град се убрзано отварао. После 6 година ратова, болести и беде коначно су дошли мир и нормалан живот. Зато не чуде огласи у дневној штампи који су са посебним одушевљењем обавештавали грађанство да се отварају фризерају, школе плеса, ресторани и да је кренуло издавање станова. Посебно задовољство причињавала је најава првих позоришних представа".[497]

Док су окупатори настојали да се повуку са што мање последица, и долазећи ослободиоци су имали своје приоритете: брз завршетак акција и формирање нове, проширене државе. Могућности и времена, а могуће и воље али и ресурса за друге акције, није било.

ПРЕДУЗЕТЕ МЕРЕ

У интерегнуму који је наступио по пробоју Солунског фронта, народ је био препуштен сам себи. По доласку ослободилаца, ситуација се донекле мења набоље, али и додатно компликује. Промена набоље се огледа у каквом-таквом јачању медицинских капацитета. Вратили су се лекари са фронта и из интернације, пристигле стране лекарске мисије и активирале болнице. Са друге стране, долазак ослободилаца је редовно и свуда пропраћен масовним дочецима и митинзима.

---

496 Богдановић, 2021.

497 Стојановић, 2021.

Завладала је општа еуфорија која је донекле потиснула зебњу због подмукле болести која је харала. Дани са највишом стопом смртности били су и дани највећег славља; протицали су без икаквих уочљивих мера. Описујући стање у Крагујевцу, Мирјам је писала како је свечано дочекана не само прва извидничка патрола, већ и све наредне јединице које су пролазиле кроз град. „Улице су пуне света. Девојке, деца, војници, наши, француски, колонијалци. /.../ Цео дан нам је кућа пуна гостију. Долазе нам Французи, Зуви, Срби. Све позивамо сестрински и сви нам долазе да виде српске куће.“[498] И тако, оболели војници су се мешали са оболелим становништвом. Концентрација вируса се повећавала, што је доприносило да се *сабије епидемијска крива*. И звона су наставила да звоне „и најављују смрт“, непрекидно.

По свему судећи, забране окупљања није било, нити обавезе карантина и било каквих других ограничавајућих мера које би деловале превентивно на спречавање ширења епидемије, укључујући и редукцију транспорта, одржавање физичке дистанце и обавезу ношења маски и других заштитних средстава. Данас можемо пронаћи фотографије из тог времена, са грађанима заштићеним маскама, у различитим приликама, у бројним државама на скоро свим континентима. Такве фотографије из Србије су за сада непознате. Чак су непознате и било какве фотографије настале у Србији које би могле да се директно повежу са пандемијом.

Тек на самом крају године, када се главни мортални удар већ смирио, шеф Београдског општинског санитета издао је налог општинским лекарима да проуче питање мера за сузбијање заразних болести у Београду и да му о томе поднесу извештај. Тек тада су тражена и превозна средства за пренос у болницу болесника од заразних болести. Што се тиче стања у војсци, тек је 24.

---

498 Јаковљевић, 2009, 232–249.

децембра, на састанку министра унутрашњих послова и француског санитетског генерала Фурнијеа одлучено да се оснују хигијенски бирои за сузбијање ширења заразних болести у српском народу и војсци. На њиховом челу требало је да се нађу француски лекари, па су први предвиђени сектори били на самом југу земље, у Охриду, Скопљу и Нишу.[499]

На основу доступне грађе уочава се да је једна од ретких превентивних мера била објављивање упутстава за чување и понашање у случају болести. Такве информције су обнародоване у новинама, али по свему судећи са закашњењем, када се ударни пик морталног таласа већ завршавао. Тако су *Вечерње новости* 21. новембра (4. децембра) 1918. објавиле раније поменути чланак „О шпанској грозници (грипи)" у којем пише: „Предохрана се састоји у доброј храни, и у случају ма најмање појаве симптома болести чување постеље и узимање на знојење, поглавито аспирин. За време болести главно је чувати постељу, узимати што већу количину алкохола, кафе и јаке хране, само храна не треба да буде чврста већ по могућству житка. По прележаној болести треба ипак неко време чувати постељу, јер је организам изложен оболевању."[500]

Поред новинских чланака срећу се и посебна штампана издања. На известан начин, она су била на трагу *Поученија за лечење болестника од болести колере на оним местима где доктора нема и средстава којима се од болести сачувати може*,[501] прве медицинске публикације објављене у Србији, на српском језику, у време кнеза Милоша Обреновића, 21. септембра 1831. године.

Већ смо нагласили да је на Крфу објављена књижица *Инфлуенца* др Алексе Савића. То је десетолисна брошура џепног формата. Описујући општи историјат болести, њено преношење и симптоме, као и скромна сазнања о узрочнику, др Савић на-

499 Стојановић, 2021.

500 *Вечерње новости*, 1918.

501 Историјски архив Београда.

глашава да је то једна врста грипа који се и раније јављао. Као превентиву препоручује редовну хигијену тела и одеће, „нарочито руку и рубља“, као и испирање усне шупљине и носа дезинфекционим растворима. Такође саветује избегавање сваког непотребног контакта са оболелима. Лекарима и санитетском особљу, али и свима који негују оболеле (не и грађанству, ради превентиве!) препоручује ношење огртача и маски за лице прављених од газе а натопљених гуменолом или еукалиптолом. Што се тиче лечења, др Савић пише да је реч о новој болести, за коју „специфичног лека нема“, али да се препоручује употреба кинина, „у јачим дозама“ и инјекција електраргола. За реконвалесценте је препоручен „дужи одмор“.

Савић је препоручивао и опште превентивне мере: „посећивање позоришта, биоскопа и школа и уопште места где се збира много света, треба, у местима где влада епидемија, забранити“.[502] Али, у времену ослобођења и масовног дочека и испраћаја сваке јединице која пролази кроз град, и одржавања скупова ради организовања привремених органа власти, такве мере нису спровођене.

Савићева брошура објављена је на Крфу, вероватно са циљем да се њен тираж дистрибуира у ослобођеној отаџбини. Можемо да претпоставимо да је настала као резултат ауторове иницијативе, али будући да је штампана у државној штампарији, могла би да се третира и као потез државе. Слична издања, такође настала на иницијативу појединачних лекара, штампана су и у Србији, али су она, по свему судећи, била локалног карактера.

Поменуто је да је, непосредно по ослобођењу Крагујевца, др Димитрије Антић припремио једну публикацију мањег обима – тролисни летак, плакат: *Шпанска грозница (инфлуенца)*. Он, као и др Савић, описује историјат, развој, начине преношења и симптоме болести. Као мере предохране саветује дезинфекцију, проветравање... За лечење препоручује првенствено јављање лекару,

[502] Савић, 1918.

али и обавезно лежање, презнојавање, пијење топлих напитака, нарочито чаја од камилице, али и млека и зашећерене воде, покоје чаше вина, конзумирање чорби и компота, стављање хладних и ракијаних облога. Реконвалесцентима саветује избегавање напрезања. Што се тиче физичке дистанце, једине препоруке су везане за непосећивање оболелих, њихово издвајање у посебну собу, и неодласке на даће и сахране преминулих.[503]

Два описана издања су одраније била позната научној јавности, а недавно је у Фонду старе и ретке књиге Библиотеке у Ужицу пронађено још једно, такође већ поменуто, нешто већег обима од претходно наведених. То је двадесетолисна брошура џепног формата коју је под насловом: *Упутство за лечење и сузбијање заразне болести Шпанска Грозница*, у тек ослобођеном Ужицу објавио млади резервни санитетски официр др Душан Стевчић.

Док је брошура др Савића била намењена мање широј јавности, а више лекарима, али и органима власти, Стевчићева брошура је, као и делом Антићев плакат, била намењена, како пише у уводном тексту, „становништву где лекара нема".

Као и Савић и Антић, и Стевчић на почетку наглашава да је шпанска грозница инфлуенца – грип, те да су се сродне болести и раније јављале.[504] Даље указује на начин преношења, симптоме и могуће компликације. Потом препоручује да се болесник, чим се препознају симптоми, смести у топлу собу, коју треба редовно проветравати; давати му млеко, чај, шербе са ракијом или коњак, чорбе, мекану полутечну храну попут сутлије и коха. Препоручује се и стављање хладних облога, са мало сирћета. О мерама предохране везаним за физичку дистанцу нема ни речи, сем препорука какве је изнео и др Савић, да „када се који од чланова породице разболи, остале чланове издвојити и недопуштати им да улазе у болесникову собу", у коју може да улази само онај ко га негује.

---

503 Антић, 1918.

504 Стевчић, 1918.

Како се види, општа упутства су била слична у свим поменутим издањима. Један од заједничких савета био је „чување постеље“ – лежање и пасиван одмор, не само током трајања болести већ и по оздрављењу. Наглашавало се да је начети организам и даље изложен оболевању, односно рецидиву, повратку болести, која се онда може спустити на плућа, што може довести до каснијих фаталних последица.

Могуће је да су поред поменута три упутства објављена још нека, али се ипак стиче утисак да се пандемији није придавала адекватна пажња. Дубравка Стојановић са правом отвара питање колико су грађани имали увид у ове стручне брошуре, додатно указујући да је због тога још чудније што дневне новине нису давале више савета како се понашати у болести.[505] А један од ретких изузетака представљају поменуте препоруке др Хајзлеа, за повећано коришћење цвекле у исхрани, које 1. јануара 1919. године преноси новосадски лист *Жена* на страни 56.

Генерално се стиче утисак да су медији тога времена новој пошасти, иза које су остајале велике последице, придавали мање пажње него појави руског грипа три деценије раније.[506]

По свему судећи, у околностима завршетка ратних дејстава и бриге усмерене ка стварању нове државе, рестриктивне мере какве су примењиване у многим другим земљама, а које је предлагао и др Савић, потпуно су изостале. Већ помињани телеграм војводе Бојовића, у којем он наглашава да је оболела целокупна војска и све становништво, био је усмерен против могућег увођења карантина и редукција транспорта, што би отежало и успорило даље акције за ослобођење.[507] Приоритет је јасно и недвосмислено одређен. То је допринело успешном ослобођењу, али и брзом ширењу болести, масовном разболевању, уз велике после-

---

505 Стојановић, 2021.

506 Видети више у: Радусин, 2014. и Цветковић и Миљковић, 2020.

507 Ник, 1969, 236–237.

дице, а потом и брзом завршетку епидемије, са стицањем колективног имунитета прокуживањем, као и њеном запостављању и забораву. А свему томе претходило је и непрепознавање.

НЕПРЕПОЗНАТА БОЛЕСТ

Шпанска грозница је током ратних дејстава била запостављена, нешто касније је постала заборављена, а када се појавила била је потпуно непозната, зато и непрепозната болест.

Већ смо на бројним примерима видели како се, после пробоја Солунског фронта, са сваким новим положајем при продору, људство српских и савезничких чета осипало, остајало у болницама, многи су и умирали. Али у пуковским дневницима, попут дневника Петог пешадијског пука,[508] или личним дневницима појединих официра, попут потоњег генерала Душана Додића,[509] болест се не помиње. Па чак ни пуковник др Милан Пецић, који је у време пандемије био на функцији председника војне лекарске комисије на Крфу, у својој *Аутобиографији*, у њеном хронолошком делу, ни једном речју не помиње било какве потешкоће проузроковане пандемијом. Једино у делу *Аутобиографије* са изразито приватним опаскама описује своју болест, коју именује као грип, не помињући да је оболевање било масовно, а камоли да је било и смртних случајева. Слично се уочава у сећањима генерала Петра Живковића, као и у мемоарима Станислава Кракова. [510]

Поред ових чињеница које додатно указују на занемаривање и заборав, једна од збуњујућих чињеница је везана и за

---

[508] Попут дневника: *Ратовање Петог пешадијског пука Краља Милана 1912–1920* (пр: Ранковић Здравко), Ваљево: ИП Колубара, 1998.

[509] Грбовић и Вукчевић, 2018.

[510] Видети раније (Кривошејев и Станојловић, 2020: 197, 163–166; Живковић, 2016, 94. и Краков, 2019).

препознавање, односно непрепознавање нове болести од стране лекара. Било је и очекивано да права природа нове, раније непознате болести не буде разјашњена и симптоми препознати током првих месеци. Зато су, у почетку, оболели од шпанске грознице категорисани међу оболеле од других, раније познатих болести. Међутим, појавом све већег броја извештаја о новој болести било је очекивано да се она лакше дијагностификује; нарочито када је др Петровић 16/26. августа у *Српским новинама* обнародовао да ће нова инфлуенца поново преплавити цео свет,[511] а потом и када је др Савић објавио своју брошуру о њој.[512] Међутим, војска је кренула у продор преко Кајмакчалана без сазнања о епидемији, што се вероватно од ње скривало. Тако телефониста Дринске дивизије Ђорђевић помиње своје оболевање непосредно по ступању на тло Србије, али не и природу болести.[513] Нешто касније, Наталија Матић Зрнић пише како је око 10. октобра у ослобођеном Врању „цела варош била болесна", а када се и она, која је радила у болници, разболела, др Бора Јанковић јој је установио дијагнозу „бронхијално запаљење". Тек после више од двадесет дана, новопристигли лекари, који су претходно у Велесу и сами одболовали пандемијску пошаст, дијагностиковали су: „грип, шпанску тешку инфлуенцу".[514] Оквирно у исто време, у Ћуприји је др Бора[515] исту дијагнозу поставио Флори Сендс.[516]

Очигледно, требало је да протекне извесно време да дијагностиковање нове пошасти постане стандардно. Упркос томе, ме-

---

511 *Српске новине*, 16. 8. 1918.

512 Савић, 1918.

513 Ђорђевић.

514 Матић Зрнић, 2002.

515 Можда онај исти др Бора који је претходно у Врању Наталији утврдио дијагнозу: *бронхијално запаљење*? (др Боривоје Бора Јанковић – Грејач?).

516 Милер, 2013: 275–278.

Упоредни пример смртности током три таласа (II,III и IV)

Територија	Број умрлих од шпанске грознице током другог таласа (јесен 1918) и процентуални однос броја умрлих и броја становника од 1916.	Број умрлих током трећег таласа (зима 1919) и процентуални однос.	Број умрлих током четвртог таласа (зима 1920) и процентуални однос.
Парохија Бранковина	48 = 1,32%	3 = 0,08% (запаљење плућа)	9 = 0,24% (3 шпанска грозница; 4 грип, 2 запаљење плућа)
Парохија Рабровица	29 = 0,71%	6 = 0,15% (1 грип, 5 запаљење плућа)	18 = 0,44% (1 шпанска грозница; 8 грип; 9 запаљење плућа)
Парохија Крагујевац	179 = 0,79%	12 = 0,05% (1 шпанска грозница; 11 запаљење плућа)	30 = 0,13% (4 грип, 3 инфлуенца; 23 запаљење плућа)
Парохија Крчмар	153 = 4,85%	3 = 0,09% (1 шпанска болест и 2 запаљење плућа)	7 = 0,22% (2 шпанска грозница; 5 запаљење плућа)
Парохија Пустиња	146 = 5,28%	2 = 0,07% (1 шпанска болест; 1 запаљење плућа)	7 = 0,25% (1 шпанска грозница; 6 неименовано запаљење)
Парохија Косјерић	62 = 3,44%	2 = 0,10% (запаљење плућа)	2 = 0,10% (1 инфлуенца; 1 запаљење плућа)

сец дана касније, када су ратне трубе већ утихнуле, и када би информације о природи нове болести која масовно узима данак требало да буду шире доступне, др М. П. Јевремовић пише да у рејону општине јелавичке регрути масовно страдају од некакве „непознате болести".[517]

Слично је било и у Крагујевцу, где по сећању Милице Јаковљевић, упркос свакодневном умирању, грађани у први мах нису били свесни епидемије. „Трчимо да носимо свећу и цвеће, целивамо мртваце и ширимо страшну болест". По разбољевању њене мајке, прва информација коју је добила од лекарке била је да „није опасно". Тек када се стање погоршало, лекар је констатовао да је „срце ослабило услед грипа",[518] а потом, када је умрла, као узрок смрти је уписано: „мана срца".[519]

Тада и др Сондермајер креће у обилазак болница успостављених дуж линије продора и, помињући различите болести од којих су војници боловали, раздваја запаљење плућа од грип, без додатне конкретизације нове врсте, али уз указивање на повезаност у многим случајевима. А то је било време када, после почетних лутања, док је смртност била спорадична те су свештеници у Србији у књигама умрлих као узроке смрти уписивали: *запаљење плућа*, *бронхитис*, па и *тифус*, *тифусна грозница*, *маларија*, *назеб* и сл, број умрлих постаје све већи. Од тада се као узрок смрти уписује: *заразна инфлуенца*, *шпанска болест*, *шпанска грозница*, *шпанска инфлуенца*, *шпански грип*, па и *шпанска маларија*, *шпанска слабост* или *шпанска пробад*. Међутим, поједини свештеници и даље, све до краја морталног таласа, уписују: *запаљење плућа* (или *пнеумонија*), а има и оних који доследно, до краја епидије, пишу само *грип* или *инфлуенца*, али и *пробад*, *тифус*, *тифусна грозница*, *наступна грозница*, па и

---

517 Nik, 1969, 236–237.

518 Јаковљевић, 2009: 345.

519 Видети даље, у другом тому, у делу посвећеном Крагујевцу.

маларија.[520] Један од уопштених назива који се среће је и само *запаљење* али и *врућица*.[521]

Очигледно је да су се, не само лаици већ и медицина и медицинска пракса, 1918. године суочили са болешћу са којом нису имали никаквог претходног искуства, а ни јасну представу о њеном пореклу. Па и касније, када је главни удар окончан, а појавили се „репови" оболења крајем 1919, у београдску војну болницу су масовно примани пацијенти оболели од инфлуенце, са претходном погрешном дијагнозом *тифус* или *маларија*.[522] Овакве забуне додатно отварају питање које је већ покренуо др Микић наглашавајући могућност да је број оболелих српских војника од шпанске грознице био значајно већи него што се то у извештајима санитетске службе из тог периода може уочити.[523] Није немогуће да се иза оболевања која су, и 1918. године и пре, а нарочито при продору у Србију, а и касније, регистрована као маларија или тифус, крила шпанска инфлуенца.

Поред тога што је била непрепозната и занемарена, шпанска грозница је нешто касније постала и заборављена болест. Тако је било широм света, на шта указују поменути примери чуђења Вирџиније Вулф, др Мејџора Гринвуда и Алфреда Крозбија,[524] па и у Србији.

ЗАБОРАВЉЕНА БОЛЕСТ

Својеврсно занемаривање пандемије која је неоспорно однела многе животе, а знатно више људи приковала за постељу, настављено је и по њеном окончању. Новинске вести које директно указују на

---

520 Видети даље, у другом тому.

521 „*Многи* су *боловали* од *запаљења, јер је шпанска грозница пустошила земљу*": Пантић, 2001: 246.

522 Радосављевић, 1925.

523 Микић, Поповић и Чеканац, 2008.

524 Видети у *Уводу*.

последице епидемије су веома ретке. Један од изузетака је чланак објављен у *Застави* 23. марта 1919. године. *Застава* преноси вест из *Тајмса* да је, за 12 недеља харања, шпанска грозница однела шест милиона живота, од чега само у Индији три милиона. Помињу се страдали и у Самои, Јужној Африци, Новом Зеланду, Америци, Британији..., уз констатацију: „И наш народ је силно, кроз болести изгинуо, особито крајеви где је народ услед слабе исхране мање отпоран био. /.../ Код нас беше општи недостатак лекарске помоћи, јел док је болест најјаче беснела, беху сви наши лекари још на војној дужности. О какавој организацији здрав. службе није могло ни говора бити“. Али, додатне конкретизације о жртвама нема.

Увид у прва послератна годишта часописа *Српски архив за целокупно лекарство* указује да се о страшној болести није расправљало. Изузетак представљају радови др Радосављевића[525] и др Миловановића из 1921. године.[526] А и касније, у најзначајнијим историографским делима која се баве проблематиком националне прошлости у Првом светском рату, па чак и у онима који питања санитета стављају у први план,[527] шпански грип се или уопште не помиње или се набраја као само једна од успутних ратних потешкоћа. Примера ради, у чланку из 1925. године др Лазара Генчића, начелника санитета Врховне команде од 1912. до 1916, под насловом *Зашто је дошло до епидемија и помора у нашој војсци и народу за време ратова 1912–1918*, који је приредио за Станојевићеву *Историју српског војног санитета*, од осамнаест страна текста, епидемији шпанске грознице посвећено је само неколико редака у следећем малом пасусу: „Пробојем непријатељског Македонског фронта у јесен 1918, отворена су била врата за повратак наше војске у Отаџбину и за ослобођење и уједињење наше браће Хрвата и

---

525 За Српски архив целокупног лекарства, прештампан 1925. у: Радосављевић, 1925 (Станојевић, 1992). Цитирано на више места у тексту.

526 Миловановић, 1921.

527 Попут: Станојевић, 1925 (1992).

Словенаца. И у оном епохалном гоњењу разбијеног и деморализованог нашег непријатеља, као да је било суђено нашој војсци да је пропрати још једна опасна епидемијска болест – *грип*, који је тада владао и у другим земљама. И грип нам је нанео осетне губитке у војсци, а још више у грађанству, али то је била последња заразна болест која је у нашим ратовима била нападала нашу војску."[528]

За исти зборник своје сећање под насловом *Моја хигијенска искуства у нашим ратовима*, доставио је и један од управника Пастеровог завода и утемељитељ примењене хигијене у Србији др Драгутин С. Петковић. У прилогу од двадесетак страна, он шпанској грозници посвећује само следећу реченицу: „За време офанзиве 1918, опет смо били несрећни у својој срећи нашег ослобођања јер смо опет имали небројене жртве од *шпанске грознице* (*Influenca, Grippe*)".[529]

Даљим протоком времена, шпанска грозница је постала све заборављенија, како у историографском,[530] тако и у општем јавном сећању. У складу са тим, данас, када се са великим закашњењем настоји да се, колико је то могуће, преброје жртве Великог рата, жртве пандемије шпанске грознице остају занемарене. Штавише, као да је владало неко немушто, званично неизречено мишљење, да та пандемија није много угрозила Србију, да се болест у пуном морталитету само спорадично, ту и тамо, појављивала, те да није много утицала на демографску слику и укупне директне ратне губитке.[531]

---

528 Генчић, 1925.

529 Петковић, 1925.

530 Видети конкретније у *Уводу*.

531 На овакво погрешно мишљење указује и изјава проф. др Данице Грујичић (начелница Центра за неуроонкологију Неурохируршке клинике Клиничког центра Србије, директорка Института за онкологију и радиологију Србије, редовни професор Медицинског факултета у Београду), дата у мају 2020. године у емисији *Осврт* (*TV B92*), а касније, па и током 2021, у више наврата преношена на разним порталима: „Кад погледате, нас генетика заиста штити, наши војници су у Првом светском рату умирали од глади, нису умирали од шпанске грознице." (https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2020&mm=05&dd=06&nav_category=12&nav_id=1681416;

Зачуђујуће је да су сећања на шпанску грозицу и тешкоће које је она донела неуједначено сачувана и у породичним меморијама. Према сећањима сачуваним у породици Томић из села Стуба, у тој, али и у другим породицама из наведеног села, од шпанске грознице је умрло пуно мештана.[532] Ово сећање је потврђено накнадним истраживањима која су указала да су за неколико месеци од последица пандемије у Стубу умрле 32 особе, односно 6,44% становништва по попису из 1916. године.[533]

Са друге стране, иста истраживања су указала да је у суседном селу Брезовице помор био још већи. Умрло је 65 сељана, односно 9,09% житеља села, али разговор са појединим мештанима је указао да такве информације нису пренете припадницима данашњих поколења.[534] Седам деценија после епидемије, етноантрополошка истраживања су указала да је народно сећање у околини Става поистовећивало шпанску грозницу са колером, али и уз тврдњу да је то „нека болест у вези са проливом", мешајући је са дизентеријом.[535] Са друге стране, слична истраживања

---

https://www.alo.rs/zenske-price/nazdravlje/dr-grujicic-sad-svi-vidi-da-je-doktor-nestorovic-u-pravu/395666/vest).

Са друге стране, проф. др Чедомир Антић, обазирући се на процене о 100.000 жртава пандемије у Србији, пише: „Овај број је изузетно висок, али је и несумњиво нижи од броја страдалих у већини других европских држава. Можда је и то разлог услед кога је ова болест била донекле занемаривана и омаловажавана у каснијим историјским прегледима овог времена. До сада није изнесено целовито и уверљиво објашњење зашто је Србија била поштеђена велике смртности у време епидемије шпанске грознице." (Антић, 2021: 95). А како ћемо даље видети, Србија је била, током пандемије, међу најугроженијим европским земљама.

532 Сећања је аутору пренео Душан Арсенић из Ваљева, на основу прича његовог деде Јордана Томића из Ваљева, рођеног у Стубу 1913. године (интервју дат аутору 6. маја 2020. године; Арсенић, 2020).

533 Кривошејев, Кривошејев и Радосављевић, 2020.

534 Разговор аутора са Милорадом Тошићем из Брезовица (обављен 6. маја 2020).

535 Јовановић, 1988: 92. Могло би да се претпостави да су испитаници мислили на дизентерију, чије су се локалне епидемије на појединим територијама преклапале са светском пандемијом (видети раније и даље).

реализована на територији Јадра су указала на очувања сећања и на болест и на начине лечења.[536]

Оваква селективност сећања додатно је допринела формирању изреченог става да пандемија није много угрозила Србију. Да је стварност потпуно другачија, указују и парцијалне, до сада неповезиване информације из различитих историјских извора, међу којима су и записи са споменика по гробљима широм Србије, попут поменутог споменика Русима умрлим у Сенти, меморијалног гробља француских војника у Зајечару и другим местима у Србији, као и спомен-обележје на Јеврејском гробљу у Београду посвећено деци страдалој од шпанске грознице, али и споменици на различитим сеоским и варошким некрополама.

На Котрашком гробљу налази се „брачни споменик", испред гроба у којем леже „Бранисав и Румена које усмрти шпанска грозница 1918. године. Бранисава у седамнаестој, Румену у шеснаестој. Живели су брачно свега две недеље". А на другом заједничком спомен-обележју, у Добрачи, пише: „Овде су две сеје рођене, девојке Косана од 18 год. (и) Миљка од 16 год., ћери Јоване и Здравка Павловића из Добрача. У један гроб сахрањене 10. новемб. 1918. г.". Брижљиви пописивач је изнео и свој став о том времену: „У јесен те године од грипа је боловала и самирала читава Србија. Враћала се са сахране једног чељадета, а код куће се затицао нови мртвац. Укопавало се из понеког дома и по двоје-троје за дан."[537]

Очигледно је да последице пандемије шпанске грознице у Србији нису биле за занемаривање, и неопходно је да им се посвети посебна истраживачка пажња.

---

536 Кнежевић, 1964: 491.

537 Николић, 2018: 135. и 268.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Годину 1918. карактерисали су велики напори усмерени ка завршетку четворогодишњег ратовања у Великом, односно Првом светском рату, а потом и општа еуфорија због успешног исхода тих напора. И управо у таквом тренутку појавила се нова пошаст која је захватила цео свет, шпанска грозница, односно шпанска инфлуенца, шпански грип.

Данас је најприхваћенија процена да је од пандемије шпанске грознице, која је 1918. и 1919, а делом и током 1920. године захватила целу планету, оболело око пет стотина, а да је умрло око педесет милиона људи, што је представљало око 3% тадашње светске популације. Шпанска грозница је само у Индији однела десет милиона, а могуће и више живота. У мексичкој држави Чиапас умрло је 10% становништва, а у селу Бревинг на Аљасци, од 82 одрасла житеља, умрло је њих 70. Процењено је да је у Европи страдао 1,1% становништва.

Прве, основне одлике болести биле су као и код свакога грипа: висока температура, грозница и бол у грудима и другим деловима тела. Неретко је долазило и до повраћања, неконтролисаног мокрења и дефекације, искашљавања крви, крварења из носа, па и ушију и очију. То је све изазивало и бунило. Ипак, најчешћа додатна компликација болести је било тешко запаљење плућа и управо оно је и доводило до већине фаталних, смртних исхода, мада се умирало и од слабљења срца.

Врло брзо по почетку ширења шпанске грознице, а после почетних лутања, закључено је да је то нова, раније непозната болест узрокована неким неидентификованим микроорганизмом, који је још 1918. године паушално назван: *Virus filtrani*. Конкретан узрочник дефинисан је тек на почетку двадесетпрвог века, на основу форензичких анализа остатака преминулих пронађених на Аљасци. Испоставило се да је у питању мутирани птичји вирус, који спада у категорију *A* вируса, и именован је као *A-H1N1*.

По свему судећи (мада има и другачијих мишљења), шпански грип се развио на територији Сједињених Америчких Држава, у изразито пољопривредној области Хаскел у Канзасу, познатој по узгоју свиња и живине, што је погодовало мутацији вируса и преласку на сисаре. Ту је накнадним увидом регистровано умирање стоке на фармама, а појава обољења међу људима уочена је током првих месеци 1918. године, прво у цивилним насељима, а потом, у марту, и међу војницима смештеним у регрутном центру Фунстон – Форт Рајли. Одатле се вирус ширио даље по САД, али и по Европи, ка чијим ратиштима су упућивани амерички регрути.

По свему судећи, европско међужариште била је Француска и њене ратне луке, пре свега Брест, где се искрцао највећи део америчких трупа. Ту је болест вероватно стигла крајем марта и одатле се, од априла 1918, страховитом брзином ширила даље по Европи и свету. Једна од држава до које је грозница пренета била је Шпанија. За разлику од зарађених земаља, за које је појава болести у почетку представљала војну тајну, медији у Шпанији су од друге половине маја отворено писали о њеној појави, нарочито када су оболели краљ и већи део владе. Новинске агенције других држава су преносиле вести из Шпаније, а када је и у њима степен заражавања постао тако висок да није било могуће да се више прикрива, створено је погрешно уверење да је ова пиринејска држава била почетно жариште пандемије. Тако је болест добила име.

Пандемија је на светском нивоу имала три главна таласа. Први, пролећно-летњи из 1918, био је релативно благ и није оставио велике последице. Већина оболелих је имала основне симптоме и опорављала се врло брзо, после неколико дана, мада је и тада било умирања, нарочито током лета, углавном услед компликација на плућима. Други, јесењи из 1918, био је погубан. Тада се болест појавила у свом пуном виду. Смртне последице су биле велике, а опоравак преживелих је трајао дуго, понекад цео месец, па и дуже. Трећи, зимски талас, са почетка 1919. године, такође се проширио по свету, али је веће последице имао само на неким територијама, углавном оним које су биле мање погођене другим таласом. Понегде је трајао до краја пролећа. Однос броја умрлих у другом и трећем таласу је, зависно од конкретне територије, износио, оквирно, од 3 : 1 до 10 : 1, мада је било и различитих локалних изузетака.

Окончање трећег таласа није значило и завршетак оболевања од шпанске грознице. Широм света су уочени накнадни епидемијски удари. Први, који се појавио на крају 1919. и почетком 1920. године, понекад се именује као четврти талас пандемије. Смртност је оквирно била слична, а вероватно и нешто већа од смртности током трећег таласа.

Сличне појаве уочавају се и наредних година, с тим што је пандемија дефинитивно престала, а болест се претворила у сезонски грип, чији су изазивачи носили мутиране гене вируса шпанске грознице. Као и при трећем и четвртом таласу, болест је наставила да се појављује пре почетка зиме, нестајући почетком пролећа. Сада су симптоми и последице били знатно блажи, са слабијом клиничком сликом и мањом морталношћу.

Сматра се да су даље мутације довеле до тога да гени вируса из 1918. године буду присутни у структури вируса који су изазвали већину наредних епидемија инфлуенце, због чега је шпанска грозница названа „мајком свих пандемија“.

ТОКОВИ ПАНДЕМИЈА У СРБИЈИ

Мада историографија у Србији до сада није придавала велику пажњу пандемији шпанског грипа, усмеравајући интересовање превасходно на војне и политичке аспекте краја Великог рата, он је и овде био и те како присутан. Главни, мортални удар, други талас епидемије, појавио се у тренуцима када су по пробоју Солунског фронта (15. септембар 1918) српски војници, у пратњи савезничких јединица ослобађали своју отаџбину. Оставио је тешке последице на саму војску а, по свему судећи, још теже на цивилно становништво.

Налет првог таласа шпанске грознице је до српских војних формација у позадини Солунског фронта стигао већ у априлу 1918, када се на Крфу већи број војника – пекара заразио после контакта са својим колегама на једном француском броду, али су сви брзо оздравили. Убрзо, током маја, јуна и јула, болест је уочена и међу војницима на фронту, а тада су неки од оболелих преминули, углавном услед компликација на плућима. Са друге стране, присуство пандемијске болести је на територији окупиране Србије уочено током јула, али нема информација о последицама. Може да се претпостави да су појединачни смртни случајеви, пре свега они за које је као узрок уписана пнеумонија, били изазвани шпанским грипом, али генерално, увид у матичне књиге умрлих указује да је смртност током лета била у релативно уобичајеним границама. Стање се на јесен, појавом другог таласа пандемије, драстично променило.

Могло би да се претпостави да је и други талас пандемије шпанског грипа до српских формација на Солунском фронту такође стигао из француских лука, где је уочен још крајем августа. Било је то време појачаног транспорта трупа и ратног материјала услед припрема за коначни пробој фронта. По свему судећи, део француских и српских војника је у пробој, 15. септембра 1918, кренуо инфициран. Још пре краја тог месеца, многи од њих, савлада-

ни болешћу, остајали су у болницама дуж линије продора. Неки су ту и преминули, не прикључивши се путу ка Београду, у који је српска војска победоносно умарширала 1. новембра 1918. године.

По свему судећи, до јужних територија Србије, попут Врања, Ћуприје и Трстеника, вирус шпанске грознице стигао је са југа, из Грчке, са ослободилачком војском, али у северним деловима државе епидемија је почела да се шири пре доласка ослободилаца, преко територије Аустроугарске. Други талас шпанске грознице се у Београду појавио вероватно већ крајем септембра. Одатле се редовним саобраћајним путним правцима ширио даље. У смедеревском крају, па и у околини Аранђеловца, масовно умирање уочава се већ на прелазу септембра и октобра, у појединим деловима ваљевског и ужичког краја почетком октобра, а у другим деловима тих области, као и у Јагодини, Зајечару, Крагујевцу..., током тога месеца, а пре доласка ослободилачке војске. Генерално, уз постојање изузетака, болест се прво појављује у урбаним центрима и у долинама са фреквентним путним правцима, а тек потом, понекад са већим закашњењем, крајем октобра и почетком новембра, у оближњим али забаченијим брдско-планинским областима.

Пандемијски удар врхунац достиже управо по ослобођењу. Након доласка ослободилаца, мешање прокуженог цивилног становништва са такође прокуженим војницима узроковало је да се за краће време зарази већи број људи.

Смртоносни удар пандемије потрајао је до средине децембра, с тим што се негде завршио пре, негде касније, трајући непуна два месеца. Скоро свуда је уочен наставак епидемије почетком 1919. године, у време развоја трећег таласа, али са знатно мањом смртношћу.

По завршетку трећег таласа, болест се јављала и касније, у виду сезонских удара, од којих је најизраженији био онај са краја 1919. и почетка 1920. године, својеврстан четврти талас. И овај пандемијски налет је био знатно мање леталан, али по свему су-

дећи смртоноснији од трећег таласа. Уочава се да је знатно веће последице имао на оним територијама до којих најморталнији други талас није стигао у својој пуној снази. Примера ради, врло мала смртност 1918. године је уочена у парохији цркве у Рабровици (0,71%). Ту је однос броја умрлих у другом, трећем и четвртом таласу био: 29 : 6 : 18. Насупрот томе, тамо где је други талас оставио веома велике последице, попут парохије цркве у Крчмару (4.85%), четврти талас је био знатно бенигнији, али опет са већим последицама него трећи: 153 : 3 : 7.

THE SPANISH FLU IN SERBIA

FROM UNDERSTATED, THROUGH DESTRUCTIVE TO FORGOTTEN DISEASE

The year 1918 was characterized by great efforts towards the ending of the four-year warfare in the Great, i.e., the First World War, and then by general euphoria due to the successful outcome of those efforts. And it was at such a moment that a new scourge appeared which spread around the whole world - the Spanish (Great) Influenza, i.e., the Spanish flu.

Today, the most accepted estimatation is that from the Spanish flu pandemic, which affected the entire planet in 1918 and 1919, and partly during 1920, about five hundred million people fell ill, and about fifty million of them died, which represented the 3% of the world's population at the time. The Spanish flu claimed ten million lives in India alone, and possibly more. In the Mexican state of Chiapas, 10% of the population died, and in the village of Brewing, Alaska, 70 of the 82 adult residents died. It was estimated that 1.1% of the European population died.

The first, basic symptoms of the disease were like any other flu: high temperature, fever, and pain in the chest and other parts of the body. Vomiting, uncontrolled urination, and defecation, coughing up blood, bleeding from the nose, ears, and eyes were not uncommon. All this caused a delirium. However, the most frequent disease complication was severe pneumonia, and it was precisely this which led to the majority of fatal outcomes, although people also died from heart failure.

Soon after the Spanish flu started to spread, and after some initial wrongful findings, it was concluded that it was a new, previously unknown disease caused by some unidentified microorganism, which in 1918 was named with a general term: *Virus filtrani*. The specific causative agent was defined only at the beginning of the twenty-first century, based on forensic analyses of the remains of the deceased found in Alaska. It turned out to be a mutated bird virus, which belongs to the A virus category and was named *A-H1N1*.

Apparently (although there are different opinions), the Spanish flu developed on the territory of the United States of America, in the highly agricultural area of Haskell in Kansas, known for raising pigs and poultry, which favored the mutation of the virus and the transition to mammals. There, subsequent inspection registered the death of livestock on farms, and the appearance of disease among people was observed during the first months of 1918, first in civilian places, and then, in March, among soldiers stationed at the Fort Funston – Camp Riley recruiting center. From there, the virus spread further in the USA, but also in Europe, to the battlefields of which the American recruits were sent.

Most likely, the European focal point was France and its war ports, primarily Brest, where most of the American troops landed. The disease probably arrived there at the end of March, and from there, from April 1918, it spread rapidly throughout Europe and the world. One of the countries to which the flu was transferred was Spain. Unlike warring countries, for which the occurrence of the disease was initially a military secret, the media in Spain openly wrote about it from the second half of May, especially when the king and a large part of the government fell ill. News agencies of other countries reported news from Spain, and when the level of infection in these countries too became so high that it was no longer possible to cover up, a false belief was created that this Pyrenean country was the initial focus of the pandemic. That's how the disease got its name.

At the global level, the pandemic had three main waves. The first, in the spring and summer of 1918, was relatively mild and did not have

major consequences. Most of the patients had basic symptoms and recovered very quickly, after a few days, although even then there were some deaths, especially during the summer, mainly due to the complications on the lungs. The second one, in the autmn of 1918, was disastrous. The disease appeared in its full form. The death toll was great, and the recovery of the survivors took a long time, sometimes a whole month or even longer. The third, winter wave, from the beginning of 1919, also spread around the world but had greater consequences only in some territories, mainly those that were less affected by the second wave. In some places, it lasted until the end of spring. The ratio of the number of those who died in the second and third waves, depending on the specific territory, ranged roughly from 3:1 to 10:1, although there were various local exceptions.

The end of the third wave did not mean the end of Spanish flu. Subsequent epidemic outbreaks have been observed around the world. The first, which appeared in late 1919 and early 1920, is sometimes referred to as the fourth wave of the pandemic. Mortality was roughly similar to, and possibly somewhat higher than, mortality during the third wave.

Similar phenomena were observed in the following years, with the pandemic definitely being over, and the disease turned into a seasonal flu, the causative agents of which carried mutated genes of the Spanish flu virus. As with the third and fourth waves, the disease continued to appear before the onset of winter, disappearing in early spring. Now the symptoms and consequences were much milder, with weaker clinical features and lower mortality.

Further mutations are thought to have caused the genes of the 1918 virus to be present in the structure of the viruses that caused most of the subsequent influenza epidemics, which is why the Spanish flu has been called the "mother of all pandemics".

Although historiography in Serbia has not paid much attention to the Spanish flu pandemic, focusing primarily on the military and political aspects of the end of the Great War, it was present here as well. The

main deadly blow, the second wave of the epidemic, appeared in the moments when, after the breakthrough of the Thessaloniki front (September 15, 1918), Serbian soldiers, accompanied by allied units, were liberating their homeland. It left severe consequences for the army itself and, by all accounts, even more severe for the civilian population.

The surge of the first wave of Spanish flu reached the Serbian military formations in the background of the Thessaloniki front already in April 1918, when a large number of soldiers - bakers - were infected in Corfu after contact with their colleagues on a French ship, but they all recovered quickly. Soon, during May, June, and July, the disease was also observed among the soldiers at the front, with some of the patients dying, mainly due to lung complications. On the other hand, the presence of a pandemic disease was observed on the territory of occupied Serbia during July, but there is no information about the consequences. It could be assumed that individual deaths, primarily those with pneumonia as the cause, were caused by the Spanish flu, but in general, a look at the death records indicates that the mortality during the summer was within relatively normal limits. The situation changed drastically in the fall, with the appearance of the second wave of the pandemic.

Quite possibly the second wave of the Spanish flu pandemic also reached the Serbian formations on the Thessaloniki front from the French ports, where it was observed at the end of August. It was a time of increased transport of troops and war material due to preparations for the final breakthrough of the front. Most likely, part of the French and Serbian soldiers went to the breakthrough on September 15, 1918, infected. Even before the end of that month, many of them, overcome by illness, remained in hospitals along the line of breakthrough. Some died there, not coming back to Belgrade, into which the Serbian army marched victoriously on November 1, 1918.

Apparently, the Spanish flu virus reached the southern territories of Serbia, such as Vranje, Ćuprija, and Trstenik, from the south, from Greece with the liberation army, but in the northern parts of the coun-

try, the epidemic began to spread before the arrival of the liberators, through the territory of Austria-Hungary. The second wave of Spanish flu appeared in Belgrade probably already at the end of September. From there, it spread further along regular traffic routes. In the Smederevo area, and also in the vicinity of Aranđelovac, mass dying was already observed at the turn of September and October, in certain parts of the Valjevo and Užice regions at the beginning of October, and in other parts of those areas, as well as in Jagodina, Zaječar, Kragujevac..., during the same month, and before the arrival of the liberation army. Generally, with exceptions, the disease first appears in urban centers and valleys with frequent road routes, and only then, sometimes with a greater delay, at the end of October and the beginning of November, in nearby but more remote hilly and mountainous areas.

The pandemic strike reaches its peak precisely after the liberation. After the arrival of the liberators, the mixing of the infected civilian population with the also infected soldiers caused a large number of people to become infected in a short time.

The deadly blow of the pandemic lasted less than two months, until the middle of December more or less, in some places it ended earlier, and in others later.

After the end of the third wave, the disease also appeared later, in the form of a seasonal attack, the most pronounced of which was the one from the end of 1919 and the beginning of 1920, a kind of fourth wave. This pandemic surge was significantly less lethal, but again more deadly than the third wave. It is noticeable that it had significantly greater consequences in those territories where the deadliest second wave did not reach its full potential. For example, in 1918, very low mortality was observed in the parish of the church in Rabrovica (0.71%). There, the ratio of the number of deaths in the second, third, and fourth waves was: 29: 6: 18. In contrast, there where the second wave left very great consequences, such as the parish church in Krčmar (4.85%), the fourth wave was much more benign, but again with greater consequences than the third: 153: 3: 7.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Ђорђевић: Ђорђевић, Милан. *Све како је са мном било (1886–1920)*, непубликовано, рукопис, у власништву породице.

Живановић: Живановић Маша, *Концепт радне биографије*. непубликовано, рукопис, у власништву породице.

Сондермајер, 1918: *Бележница др Романа Сондермајера*: АСАНУ, Историјска збирка, 14559 I-1.

Интервјуи:

Арсенић, 2020: Арсенић Душан, интервју аутора 6. маја 2020.

Симеуновић, 2020: Симеуновић Снежана, интервју аутора 30. маја 2020.

Виторовић, 2020: Виторовић Драгомир, интервју аутора 31. маја 2020.

Никодијевић 1990: *Казивање Чедомира Никодијевића (1. април 1900 – 11. октобар 1990) из Врмце код Сокобање* које је, фебруара 1990. године, забележио Љубиша Младеновић (у својини породице).

Тошић 2020: Тошић Милорад, интервју аутора 6. маја 2020.

Објављени извори:

Аранђеловић, 2018: Аранђеловић Наталија, *Дневник 1915–1918*, Београд: Историјски архив Београд, 2018.

Грбовић и Вукчевић, 2018: Душан Додић, *Ратни дневник 1918–1919*, (приредили Грбовић Душко и Вукчевић Јелена), Јагодина – Трстеник: Завичајни музеј – Народни универзитет, 2018.

Хатон, 1960: Hutton Isabel, *Memories of a Doctor in War and Peace*. London: Heineman, 1960.

Живковић, 2016: Живковић Петар, *Сећања 1903–1946*, Зајечар: Народни музеј, 2016.

Јаковљевић, 2009: Јаковљевић Милица Мирјам, *Изданци Шумадије*, Београд: Штампар Макарије, 2009.

Краков, 2019: Краков Станислав, *Живот човека на Балкану*. Београд: Укронија, 2019.

Кривошејев и Станојловић, 2020: Кривошејев, Владимир и Нинослав Станојловић, *Др Милан Пецић : аутобиографија најстаријег пуковника српског санитета*, Београд: Српско лекарско друштво, 2020.

Матић Зрнић, 2002: Матић Зрнић Наталија, *Дневнички записи Наталије Матић Зрнић (1880–1956)*, приредила и допунила Поповић Омшјански Олга, Београд: Сигнатуре, 2002.

Његован, 2017: *Споменица ослобођења Војводине 1918*, (приредио Његован Драго; друго издање; прво издање из 1929), Ново Сад: Музеј Војводине, 2017.

Ранковић, 1998: *Ратовање Петог пешадијског пука Краља Милана 1912–1920* (пр: Ранковић Здравко), Ваљево: ИП Колубара, 1998.

Трајковић, 1980: Трајковић, Љубица Д (1980), *Казивања о старом Ваљеву*, Ваљево: приватно издање Драгољуба Трајковића, штампа: Штампарија Милић Ракић, Ваљево.

Чокић, 1999: Чокић Живадин, *Живот једног српског војника*, Београд: BMG, 1999.

Штампа:

Амерички Србобран, 1918/19: *Амерички Србобран* (новине, дигитални корпус 1918–1919), претрага посредством претраживача Универзитетске библиотеке Србије: www.unilib.rs; приступ 12. 05. 2020.

Београдске новине, 1918: *Beogradske novine* (дневни лист, дигитални корпус 1918), претрага посредством претраживача Универзитетске библиотеке Србије:
http://www.unilib.rs/istorijske-novine/pretraga; приступ 12. 05. 2020.

Велика Србија, 1918: *Велика Србија* (дневни лист, дигитални корпус 1918), претрага посредством претраживача Универзитетске библиотеке Србије:
http://www.unilib.rs/istorijske-novine/pretraga; приступ 12. 05. 2020.

Вечерње новости, 1918: *Вечерње новости* (дневни лист, дигитални корпус 1918), претрага посредством претраживача Универзитетске библиотеке Србије:
http://www.unilib.rs/istorijske-novine/pretraga; приступ 12. 05. 2020.

Жидов, 1919*: Židov* (новине, дигитални корпус 1919–1920), претрага посредством претраживача Универзитетске библиотеке Србије:
www.unilib.rs; приступ 12. 05. 2020.

Застава, 1918: *Застава* (дневни лист, дигитални корпус 1918–1920), претрага посредством претраживача Универзитетске библиотеке Србије:
http://www.unilib.rs/istorijske-novine/pretraga; приступ 29. 05. 2020.

Народ, 1918: *Narod* (дневни лист, дигитални корпус 1918), претрага посредством претраживача Универзитетске библиотеке Србије:
http://www.unilib.rs/istorijske-novine/pretraga; приступ 12. 05. 2020.

Правда, 1918: *Правда* (дневни лист, дигитални корпус 1918), претрага посредством претраживача Универзитетске библиотеке Србије:
http://www.unilib.rs/istorijske-novine/pretraga; приступ 12. 05. 2020.

Српске новине 1918: *Српске новине* (дневне новине, дигитални корпус 1918), претрага посредством претраживача Универзитетске библиотеке Србије:
http://www.unilib.rs/istorijske-novine/pretraga; приступ 29. 05. 2020.

Просветни гласник 1923: *Просветни гласник* (часопис, дигитални корпус 1920/25), претрага посредством претраживача Универзитетске библиотеке Србије:
http://www.unilib.rs/istorijske-novine/pretraga; приступ 29. 05. 2020.

Литература:

Abrahams 2017: A. Abrahams et al., 'Purulent bronchitis: Its influenzal and pneumococcal bacteriology', *Lancet* 2 (1917), pp. 377–382.

Ansart, Pelat, Boele, 2009: , Ansart S, Pelat C, Boelle PY, Carrat F, Flahault A, Valleron AJ (May 2009). "Mortality burden of the 1918–1919 influenza pandemic in Europe". Influenza and Other Respiratory Viruses. Wiley. 3 (3): 99–106. doi:10.1111/j.1750-2659.2009.00080.x.

Антић, 1918: Антић Димитрије, *Шпанска грозница : инфлуенца*. Крагујевац, октобар 1918.

Антић 2021: Антић Чедомир, „Епидемије у Србији и Црној Гори током Првог светског рата", у: *Сузбијање епидемија у нововековној Србији: институционални оквири и практични домети* (ур. Сузана Рајић), Београд: Филозофски факултет Универзитет у Београду, 2021, 85–98.

Антић и Вуковић, 2008: Антић Вукашин и Вуковић Жарко, „Аустралијска медицинска мисија са српском војском на Солунском фронту", *Војносанитетски преглед*, фебруар, Вол. 65, бр. 2 (2008), 181–182.

Анушић, 2015: Anušić Nikola, *U sjeni Velikog rata : pandemija španjolske gripe 1918–1919. u sjevernoj Hrvatskoj*, Zagreb: Srednja Europa, 2015.

Анушић, 2018: Anušić Nikola, „Kad smrt poždere smrt: utjecaj pandemije španjolske gripe iz 1918. godine na dinamiku patocenične promjene u sjevernoj Hrvatskoj“, *Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi: poetički, povijesni i filozofski aspekti: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Desničini susreti 2017.* / uredili Ivana Cvijović Javorina, Drago Roksandić. Zagreb : FF press [i. e.] Filozofski fakultet, 2018, 451–462.

Аранђеловић, 2018: Аранђеловић Наталија, *Дневник 1915–1918*, Београд: Историјски архив Београда, 2018.

Arnold, 2018a: Arnold Catharine, *Pandemic 1918 : The Story of the Deadliest Influenza in History*, Michael O'Mara, 2018.

Arnold, 2018b: Arnold Catharine, *Pandemic 1918: Eyewitness Accounts from the Greatest Medical Holocaust in Modern History*, ſ St. Martin's Press, 2018.

Бабак, 2018: Бабак Сергей, „Болезнь испанка 1918 год“, *Комсомольская Правда*: https://www.kp.ru (приступ: 25. 10. 2020).

Barro, Ursua, Weng, 2020: Barro, Robert J., Jose F. Ursua, Joanna Weng. 2020. „The Coronavirus and the Great Influenza Pandemic: Lessons from the Spanish Flue for Coronavirus's Potential Effects on Mortality and Economic Activity“. *NBER Working Paper* 26866. National Bureau of Economic Research, Cambridge, Mass. https://www.nber.org/papers/w26866 (приступ 18. 08. 2021).

Barry, 2004: Barry John, „The site of origin of the 1918 influenza pandemic and its public health implications“, *Journal of Transnational Medicine*: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC340389/ (приступ 28. 06. 2020).

Беговић, 2021: Беговић Борис, „Економске последице шпанске грознице (1918–1920), скица за економску историографију једне пандемије“, *Анали*, вол. 69/1, 122–158.

Beštić-Bronza, 2020: Beštić-Bronza Slavojka, "Spanish Flu 1918-1919 : Aspects of Demographic Implications", *Scripta Medica*

2020;51(2):110-9, DOI:10.5937/scriptamed51-27015.

Бјелајац 2021: Бјелајац Миле, „Ратни губици Србије у Првом светском рату“, *Токови историје*, 1/2021, 41–84.

Богдановић, 2018: Богдановић Бранко, *Велики рат : Записано у камену*, Београд, Медија центар Одбрана, 2018.

Богдановић, 2021: Богдановић Бранко, „Сетимо се шпанског грипа“, *oruzjeonline.com*.

Були 1925: Були Мориц, „Моја бактериолошка искуства у ратовима 1912–1918“, У: Станојевић В. *Историја српског војног санитета : Наше ратно санитетско искуство*. Београд, 1925 (реиздање Београд 1992): 514–23.

Vázquez-Espinosa, Laganà and Vazquez, 2020: Vázquez-Espinosa Emma, Laganà Claudio, and Vazquez Fernando, „The Spanish flu and the fiction literature“, *Rev Esp Quimioter*, 2020; 33(5): 296–312. doi: 10.37201/req/049.2020.

Vendrig, Vendrig and Stienen, 2016: Vendrig, Tatjana, Fabijan Vendrig and John M. Stienen. *Serbian soldiers of World War I who died in the Netherlands*. Belgrade: Embassy of Kingdom of the Netherlands, 2016.

Вучетић, 2002: Вучетић Радина, „Слика београдског грађанства на прелазу из 19. у 20. век: Нови прилози – из сећања Милице Бабовић Бакић“, *Токови историје*, 1-2/2002, 89–117.

Вонић, 2014: Vonić Maja, „Španjolska gripa u Osijeku 1918“, *Scrinia Slavonica* 14(2014), 217–234.

Гајић, 2018: Гајић, Јована. 2018. „Како је пробијен Солунски фронт“. Политика 13. септембар 2018: http://www.politika.rs/scc/clanak/55763/Tema-nedelje/Najveca-srpska-pobeda/Kako-je-probijen-Solunski-front.

Гавриловић, 1995: Гавриловић, Живојин, „Пандемија шпанске грознице у Шајкајшкој 1918–1919“. *Медицински преглед*, бр. 7–8 (1995), 277-280.

Генчић, 1925: Генчић Лазар, „Зашто је дошло до епидемија и помора у нашој војсци и народу за време ратова 1912 1918“, у *Историја српског војног санитета – наше ратно санитетско искуство* (едит. Владимир Станојевић), Београд 1925. (фототипско издање 1992), 772–789.

Gottfredsson, 2008: Gottfredsson, Magnus, „The Spanish flu in Iceland 1918. Lessons in medicine and history“, *Laeknabladid* 2008 Nov; 94(11): 737–45.

Грабанцијаш, 2021: „Лига против маски и друге паралеле између шпањолице и ковида“, Грабанцијаш, 26. 07. 2021: https://grabancijas.com (приступ 23. 09. 2021).

Димитријевић Бојан, Николић Јасмина и др, *Србија и Браничево у Великом рату 1914–1918*, Пожеревац: Историјски архив Пожаревац, 2014.

Димитријевић, 2019: Димитријевић Бранислав, *Казивања лекара о Великом рату*, (приредила Снежана Вељковић), Београд: Лагуна, 2019.

Драгић, 1980: Драгић Милорад, „Здравствене прилике у Београду за време окупације у Првом светском рату и шпански грип 1918–1919. године“, *Српски архив за целокупно лекарство* 1980 Сеп; 108 (9) 969–74.

Драгић, 1980б: Драгић Милорад, „Епидемије и Хигијенске прилике“, у: *Београд у сећањима: 1919–1929 (2. том)* Београд: СКЗ, 1980, 122–126.

Драгић, 1992: Драгић, Милорад, „Здравствене прилике у Београду за време окупације у Првом светском рату и шпански грип 1918–1919. године“. У: Драгић Милорад. *Етномедицина 2*, Београд: Одељење за етнологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, 1992.

Дорчић и др, 2019: Doričić Robert, Buterin Toni, Eterović Igor i Muzur Amir, “Rijeka and its surroundings in 1918–1919: the public

impact and the image of the epidemic", *History in Flux : Journal of the Department of History, Faculty of Humanities, Juraj Dobrila University of Pula*, Vol. 1. No. 1., 2019. 123-133, doi.org/10.32728/flux.2019.1.6.

Драженовић и Баршин, 2006: Draženović V. i Barišin A, "Usporedba pandemijskog virusa A/H1N1/ iz 1918. godine s potencijalnim pandemijskim virusom A/H5N1/ iz 2005. godine", *Infektološki glasnik*, Vol. 26 No. 1, 2006.

Дробњак, 2016: Дробњак Милутин, „Француски гарнизон у Новом Саду 1918–1919. године", *Свеске за историју Новог Сада* бр. 17/2016, 230–235.

Дуарте, 2020: Дуарте Фернандо, „Шпански грип : како је свет изгледао после пандемије 1918", *„BBC" светски сервис*: https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-52461408 (приступ 27. 06. 2020).

Дукић, 2010: Дукић Бранко, *Немачко гробље у Смедереву*, Смедерево: Народна библиотека Смедерево, 2010.

Ђенић, 1985: Ђенић Милисав, „Епидемије тифуса и шпанске грознице на Златибору у време Првог светског рата", *Ужички зборник* бр. 14 (1985), 151–164.

Ђукић, 2022: Ђукић Ђ, „На крају Великог рата војнике је косила и шпанска грозница : сахрањивани су на гробљима у Великом Бечкереку, *Лист Зрењанин*, 20. 01. 2022.

Ђуришић, 2003: Ђуришић С. Миливоје, *Љешанска нахије*, Погдорица: издање аутора, 2003.

Eyler, 2020: Eyler John M._"The State of Science, Microbiology, and Vaccines Circa 1918", *Public Health Rep*. 2010; 125(Suppl 3): 27–36. doi: 10.1177/00333549101250S306.

Erkoreka, 2008: Erkoreka Anton, „Spanish Influenza in the Heart of Europe", *Gesnerus* 65 (2008) 30–41.

Erkoreka, 2009: Erkoreka Anton, „Origins of the Spanish Influenza pandemic (1918–1920) and its relation to the First World

War", *Journal of Molecular and Genetic Medicine* 2009 Dec; 3(2): 190–194. doi: 10.4172/1747-0862.1000033.

Erkoreka, 2010: Erkoreka A, „The Spanish influenza pandemic in occidental Europe (1918-1920) and victim age", *Influenza and Other Respiratory Viruses*. 2010;4(2): 81–89. doi:10.1111/j.1750-2659.2009.00125.x.

Живковић, 2011, Живковић Јасмина, „Заштита црквених матичних књига као дела културне баштине Србије (упоредна анализа стања у матици и дијаспори)", *Зборник са треће међународне научне конференције „Очување и заштита културно-историјског наслеђа Србије у иностранству"*, Институт за међународну политику и привреду у Београду, 23. јуни 2011.

Иванић, 1926: Иванић Стева, *Епидемиологија*, Загреб: Хигијенски завод са школом народног здравља, 1926.

Илић, 2020: Илић Предраг, „Здравствена култура у Крагујевцу и Шумадији у време великих епидемија у 19. и у 20. веку", *Глас Шумадије*, 20. 04. 2020.

Илић, 2021а: Илић Јелица, „Смрт од шпанског грипа у Зајечарском срезу", у: Зборник радова са 12. конгреса историчара медицине „800 година српске медицине", Београд, Српско лекарско друштво, 14–18. септембар 2021. (у процесу припреме за штампу).

Илић, 2021б: Илић Јелица, „Смрт од шпанске грознице у Бољевачком срезу", *Флогистон*, 29/2021, 225-244.

Илић, 2021в: Илић Јелица, „Грип или шпанска грозница у Буџаку на Старој планини : резултати истраживања смртности у селима Јаловик Извор и Шести Габар 1918–1919. године", *Пиротски зборник*, 46/2021, 25–41.

Илић, 2021г: Илић Јелица, „Шпанска грозница у селима на обронцима Тресибабе 1918–1919: резултати истраживања броја умрлих", *Зборник Народног музеја Ниш*, 2021. (у процесу припреме за штампу).

Илић, 2022: Илић Јелица, *Шпанска грозница у долини Тимока*, Зајечар: Градска библиотека, рукопис монографије.

Influenza archive: www.influenzaarchive.org.

Јевтић, Тошић Малешевић и Младеновић, 2020: Јевтић Славиша, Тошић Малешевић Никола и Младеновић Љубиша, *Врмџа*, прва књига, Културно-просветна заједница Србије, Удружење српских ратних добровољаца и ратника ратова 1804–2001, њихових потомака и поштовалаца „Хајдук Вељко“ Сокобања, Београд–Сокобања, 2020.

Јевтић, Тошић Малешевић и Младеновић, 2021: *Лирске народне песме и народне баладе бањских подрташких села (Врмџа–Мужинац–Трговиште–Шарбановац)* (приредили Славиша Јевтић, Никола Тошић Малешевић, Љубиша Младеновић), Културно-просветна заједница Србије, Удружење српских ратних добровољаца и ратника ратова 1804–2001, њихових потомака и поштовалаца „Хајдук Вељко“ Сокобања, Београд–Сокобања, 2021.

Јовановић, 1988: Јовановић Зорица, „Народно лечење на подручју Става“, *Зборник радова Друштва истраживача Ваљево*, бр. 9; Ваљево 1988, 81–92.

Johnson and Mueller, 2002: Johnson P. and Mueller J. „Updating the accounts: global mortality of the 1918–1920 Spanish influenza pandemic“. *Bull. Hist. Med*. 2002. 76(1): 105–115; DOI: 10.1353/bhm.2002.0022.

Јосимовска, 2014: Јосимовска Верица, *Епидемиитево Вардарскиот делна Македонија и борбата со нив за времена војните (1912–1918)*, Штип, 2014.

Јосиповић, 2015: Јосиповић Митар, „Стрмово и Стрмовци у ратовима 1912–1920“, *Ужички зборник* бр. 39/2015, 31–87.

Јосиповић, 2016: Јосиповић Митар, *Стрмово, село поред Дрине*, Београд: КПЗ Србије, 2016.

Јосиповић, 2020: Јосиповић Митар „Шпанска грозница – претеча короне“, фељтон у: *Бајинобаштанске*, бр. 104 (март 2020), Бајина Башта, 2020, 14–15;
http://www.bbn.prviportal.net/wp-content/uploads/2020/04/BBN-104.pdf.

Јосиповић, 2021: Јосиповић Митар, *Оклетац на кривој Дрини*, у процесу припреме за штампу.

Jordan, Tumpey and Jester, 2019: Jordan D, Tumpey T and Jester B. The Deadliest Flu: „The Complete Story of the Discovery and Reconstruction of the 1918 Pandemic Virus“, *Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Immunization and Respiratory Diseases (NCIRD), 2019:* https://www.cdc.gov/flu/pandemic-resources/reconstruction-1918-virus.html (приступ 29. 07. 2020).

Keber, 2018: Keber Katarina, „Španska gripa leta 1918 v osrednjeslovenskem prostoru“, u: *1918 v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*, Ljubljana: Seminar slovenskega jezika, literature in culture, 2018, 71–77.

Князев, 2018: Князев Святослав, „Испанский ужас: что известно о самой страшной пандемии в истории человечества“, Российская наука, 11 03. 2018, https://russian.rt.com (приступ: 25. 10. 2020).

Кнежевић, 1964: Кнежевић Сребрица, „Здравствена култура и проблеми народне медицине у Јадру“, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, књ. 27, 459–502.

Кнежевић, 2000: Кнежевић Сребрица, „Тифус, колера и маларија као узроци смртности наших студената у ратним приликама 1912–1919.“, *За здравље : из историје народне медицине и здравствене културе – научни скуп Рајачке пивнице 2000*, 303–310.

Коларевић 2020: Коларевић Владета, *Бављи ујам, белешке из народног живота : (1976–1983)*, Аранђеловац, 2020.

Kolte, 2008: Kolte Viktoria, Skinhøj Peter, Keiding Niels, Lynge Elsebeth „The Spanish flu in Denmark“, *Scandinavian Journal of Infectious Diseases* 2008-40 (6-7): 538-46. doi: 10.1080 / 00365540701870903.

Кордић и Ашанин, 1985: Кордић Миле и Ашанин Мијајло, Комитски покрет у Црној Гори 1916–1918, Београд: Нова књига, 1985.

Кривошејев, 2018: Кривошејев Владимир, *Ослобођење Ваљева у Великом рату 30. октобра 1918*. Ваљево: Књижевни клуб Ваљева, 2018.

Кривошејев 2020а: Кривошејев, Владимир, „Смрт у Крчмару: прилог квантификацији жртава пандемије шпанског грипа 1918. године“, *Етноантрополошки проблеми*, Вол. 15 бр. 2/2020, 601–626.

Кривошејев, 2020б: Кривошејев, Владимир „Прилог проучавању пандемије шпанске грознице у селима ваљевског краја“, *Гласник историјског архива Ваљево* бр. 54 (2020), 61–97.

Кривошејев, 2020в: Кривошејев, Владимир, „Шпанска смрт : Прилог проучавању последица пандемије шпанске грознице у Србији“, *Култура полиса* 43/XVII (2020), 11–28.

Кривошејев, 2020г: Кривошејев, Владимир, „Последице пандемије шпанске грознице у Ужицу 1918“, *Историјска баштина* 28-29/2020, 115–128.

Кривошејев 2020д: Кривошејев Владимир, *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919, са посебним освртом на ваљевски крај*, Нови Сад: Прометеј и Београд: РТС Издаваштво, 2020.

Кривошејев, 2021а: Кривошејев, Владимир, „Последице шпанске грознице у Ваљевском срезу“, *Историја 20. века*, 1/2021, 35–52; doi.org/10.29362/ist20veka.2021.1.kri.35–52.

Кривошејев 2021б: Кривошејев, Владимир, „Последице пандемије шпанске грознице 1918–1919. године у Ужичком округу“, *Историјска баштина* 30/2021, 19–42.

Кривошејев 2021в: Кривошејев, Владимир, „Последице пандемије шпанске грознице 1918–1919. године у делу Смедеревског

округа : У Паланачком и Великоорашком срезу“, *Смедеревски зборник* 7/2021, 77–104.

Кривошејев 2021г: Кривошејев Владимир, „Пандемија шпанске грознице у српској историографији“, излагање са *XII конгреса за историју медицине Српског лекарског друштва*, Београд 14–18. септембар 2021. (зборник у припреми).

Кривошејев 2022а: Кривошејев Владимир, „Последице пандемије шпанске грознице у селима Пожаревачког округа“, *Записи – годишњак Историјског архива Пожаревац*, 10/2022, 147–154.

Кривошејев 2022б: Кривошејев Владимир, „Шпанска грозница у Крагујевцу 1918. године“, *Шумадијски анали Историјског архива Шумадије*, 12/2022, 174–188.

Кривошејев 2022в: Кривошејев Владимир, „Епидемије у Србији током ратова 1912–1918. : прилог квантификацији жртава“, *Баштина* Вол. 32 бр. 58 (2022), 281–303.

Кривошејев 2022г: Кривошејев Владимир, „Црквене књиге умрлих као извор за квантификацију епидемија у Србији : могућности и проблеми са посебним освртом на епидемију шпанске грознице“, излагање припремљено за *XIII конгрес Секције за историју медицине Српског лекарског друштва* (септембар 2022; зборник у припреми).

Кривошејев 2022д: Кривошејев Владимир, „Загонетне епидемије дизентерије у Србији крајем лета и током јесени 1918. године“, *Зборник Матице српске за историју*,105 1/2022.

Кривошејев 2022ђ: Кривошејев Владимир. „Умрли од тифуса 1915. године на парохијским територијама цркава у Драчићу и Косјерићу : прилог демографској анализи ратних жртава“. *Војноисторијски гласник*, 2/2022, 102–118.

Кривошејев 2023а: Кривошејев Владимир, *Епидемије у Србији током ратних година 1912–1918*, Нови Сад: Прометеј и Београд: РТС Издаваштво, 2023.

Кривошејев 2023б: Кривошејев Владимир, Пандемија шпанске грознице у Убском срезу 1918–1919. године“, *Записи, годишњак Архива Пожаревац*, 12/2023, 113–120.

Кривошејев 2023в: Кривошејев, Владимир. „Епидемије у српском народу и војсци током балканских ратова 1912–1913. године“. У: *Зборник научног скупа 110 година од мобилизације Гвозденог пука у ослободилачким ратовима Србије – српска војска у историји и традицији*, Прокупље, 7–9. октобар 2022. године. Ур. Дарко Жарић, зборник у припреми. Прокупље, Народни музеј Топлице, Прокупље.

Кривошејев 2023г: Кривошејев Владимир. „Епидемије тифуса и шпанске грознице и њихове последице по становништво Србије“. *Војноисторијски гласник*, 2/2023, 81–104.

Кривошејев 2024а: Кривошејев Владимир, „Епидемије током Првог светског рата у руралним областима Ужичког и Ваљевског округа : прилог квантификацији ратних жртава“, *Историја XX века*, 1/2024, 45–64.

Кривошејев 2024б: Кривошејев Владимир, „Четврти талас пандемије шпанске грознице у Србији 1919–1920. године“, *Зборник Матице српске за историју*,109, 1/2024. (број у припреми).

Кривошејев, Кривошејев и Радосављевић, 2020: Кривошејев, Владимир, Кривошејев, Јелена и Ален Радосављевић (2020): „Смртне последице епидемије шпанске грознице 1918. године у Каменичком срезу Ваљевског округа“, *Војноисторијски гласник*, 2/2020, 56–86.

Krivošejev and Lović-Obradović, 2020: Lovrić Suzana, Krivošejev Vladimir i Yamashkin A.Anatoliy, “Utilization of hot spot analysis in the detection of spatial determinants and clusters of the spanish flu mortality“, *Journal of the Geographical Institute “Jovan Cvijić” SASA*, Vol. 70 No. 3 (2020), 189-297. https://doi.org/10.2298/IJGI2003289L.

Krivošejev, Bjeljac and Lović-Obradović, 2021: Krivošejev Vladimir, Bjeljac Željko, Lović Obradović Suzana, "Demographic consequences of the Spanish flu pandemic in Serbia", *Международный демографический форум „Демография и глобальные вызовы" Воронеж,* 30 сентября–2 октября 2021 года, 718–722.

Кривошејев и Никезић, 2021: Кривошејев Владимир и Никезић Александар, „Последице пандемије шпанске грознице у Алексиначком срезу", у: *Зборник радова са научног скупа: Алексинац и Поморавље у прошлости*, Алексинац, 3. септембар 2021, 265–279.

Кривошејев и Петровић 2022: Кривошејев Владимир и Петровић Зорица, „Последице пандемије шпанске грознице 1918–1919. године на територији општине Аранђеловац", *Шумадијски анали Историјског архива Шумадије*, 12/2022, 189–224.

Кривошејев и Станојловић 2021: Кривошејев Владимир и Станојловић Нинослав, „Последице пандемије шпанске грознице 1918. године у Јагодини и Ћуприји", *Српске студије* 12(2021), 205–217.

Крипнер, 1986: Крипнер Моника, *Жене у рату: Србија 1915–1918*, Београд: Народна књига, 1986.

Кујачић, 1929: Кујачић Јован, „Нешто о грипу", *Здравље* 1929, 33–34.

Лазић, 2018: Лазић Мирослав, *Смедерево и смедеревски крај у Првом светском рату 1914–1918*, Смедерево: Музеј у Смедереву, 2018.

Liang 2021: Liang ST, Liang LT, Rosen JM. COVID-19: a comparison to the 1918 influenza and how we can defeat it. Postgraduate Medical Journal. 2021;97(1147):273-4. Doi:10.1136/postgradmedj-2020-139070.

Лукић, 2014: Лукић Милован, *„Рачани у Првом светском рату 1914–1918. године : Прилог поводом 100 година од Првог светског рата"*, *Историјска баштина бр* 23/2014, 79–110.

Mammas and ct, 2018: Mammas N. Ioannis, Theodoridou Maria and Spandidos A. Demetrios, "The 1918 Spanish flu outbreak that devastated a Greek island underlines past lessons that must never

be forgotten", *Acta Paediatrica*, Volume107, Issue11, November 2018, 2034-2034, DOI: 10.1111/apa.14351.

Medina and ct, 2010: Medina A.R., Balaji Manicassamy, Silke Stertz, Christopher W. Seibert, Rong Hai, Robert B. Belshe, Sharon E. Frey, Christopher F. Basler, Peter Palese, Adolfo García-Sastre, "Pandemic 2009 H1N1 vaccine protects against 1918 Spanish influenza virus", *Nature Communication* 2010 Jun 15; 1(3): 1–6. doi: 10.1038/ncomms1026.

Микић, Недок и Поповић, 2010: Микић Драган, Недок Александар и Поповић Бранислав, „Заразне болести у српској војсци и народу 1914. и 1915. године", У: *Српски војни санитет 1914–1915. године*, ур. А. Недок и Б. Поповић, Београд, Управа за војно здравство Министарства одбране Републике Србије и Академија медицинских наука Српског лекарског друштва, 2010, 181–204.

Микић, Поповић и Чеканац, 2008: Микић Драган, Поповић Бранислав, Чеканац Радован, Ђурчић Петар, Зељковић Јово и Видановић Мирослав, „Заразне болести и рад српског војног санитета на њиховој превенцији и лечењу на Солунском фронту 1917–1918. године", *Војносанитетски преглед*, вол. 65. (2008 Супл.), 59–69.

Милитар, 2015: Милитар Трива, *Из позадине : записци из Светског рата*, Нови Сад: Градска библиотека, 2015.

Mikić and ct, 2011: Mikić Dragan, Nožić Darko, Kojić Miroslav, Popović Svetlana, Hristović Dejan, Rajić-Dimitrijević Radmila, Ćurčić Petar, Milanović Milomir, Glavatović Rade, Begović Kuprešanin Vesna, Veljović Milić, Đorđević Dragan, Kuljić Kapulica Nada, Čekanac Radovan, Stefanović Dara, "Clinical manifestations, therapy and outcome of pandemic influenza a (H1N1) 2009 in hospitalized patients", *Vojnosanitetski pregled* 2011 Volume 68, Issue 3, Pages: 248–256, doi.org/10.2298/VSP1103248M.

Милер, 2013: Милер Луиз, *Наш брат : живот капетана Флоре Сендс*, Београд: Лагуна, 2013.

Миленковић, 2007: Миленковић Тома. *Трстеник и околина у Првом светском рату 1914–1918*, Београд: Институт за савремену историју, 2007.

Миловановић, 1921: Миловановић Милован: „Санитетске прилике у Србији за време Аустро-Угарске окупације : од 1915–1918. године", *Српски архив за целокупно лекарство* бр. XXIII/4 (март април 1921), 120–135.

Мишур, 2019: Mišur Ivo, „Španska gripa u dolini Neretve", *Acta me hist Adriat* 2019; 17(2), 251–268.

McHugh 2022: McHugh Jess, "The 1918 flu didn't end in 1918. Here's what its third year can teach us", *Washingtonpost*: www.washingtonpost.com/history/2022/02/06/1918-flu-fourth-wave/.

Младеновић, 2015: Младеновић С Милан, *Азбуковица у паклу рата 1914–1918, цивилне жртве*, Љубовија: Библиотека „Милован Глишић", 2015.

Molnar, 2001: Molnár Tibor: *Az I. világháború zentai áldozatai*, Zenta, 2001.

Murray, Lopez, Chin, 2006: Feehan D, Hill KH, Murray CJ, Lopez AD, Chin B, Feehan D, Hill KH. "Estimation of potential global pandemic influenza mortality on the basis of vital registry data from the 1918–20 pandemic: a quantitative analysis". *Lancet. Elsevier*. 368 (9554): (December 2006) 2211–18. doi:10.1016/S0140-6736(06)69895-4.

Мустајбеговић, 2020: Мустајбеговић Саида, „Шпански грип у БиХ, неисписана страница историје", Медија центар: https://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/spanska-gripa-u-bih-neispisana-stranica-historije.

Недок, 2017: Недок Александар, *Ваљево – српски ратни хируршки центар и град-болница у епицентру велике епидемије 1914– 1915*, Ваљево: Народни музеј Ваљево, 2017.

Недок, Тодоровић и Микић, 2018a: Nedok Aleksandar, Veljko Todorović and Mikić Dragan (2018a), "The Serbian army medical corps during the breaktrough on the Thessaloniki front and

liberation of Serbia in 1918. Part I, Surgical field hospitals during the breaktrough on the front and pursuit of the enemy, september-oktober 1918". *International historical-comparative analisis of the Thessaloniki front operations 1916–1918. Conference Procedings*. November 5th–6th, 2018, Belgrade, Serbia: 337–357.

Недок, Тодоровић и Микић, 2018б: Nedok Aleksandar, Veljko Todorović and Dragan Mikić (2018b), "The Serbian army medical corps during the breaktrough on the Thessaloniki front and liberation of Serbia in 1918. Part II: Medical corps activity after the capitulation of Bulgaria (september-november): Malaria relapses explosion and Influenca epidemy", *International historical-comparative analisis of the Thessaloniki front operations 1916–1918. Conference Procedings*. November 5th–6th, 2018, Belgrade, Serbia: 359–376.

Nelson, 2020: Nelsson Richard, "How the 1918 flu pandemic rolled on for years: a snapshot from 1920", *The Guardian*, 11. 03. 2020: www.theguardian.com/science/from-the-archive-blog/2020/mar/11/archive-influenza-pandemic-snapshot-1920.

Ник, 1969: Nik Alfred, „Historiografija vojnog saniteta Jugoslovenskih zemalja, II dio: 1912–1919,", *Acta historica Medicinae, Pharmaciae, Veterinae*, 1969 X/1-2, 219–239.

Николић, 1998: Николић Светомир, *Ратни дневник Петог пешадијског пука „Краља Милана" 1912–1920*, Ваљево: Издавачко предузеће Колубара.

Николић, 2018: Николић Радојко, *Камена књига предака : о натписима са надгробних споменика западне Србије*, Чачак: Народни музеј Чачак, 2018.

Новосел, 2020: Novosel D, „Španjolska gripa u selima Zagrebačkoga prigorja", *Zbornik radova Znanstveni skup Konac Velikoga rata*, Hrvatski državni arhiv, 29–30. studenoga 2018; uredili Hrvoje Gržina i Mario Stipančević. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2020.

Oxford, 2005: J.S. Oxford et al., "A Hypothesis: the conjunction of soldiers, gas, pigs, ducks, geese and horses in Northern France during the Great War provided the conditions for the emergence of the 'Spanish' influenza pandemic of 1918–1919", *Vaccine* 23.7 (2005), pp. 940–945.

Pambuccian, 2020: Pambuccian E. Stefan, „The COVID-19 pandemic: Implications for the cytology laboratory", *Journal of the American Society of Cytopathology*, 2020; DOI: 10.1016/j.jasc.2020.03.001.

Пантић, 2001: Пантић Михаило, *Солунски добровољци општине Српски Брод*, Нови Сад–Српски Брод: Народна библиотека „Бранко Ћопић", 2001.

Пантић, Марјан и Ловрић, 2006: Pantić Julija, Marijan Marijan i Andrija Lovrić, „Španjolska gripa u Zagrebu", *Povijest u nastavi* Vol. IV No. 7 (1), 2006.

Patterson and Pyle, 1991: K. David Patterson and Gerald F. Pyle, "The geography and mortality of the 1918 influenza pandemic", Bulletin of the History of Medicine Vol. 65, No. 1 (SPRING 1991), pp. 4–21; www.jstor.org/stable/44447656.

Пејин, 1989: Пејин Јован, „Срби у Банату 1918. године у огледалу домаће штампе", у: *Зборник са научног скупа Србија 1918. године и стварање југословенске државе*, Београд: Историјски институт, 1989, 187–194.

Петковић, 1925: Петковић Драгутин, „Моја хигијенска искуства у нашим ратовима", у *Историја српског војног санитета – наше ратно санитетско искуство* (едит. Владимир Станојевић), Београд 1925. (фототипско издање 1992), 772–789.

Пеличић, 1997: Пеличић Илија, *Записи о Зети*, Голубовци–Београд: Сабор Зете, 1977.

Петровић, 2016: Петровић Милан, *Успомене*, Нови Сад: Градска библиотека и Матица српска, 2016.

Policja, 2020: „Największe epidemie XX wieku", *Gazeta.policja*: https://gazeta.policja.pl (приступ: 25. 10. 2020).

Potter, 2001: Potter CW (October 2001). "A history of influenza". Journal of Applied Microbiology. 91 (4): 572–9. doi:10.1046/j.1365-2672.2001.01492.x.

Поповић, 1990: Поповић Стеван, *Ровца и Ровчани*, Никшић: Универзитетска ријеч, 1990.

Поповић, Микић и Зељковић, 2008: Поповић Бранислав, Микић Драган, Зељковић Јован, Чеканац Радован, Видановић Мирослав, „Маларија у српској војсци на Солунском фронту са посебним освртом на почетак епидемије половином 1916. године", *Општа медицина*, 2008, вол. 14, бр. 1–2, 37–44.

Price-Smith, 2008: Price-Smith AT. *Contagion and Chaos*. Cambridge, MA: MIT Press, 2008.

Philcox 2020: Theodora Philcox, "Corbusier on my mind: Design thinking and post-covid living", http://www.open.ac.uk.

Радованов, 2016: Радованов Јелена, *Заступљеност и карактеризација инфлуенца А вируса изолованих из респираторних узорака пацијената са територије Јужнобачког округа*, Докторска теза: Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет : департман за биологију и екологију, 2016.

Радовановић, 2010: Радовановић Зоран, *Грип*, Београд: Архипелаг, 2010.

Радовановић, 2022: Радовановић Зоран, „Судбина пандемије", *Политика*, 21. март 2022.

Радусин, 2006: Радусин Милорад: „Шпанска грозница", *Vox medica*, (5/ 2006).

Радусин, 2012а: Radusin, Milorad, "The Spanish Flu : Part I: the first wave". *Vojnosanitetski pregled*, 69(9) (2012), 812–817.

Радусин, 2012б: Radusin, Milorad, "The Spanish Flu : Part II: the second and third wave. *Vojnosanitetski pregled*, 69(10) (2012), 917–92.

Радусин, 2014: Радусин Милорад, „Пандемија грипа 1889–1890. у Краљевини Србији“, у : Б. Димитријевић, З. Вацић (ред.), *Зборник радова Петог научног скупа: 800 година српске медицине*, Београд: Српско лекарско друштво, 325–332.

Радојчин, 1991; Радојчин Милош, *Товаришево : из прошлости села и становништва*, Нови Сад: Матица српска, 1991.

Радојчић, 2018: Радојчић Милорад, *Осечински крај у ратовима 1912–1918 : поменик ратним жртвама*, Осечина–Београд: Народна библиотека Осечина – Музеј жртава геноцида Београд, 2018.

Радојчић, 2020а: Радојчић Милорад, *Мионица у ратовима 1912–1918 : поменик ратним жртвама*, Мионица–Београд: Библиотека „Милован Глишић“ – Музеј жртава геноцида Београд, 2020.

Радојчић, 2020б: Радојчић Милорад, „Жртве шпанске грознице у Мионичком атару“, *Гласник историјског архива Ваљево* 54(2020), 5–56.

Радосављевић, 1925: Радосављевић Александар, „О инфлуенци по својим и туђим искуствима у току Светског рата“, у *Историја српског војног санитета – наше ратно санитетско искуство* (едит. Владимир Станојевић), Београд 1925. 470–487.

Рамзин, 1969: *Рамзин Сергије (ур.), 50 година Хигијенско-епидемиолошке и социјално-медицинске службе и 130 година превентивне медицине у Србији*, Београд, 1969.

Ранковић, 2007: Ранковић Здравко, *Ваљевска болница : споменица о њеној 140. годишњици (1867–2007)*, Ваљево: Издавачко предузеће Колубара, Ваљево, 2007.

Reeve, 2018: Reeve Jason, *Compiling the first list of NZ's Spanish flu pandemic victims*,
www.rnz.co.nz/national/programmes/sunday/audio/2018663721/jason-reeve-compiling-the-first-list-of-nz-s-spanish-flu-pandemic-victims.

Rice, 2020: Rice Geoffrey, "How reminders of the 1918–19 pandemic helped Australia and New Zealand respond to COVID-19", *Journal of Global History*, Volume 15 Issue 3: Special Issue: Pandemics that COVID-19, 421–433.

Ристић, 2021: Ристић Иван, „Свакодневни живот ученика призренске богословије између два светска рата : просторно-хигијенске и здравствене прилике, исхрана и ваннаставне активности", у: *Призренска богословија : живот, мисија, допринос : 150 година од оснивања (1871–2021) : 10 година од обнове рада у Призрену (2011–2021)*, Призрен–Нови Сад: Епархија рашко-призренска, Српска православна богословија „Св. Кирила и Методија" – Матица српска, 2021, 342–361.

Савић, 1918: Савић Алекса, *Инфлуенца*, Солун: Штампарска радионица Министарства Војног, 1918.

Селимовић, Селих. „Ратна и друга збивања на сјеничко-пештерској висоравни у Првом светском рату". *Историјска баштина бр* 23/2014, 111–126.

Сивчев, 2021: Сивчев Срђан, „'Шпанска смрт' у Великој Кикинди (1918–1920) : последице прве пандемије 20. века", *Зборник Матице српске за историју* 104 (2021), 157–164.

Spanish Flu: "Spanish Flu: The Real Origin of the 1918 Pandemic", *Knowledge snacks*: https://www.knowledgesnacks.com/articles/spanish-flu-origin (приступ: 12. 12. 2020).

Спасић, 1968: Спасић, Крунослав Ј, „Пре педесет година", *Развитак* бр. 5/1968, Зајечар 1968, 39–49.

Спасић, 1986: Спасић, Крунослав Ј, „Луј Кордије о ослобођењу Источне Србије", *Развитак* бр. 2/1986, Зајечар 1986, 71–75.

Spinney, 2018: Spinney L (2018). *Pale rider: the Spanish flu of 1918 and how it changed the world*. London: Vintage, 2018.

Spreeuwenberg, Kroneman, Paget, 2018: Spreeuwenberg P, Kroneman M, Paget J (December 2018). "Reassessing the Global

Mortality Burden of the 1918 Influenza Pandemic". *American Journal of Epidemiology*. Oxford University Press. 187 (12): 2561–67. doi:10.1093/aje/kwy191.

Станковић, 1994: Ђорђе Станковић, *Изазови новије историје*, књ. 2, Београд: Војноиздавачки центар, 1994.

Станојевић, 1919: Stanojević Laza, „Neobične neuridite iza španjolske bolesti sa kliničkog gledišta", *Liječnički vijesnik* 1919 (41/7), 368–375. http://library.foi.hr/m3/casview.aspx?sql=SDCCDCYC9C9YDDDD7-DDD-SSD368.

Станојевић, 1924: Станојевић Владимир, „Историја ратних зараза, од Наполеона до европског рата завршно", *Популарно изложена искуства и поуке*, Београд, 1924: 115–145.

Станојевић, 1938: Станојевић Владимир, „Рад санитета за време пробоја Солунског фронта", *Ратник: месечни војни лист*, том 54/ део 9 / 1938, 160–187.

Станојевић 1958: Станојевић Владимир, „Епидемија пегавца у српској војсци 1914/15", *Војносанит. Прегл.* 1958; 15 (7–8): 592–93.

Станојевић, 1992: Станојевић Владимир, *Историја српског војног санитета и наше ратно санитетско искуство*, Београд: Војноиздавачки центар, 1992 (прво издање 1925).

Стевчић, 1918: Стевчић Душан, *Упутство за лечење и сузбијање заразне болести Шпанска Грозница*, Ужице, 1918.

Стојановић 2021: Стојановић Дубравка, „Чување постеље и узимање на знојење : Свакодневни живот Београђана у време шпанске грознице 1918–1919", у: *Свакодневица и друштвени одговори на епидемијске кризе 1914–2020* : зборник радова (Милан Ристовић уредник), Београд : Универзитет, Филозофски факултет, 2021, 23–34.

Stout, 2020: Stout James, "How American Samoa Kept a Pandemic at Bay – A story of quarantine", *Lapham s quarterly – A magazine of history ideas*, april 2020.

Taubenberger, 2005: Jeffery K. Taubenberger et al. "Characterization of the 1918 influenza virus polymerase genes" *Nature.* October 2005. Vol 437 (6). Pp. 889–893.

Taubenberger, Morens, 2006: Taubenberger, J. K., & Morens, D. M. (2006). 1918 Influenza: The Mother of All Pandemics. Emerging Infectious Diseases, 12, 15-22. doi.org/10.3201/eid1209.05-0979.

The 1918 flu pandemic: "The 1918 flu pandemic": nzhistory.govt.nz/culture/influenza-pandemic-1918, (Ministry for Culture and Heritage), updated 22-Apr-2020.

The 1918 influenza pandemic: nzhistory.govt.nz/culture/the-1918-flu-pandemic-further-information.

Томић и Милорадовић, 2020: Томић Стојадин и Милорадовић Милун, *Споменица ратницима и жртвама горњоресавског краја у Балканским и Првом светском рату 1912–1918.*, Културно-просветна заједница Србије, Народна библиотека „Ресавска школа" Деспотовац, Београд–Деспотовац, 2020.

Трајковић, 1980: Трајковић, Љубица Д (1980), *Казивања о старом Ваљеву*, Ваљево: приватно издање Драгољуба Трајковића, штампа: Штампарија „Милић Ракић", Ваљево.

Фофић, 2019: Fofić Damir, *Sesvete i sesvetsko prigorje u prvom svjetskom ratu 1914–1918*, Muzej Prigorja, 2019.

Харари, 2018: Харари Јувал Ноа, *Homo Deus : кратка историја сутрашњице*, Београд: Лагуна, 2018.

Hilleman, 2002: Hilleman MR (August 2002). "Realities and enigmas of human viral influenza: pathogenesis, epidemiology and control". Vaccine. 20 (25–26): 3068–87. doi:10.1016/S0264-410X(02)00254-2.

Хирш, 1923: Hirsch Slavko, „Dalji prilog gripi", *Liječnički vijesnik* 1923 (45/2), 44-45. Доступно и на: http://library.foi.hr/m3/casview.aspx?sql=SDCCDCYC923YDDDD2-DDD-SSDD44

Hobday and Cason, 2009: Hobday Richard and Cason John, "The Open-Air Treatment of Pandemic Influenza", *Am J Public Health*. 2009 October; 99(Suppl 2), 236–242, doi: 10.2105/AJPH.2008.134627.

Honigsbaum, 2013: Honigsbaum Mark, "Regulating the 1918–19 Pandemic: Flu, Stoicism and the Northcliffe Press", *Cambridge journals Medical History*, v.5(2) 2013: doi: 10.1017/mdh.2012.10.

Honigsbaum, 2018: Honigsbaum Mark, "Why historians ignored the Spanish flu", *The Conversation : Academic rigour, journalistic flair:* https://theconversation.com/why-historians-ignored-the-spanish-flu-101950, приступ 27. 06. 2020.

Хутинец, 2006: Hutinec Goran, „Odjeci epidemije španjolske gripe 1918. godine u hrvatskoj javnosti", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 006;38(1/2006), 227–42.

Цветковић и Миљковић, 2020: Цветковић, Емилија и Миљковић, Марко, „Руски грип и српски лек: пандемија група 1889 1890. године у Београду и Србији", у: *Doomsday. Куга.* Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 37–57.

Цветнић и Савић, 2018: Cvetnić Željko i Savić Vladimir, „Prije 100 godina španjolska gripa, 'majka' svih pandemija poharala je svet", Veterinarska stanica 49 (5), 2018, 333–341.

Цеков, 2020: Цеков Николай, „Когато испанският грип уби десетки хиляди българи", *https://p.dw.com/p/3ZW32*, дата: 16.03.2020, приступ 07. 11. 2020.

Чукић 2020: Чукић Слободан, *Опака шпањолица однијела је много више живота од рата*, Побједа 5. април 2020; доступно на: https://www.pobjeda.me/clanak/opaka-spanjolica-odnijela-je-mnogo-vise-zivota-od-rata.

Chapple, 2020: Chapple Amos, "'1918 Spanish Flu Pandemic: The Virus That Infected One-Third Of The World", *Radio Free Europe*, www.rferl.org/a/worst-case-scenario-the-1918-influenza-epidemic-

that-killed-tens-of-millions/30470520.html (постављено 05. 03. 2020; приступ 12. 12. 2020).

Cheng and Leung, 2006: K.F. Cheng and P.C. Leung. "What happened in China during the 1918 influenza pandemic?". *International Journal of Infectious Diseases* Volume 11, Issue 4, July 2007, Pages 360–364.

Chorązki, 2019: Chorązki Marcin, „Krakowski Oddział IPN i 'Dziennik Polski' przypominają – Wojenne epidemie", Dziennik Polski 24, 29. 10. 2019: https://plus.dziennikpolski24.pl (приступ: 25. 10. 2020).

Chowell, 2007: Chowell, G., Bettencourt, L., Johnson, N., Alonso, V., & Viboud, A. (2007). "The 1918–1919 influenza pandemic in England and Wales: spatial patterns in transmissibility and mortality impact". *Proc. R. Soc., 275*, 501–509. https://doi.org/10.1098/rspb.2007.1477.

Chowell, 2010: Chowell, G., Viboud, C., Simonsen, L., Miller, M.A., & Acuna-Soto, R. (2010). "Mortality patterns associated with the 1918 influenza pandemic in Mexico: evidence for a spring herald wave and lack of preexisting immunity in older populations". *The Journal of Infectious Diseases, 202*(4), 567–575. https://doi.org/10.1086/654897.

Chowell, 2014: Chowell. G., Simonsen, L., Flores, J., Miller, M.A., & Viboud, C. (2014). "Death patterns during the 1918 influenza pandemic in Chile". *Emerg Infect Dis., 20*(11), 1803–1811. https://doi.org/10.3201/eid2011.130632.

Ћирић, 1972: Ћирић Јован, „Здравствене прилике у Пироту и срезу Нишавском у време између два светска рата", *Пиротски зборник* 4/1972, 83–102.

Шаулић, 2022: Шаулић Новица, *Лекар у служби свога народа : др Алекса Савић, министар народног здравља*, Прокупље: Подружница Српског лекарског друштва – Прокупље 2022 (фототипско издање књиге из 1936. године).

Шћекић, 2020: Шћекић Раденко, „Борба са невидљивим непријатељем: човечанство и пандемије", *Матица* 82/2020, Подгорица: Матица црногорска, 7–34.
http://www.maticacrnogorska.me/files/82/04%20radenko%20scekic.pdf; приступ 14. 11. 2020.

Yang 2014: Yang W, Petkova E, Shaman J. The 1918 influenza pandemic in New York City: age-specific timing, mortality, and transmission dynamics. Influenza Other Respir Viruses. 2014;8: 177–88. Doi:10.1111/irv.12217

Youngdahl, 2011: Youngdahl K. "Spanish Influenza Pandemic and Vaccines", *The History of vaccines*:
https://www.historyofvaccines.org/content/blog/spanish-influenza-pandemic-and-vaccines.

Youngdahl, 2018: Youngdahl K. "The 1918-19 Spanish Influenza Pandemic and Vaccine Development", *The History of vaccines*: www.historyofvaccines.org/content/blog/vaccine-development-spanish-flu.

Yuko 2020: Yuko Elizabeth, "How Previous Epidemics Impacted Home Design", www.architecturaldigest.com.

Yang, Petkova, Shaman, 2014: J. Yang W, Petkova E, Shaman J. The 1918 influenza pandemic in New York City: age-specific timing, mortality, and transmission dynamics. *Influenza Other Respi Viruses*. 2014;8(2): 177–188. doi:10.1111/irv.12217.

Wever and Bergen, 2014: Wever Peter C., Van Bergen Leo, "Death from 1918 pandemic influenza during the First World War: a perspective from personal and anecdotal evidence", Influenza and Other Respiratory Viruses 8(5/2014), 538– 546, doi.org/10.1111/irv.12267.

WiO Warszawa, 2020: WiO Warszawa, „Kiedy hiszpankę zwano bolszewicką chorobą", WiO Warszawa i Okolice, 04. 08. 2020: https://wio.waw.pl (приступ: 25. 10. 2020).

О АУТОРУ

Др Владимир Кривошејев, историчар, културолог, музеолог *(ORCID: 0009-0002-9354-1932)*. Рођен у Ваљеву 1963. године. Дипломирао на катедри за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, докторирао на катедри за менаџмент у култури Факултета драмских уметности Универзитета уметности у Београду. Стекао је звања редовног професора, вишег научног сарадника и музејског саветника.

Запослен у Народном музеју Ваљево, на радном месту музејског саветника – историчара; претходно обављао послове кустоса педагога, кустоса историчара (1990–2000) и директора установе (2000–2018). Током његових мандата, Музеј је два пута добио награду Музејског друштва Србије за најбољи музеј (2005. и 2008), као и награду „Туристички цвет“ Туристичке организације Србије (2013).

Др Кривошејев је ангажован као предавач на Високој школи за комуникације у Београду и ваљевском одсеку Академије струковних студија Западна Србија. По позиву учествује у наставним процесима и у другим високошколским институцијама.

Лауреат је награде Националног оделења *ICOM*-а за најбољег кустоса у 2012. години и награде фондације „Драгојло Дудић“ за необјављено дело (2019).

Стручним и научним активностима интердисциплинарно повезује сфере историографије, културологије, музеологије и културног туризма.

Аутор је више тематских изложби и сталних музејских поставки, као и више десетина научних радова, међу којима су и монографије:

Управљање баштином и одрживи туризам;

Музеји, публика, маркетинг – сталне музејске поставке и Његова Висост Посетилац и

Музеји, менаџмент, туризам – ка савременом музеју од теорије до праксе.

Коаутор је монографије *Држава и култура у транзицији: Изазови транзиционе културне политике у Србији (2000–2020)*.

Као историчар бави се националном прошлошћу у новом веку са аспекта догађајне и друштвене историје и историје медицине (члан је Секције за историју медицине Српског лекарског друштва).

Поред више десетина чланака, аутор је и коаутор књига:

Војвода Јаков Ненадовић – скице за биографију;

Ваљево, настанак и развој града – прилози за урбану историју града од првог помена до почетка 20. века;

Ваљево – град болница 1914/15. године;

Створене да сведоче – фотографије др Аријуса ван Тинховена са балканских ратишта 1912–1916;

Др Милан Пецић – аутобиографија најстаријег пуковника српског санитета;

Епидемије у Србији током ратних година 1912–1918;

Окупирана култура : нацисти, колаборационисти, музеји и културна добра у Србији током Другог светског рата.

Радови доступни на *Researchgate* порталу:
https://www.researchgate.net/profile/Vladimir_Krivosejev

РЕЦЕНЗИЈЕ

Проф. др Александар Животић
Катедра за историју Југославије
Филозофски факултет у Београду

Имам посебну част и задовољство да Вашој пажњи препоручим рукопис колеге др Владимира Кривошејева *Шпанска грозница у Србији*.

Колега Кривошејев је познат стручној јавности као изузетан познавалац прошлости ваљевског краја, организатор, менаџер и истраживач на пољу културних делатности и аутор већег броја историографских научних радова којима је указао да је поуздан и предан истраживач друштвене историје Србије са краја XIX и почетка XX века.

Феномен „шпанске грознице" је до сада био синоним за мало истраживану и недовољно познату тему у домаћој историјској науци. Појава која је у низу историографских радова уочавана најчешће као саставни део ратног амбијента у завршници Великог рата, на тај начин је остајала на маргинама историографије иако су њене размере и демографске последице које је изазвала имале планетарни значај. Дуго се претпостављало да су тој епидемији биле углавном изложене приморске области новостворене југословенске краљевине, па је истраживање токова и последица епидемије у унутрашњости земље углавном изостало.

Руководећи се сачуваним историјским изворима и подстакнут савременим дешавањима, колега Кривошејев се прихватио истраживања узрока, токова и последица епидемије шпанске грознице на простору Србије. Рукопис који се налази пред Вама представља резултат темељног и свестраног вишегодишњег истраживања заснованог на бројним и разноврсним историјским изворима, а до сада верификованог објављивањем већег броја рецензираних радова (једна монографија и десетак чланака), чији су резултати, уз додатну разраду, систематизовани у препорученом раду.

Резултате својих истраживања аутор је представио у раду садржаном у два тома. У првом тому презентује се општа нарација о пандемији шпанске грознице, уз употребу новије иностране литературе, а потом, на основу разноврсних извора, а пре свега објављене и необјављене мемоарске грађе, приказује се развој пандемије, на фронту и у Србији, од појаве у лето 1918, до завршетка у пролеће 1920, чиме указује и на појаву и последице четвртог таласа.

Други том књиге посвећен је анализи смртности од пандемијске болести у различитим деловима Србије, са циљем да се утврди размера последица у што већем делу државе. Прецизним истраживањем превасходно црквених матичних књига, аутор је утврдио размере последица које је епидемија произвела на демографско стање читаве анализиране области.

Имајући у виду наведено, молимо Вас да подржите објављивање предложеног рукописа чиме би резултати истраживања колеге др Владимира Кривошејева постали доступни како стручној, тако и широј заинтересованој јавности. Такође, на тај начин би домаћа историографија била обогаћена вредним делом о прошлости српског друштва, посебно националне историјске демографије на почетку XX века.

Др Јелена Јовановић Симић, виши кустос
Музеј науке и технике, Београд

Током последње две деценије, појаве вирусних респираторних болести са пандемијским потенцијалом ширења (*SARS-CoV*, *MERS-CoV* и друге), побудиле су интересовање истраживача различитих професија (историчара, историчара медицине, антрополога, социолога, демографа, новинара и других) за пандемије заразних болести у прошлости, а тек са појавом пандемије *COVID-19*, рађа се шире интересовање за пандемију шпанског грипа.

Због времена и околности у којима је настала (последњи месеци Првог светског рата и значајне геополитичке промене након његовог завршетка), пандемија шпанског грипа никада није била детаљно проучена, како у свету, тако ни у Србији. У малобројним радовима српских лекара – учесника Првог светског рата, налазе се фрагментарни подаци који се углавном односе на оболевање војника, док су радови савремених аутора, који такође нису бројни, претежно фокусирани на појаву и последице епидемије међу цивилним становништвом у појединим географским регионима. Први комплетан приступ проблематици шпанске грознице, који је синтетизовао претходна сазнања, знатно их проширујући, уочава се у монографији *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919. са посебним освртом на ваљевски крај* аутора Владимира Кривошејева у којој су у ширем контексту представљене карактеристике пандемије почев од настанка, преко ширења до последица. Монографија стога

представља значајан допринос проучавању епидемије као историјско-медицинском, друштвеном и демографском проблему. По њеном објављивању 2020. године, аутор је наставио са истраживањем исте тематике, објављујући радове у референтним рецензираним научним часописима, али и синтетизујући сва доступна сазнања. Резултат те синтезе је двотомна монографија *Шпанска грозница у Србији*.

У првом тому, са поднасловом *Од занемарене и заборављене до погубне болести*, после презентације општих карактеристика светске пандемије, на основу архивске и мемоарске грађе, као и литературе, најпре су приказане опште санитетске прилике пред рат и током њега, са тежиштем на епидемији тифуса 1915. године, а потом и развој пандемије, по таласима, од лета 1918. до пролећа 1920. године. Паралелно су праћене ситуације на фронту и у Србији, а посебан допринос представља указивање на појаву и четвртог епидемијског таласа у Србији. У завршном делу указано је на чињеницу да је, упркос тешким последицама, епидемија убрзо била готово заборављена, и разјашњени су узроци заборава.

Други том, *Последице*, после уводног разматрања у којем презентује методологију истраживања, као корисна упутства за друге истраживаче, Кривошејев, на основу детаљних анализа књига умрлих и других извора, као и најновије литературе, детаљно указује на последице у бројним црквеним парохијама из различитих делова Србије: у Бачкој, Кикинди, Врању, Алексинцу, различитим деловима Тимочке крајине, у Јагодини, Ћуприји, Трстенику, Крагујевцу, Аранђеловцу и селима око Смедерева и Пожаревца, Чачку и Азбуковици, а затим и у ширим областима Ужичког и Ваљевског округа. У овом тому су представљене и процене о укупним жртвама пандемије шпанске грознице, уз поређење са бројем жртава епидемије тифуса из 1915. године. У завршном поглављу, *Закључним разматрањима*, добијени резултати подробно су анализирани и дискутовани.

Двотомна монографија *Шпанска грозница у Србији* је оригинално научно дело чије ће објављивање изванредно допринети коначном упознавању и разумевању околности и последица пандемије шпанског грипа у Србији.

САДРЖАЈ

О НОВОЈ КЊИЗИ 5

ШПАНСКА ГРОЗНИЦА *vs* COVID-19 9

УВОД 15

ШПАНСКА ГРОЗНИЦА 33

ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ 33

Историјске пандемије инфлуенце 34

Узрочник шпанске грознице 39

Ширење епидемије 44

Симптоми и компликације 45

Јавне мере превенције 51

Лечење 55

Жариште 61

Три или четири таласа 69

Последице 78

ШПАНСКА ГРОЗНИЦА У СРБИЈИ 97

РАТНЕ САНИТЕТСКЕ ПРИЛИКЕ 97

ПРВИ ТАЛАС 106

На фронту 107

У окупираној Србији 110

ДРУГИ ТАЛАС 115

На фронту 116

У Србији 130

У новоприпојеним крајевима 150

ТРЕЋИ ТАЛАС 161

Блажи удар 162

Четврти талас и сезонска болест 167

ЗАПОСТАВЉАЊЕ И ЗАБОРАВ 176
Предузете мере 177
Непрепозната болест 183
Заборављена болест 187
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА 193
Токови пандемије у Србији 196

THE SPANISH FLU IN SERBIA
FROM UNDERSTATED, THROUGH
DESTRUCTIVE TO FORGOTTEN DISEASE 201

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА 207
О аутору 235
Рецензенти 239
Проф. др Александар Животић 239
Др Јелена Јовановић Симић 241

Владимир Кривошејев

ШПАНСКА ГРОЗНИЦА У СРБИЈИ

ОД ЗАНЕМАРЕНЕ, ПРЕКО ПОГУБНЕ ДО ЗАБОРАВЉЕНЕ БОЛЕСТИ

Издавач:
Музеј жртава геноцида

За издавача:
Бојан Арбутина

Превод резимеа на енглески језик:
Оливера Ристић

Рецензенти:
проф. др Александар Животић
др Јелена Јовановић Симић

Лектура:
Исидора Ињац

Извршни уредник:
Бојан Арбутина

Ликовно-графички уредник:
др ум. Никола Радосављевић

Прелом:
Студио Архетип

Штампа:
Intra.Net Centar, Београд

Тираж:
200

ISBN 978-86-82832-14-0 (за низ)
ISBN 978-86-82832-15-7

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94:616.921.5(497.11)"1918/1920"

КРИВОШЕЈЕВ, Владимир, 1963-
Шпанска грозница у Србији. Од занемарене, преко погубне до заборављене болести / Владимир Кривошејев. - Београд : Музеј жртава геноцида, 2024 (Београд : Intra.Net Centar). - 245 стр. : илустр. ; 24 cm. - (Едиција Sine ira et studio = Без гнева и пристрасности / [Музеј жртава геноцида])

Тираж 200. - О аутору: стр. 235-236. - Стр. 239-243:
Рецензије / Александар Животић, Јелена Јовановић Симић. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 207-233. - Summary: The spanish flu in Serbia.

ISBN 978-86-82832-15-7
ISBN 978-86-82832-14-0 (низ)

а) Шпанска грозница -- Пандемија -- Србија -- 1918-1920

COBISS.SR-ID 155932425

Музеј жртава геноцида
Genocide Victims' Museum